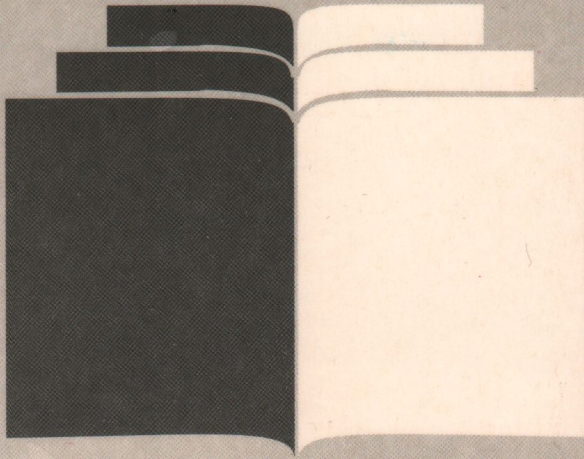

Випуск 6 • Збірник наукових праць •

Інститут вивчення проблем злочинності

Академія правових наук України

Питання боротьби зі злочинністю

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 6

Харків

«Право»

2002

Борисова В.Ф.

№215076

ББК 67.308

П 35

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

В. І. Борисов (головний редактор), *В. С. Зеленецький* (заст. головного редактора), *В. В. Голина*, *Ю. М. Грошевий*, *Л. В. Дорош*, *Г. А. Матусовський*, *М. В. Салтевський*, *Н. В. Сібільова*, *В. В. Сташис*, *А. Х. Степанюк*, *В. М. Хотенець*

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України
61002, Харків, вул. Чернишевського, 80а
Тел. 47-81-95

Видавництво

«Право» Академії правових наук України
61002, Харків, вул. Мироносицька, 29
Тел. 15-72-72

ISBN 966-7146-76-6

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2002
© «Право», 2002

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Г. А. Матусовський, професор, завідувач сектора;
В. З. Багинський, старший науковий співробітник;
В. О. Голубев, науковий співробітник;
Д. А. Файер, науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОСОБІВ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У КРЕДИТНО-ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ

В умовах формування ринкових відносин кредитно-фінансова діяльність повинна виконувати важливу функцію у сфері економіки. Особливу роль у цій діяльності відіграє одна з основних функцій банку — кредитування суб'єктів господарської діяльності й громадян. Крім банків, кредиторами можуть виступати й інші кредитно-фінансові установи (фонди, асоціації, ломбарди та ін.).

Кредитно-банківська діяльність регулюється рядом законодавчих актів, основу яких складає Закон України «Про банки і банківську діяльність». Маючи великі можливості для позитивного впливу на розвиток економіки, кредитна система в той же час відчуває на собі негативний вплив неврегульованості певних правових положень, недоліків кредитно-фінансових технологій, документообігу, недостатнього рівня професіоналізму працівників кредитної галузі, а також існування можливості зловживань як з боку працівників кредитно-фінансових установ, так і позичальників. Вказані обставини загострюють криміногенну обстановку, спричиняють зростання злочинних посягань на кредитно-фінансові ресурси.

З усіх елементів криміналістичної характеристики кредитно-фінансових злочинів необхідно особливо виділити **способи їх вчинення**.

© Г. А. Матусовський, В. З. Багинський, В. О. Голубев, Д. А. Файер, 2002

Способи злочинів у кредитно-фінансовій сфері, що склалися в кримінальній практиці, можна класифікувати залежно від особи злочинця (кредитор, позичальник), який діє самотійно або в змові, а також за іншими критеріями.

Вивчення досвіду боротьби правоохоронних органів України зі злочинами в кредитно-фінансовій і банківській сфері, а також обґрунтовані прогностичні характеристики можливих правопорушень дають підстави вважати найбільш поширеними декілька способів вчинення злочинів у кредитно-фінансовій і банківській сфері.

1. *Привласнення коштів, що вчиняються шляхом виготовлення і запровадження у фінансовий обіг підроблених банківських документів та цінних паперів: кредитових авізо (до 1994 року), розрахункових чеків, меморіальних ордерів, векселів, депозитних сертифікатів, облигацій тощо.*

Технічно це виглядає так: в одних документах змінюється адреса одержувача грошей (переадресування грошових перерахувань), інші можуть бути абсолютно не забезпечені коштами (підроблені кредитові авізо, розрахункові чеки лімітованих книжок). У цілому схема злочину виглядає в такий спосіб: підроблений документ пускається у фінансовий обіг, на його підставі фактично не існуючі грошові кошти або кошти, що направляються в іншу адресу, зараховуються на розрахункові рахунки фірм-співучасників. Надалі можлива серія нових перерахувань у фірми наступного рівня, в результаті злочинці вилучають ці кошти і привласнюють їх.

Як правило, використання злочинцями як способу привласнення переадресування коштів, що перераховуються, здійснюється в співучасті з банківськими працівниками. Саме вони, вносячи підлоги в платіжні доручення, змінюють в одному з екземплярів адреси, номер розрахункового рахунку та інші реквізити, в результаті кошти зараховуються не на рахунок фірми, якій вони призначалися, а на рахунок підставної фірми або особистий рахунок злочинця.

2. *Незаконне отримання з метою привласнення кредитів з використанням підробленої установчої і бухгалтерської документації, гарантійних листів, заставних та страхових документів.*

Оскільки незабезпечені кредити мають дуже високий ризик неповернення, комерційні банки з метою недопущення збитків використовують передбачені ч. 2 п. 4 «Положення про кредитування» способи забезпечення повернення кредитів: застава, поручительство, гарантію, зобов'язання в інших формах, які

прийнятті в банківській практиці, наприклад, страхування ризику непогашення кредитів.

Поширеним є використання фальшивих гарантійних листів при отриманні банківських кредитів, і це вимагає особливої уваги до їх перевірки в ході попереднього слідства з точки зору визначення їх справжності та правоздатності видачі тією чи іншою установою. Так, наприклад, філії банків не правоздатні видавати гарантійні листи, які забезпечують повернення кредитів. Тому наявність такого гарантійного листа в ситуації, що розглядається, повинна привернути увагу слідчого, стає підставою для ретельної перевірки його справжності (проведення криміналістичної експертизи документів) та обставин набуття (допити відповідних осіб).

Слідчій практиці відомі випадки, коли фальсифікація гарантійних листів стосується не всього документа, а окремих його пунктів щодо умов настання відповідальності для гаранта. В екземплярі, який є в банківській установі, ці умови сформульовані чітко та конкретно, що й визначає прийняття банком цього листа та видачу кредиту. Але в екземплярі підприємства-гаранта відповідна конкретизація відсутня, і коли настає страховий випадок, ця обставина дає можливість підприємству-гаранту уникнути відшкодування зобов'язань за кредитом.

Також ретельно повинні перевірятися документи, які стосуються заставленого майна: чи дійсно воно належить отримувачу кредиту, чи відповідає його вартість розміру одержаного кредиту, чи не було воно закладено раніше, чи не пред'явлено як заставлене майно, яке ще не належить одержувачу кредиту (так звані «товари в дорозі», товари, з приводу яких є сумнівні угоди про їх майбутню купівлю-продаж або лише відомості про наміри складання такої угоди).

Велику увагу необхідно приділяти також ситуаціям, коли як заставлене майно надаються частки в уставному капіталі товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, закритих акціонерних товариств, оскільки існують певні цивільно-правові обмеження для вилучення цього майна у разі несвоечасного погашення боргу засталодавцю.

Ще одним засобом забезпечення поверненості кредиту є його страхування. Встановлення можливості страхування кредитів одразу ж спричинило появу пов'язаних з цим злочинів.

По-перше, це підробка одержувачами кредитів договорів страхування та пред'явлення їх у банк як документів, які забезпечують поверненість одержуваних кредитних коштів.

По-друге, створення фіктивних фірм ніби-то для здійснення страхування угод з кредитування та видача цими структурами підприємствам фальшивих страхових документів. Насправді такі фірми не є страховими, кошти, які б забезпечували поверненість кредитів, що «страхуються» ними, вони не мають, а займаються шахрайством. Набуті ними від клієнтів страхування кошти привласнюються.

Банківська позика, крім гарантій, застави або страхування, може бути забезпечена поручительством. Поручительство — це договір з односторонніми зобов'язаннями, за допомогою якого поручитель бере зобов'язання перед кредитором сплатити при необхідності заборгованість одержувача позики. Поручитель та одержувач позики несуть відповідальність перед банком як солідарні боржники.

Забезпечення виконання зобов'язань можливе також шляхом отримання банківської гарантії, тобто письмового зобов'язання банку, іншої кредитної установи, страхової організації (гаранта) сплатити кредитор грошову суму при пред'явленні останнім платіжної вимоги.

У зв'язку з існуючими банківськими правилами надання кредитів здійснюється банками за умови забезпеченості його повернення з боку клієнтів.

Щоб обминути ці правила, використовуються злочинні прийоми, які є різновидами описаного вище способу:

2.1. Незаконне отримання грошового або іншого (вексельного, товарного) кредиту на підставі заставленого майна.

2.2. Отримання грошового кредиту в кредитній установі під забезпечену заставу у вигляді цінних паперів, на які штучно піднята ціна.

2.3. Привласнення грошового кредиту або кредиту в інших формах (вексельний, товарний), який отримується на підставі поручительства тієї чи іншої юридичної або фізичної особи.

2.4. Привласнення кредиту, отриманого на підставі фіктивного гарантійного листа юридичної особи.

Механізм злочину, який вчиняється зазначеним способом, як правило, ґрунтується на виготовленні фальшивих документів високої технологічної якості. Сама схема отримання кредитних коштів також відрізняється ретельною узгодженістю між всіма ланками злочинного ланцюга та високою кваліфікацією злочинців.

Суть злочину полягає в тому, що злочинці після того, як виготовлять підроблений гарантійний лист, подають його до

кредитної установи. Уповноважена службова особа кредитного відділу банку проводить перевірку його забезпечення грошовими або іншими ресурсами, а також його справжності та законності.

Для проведення такої перевірки використовуються комп'ютерна техніка, телефакси, телефонний та модемний зв'язок тощо. В разі «кваліфіковано» виконаної роботи на етапі підготовки злочинцям вдається пройти перевірку та довести до кінця злочинний задум.

2.5. Отримання кредиту на підставі страхового полісу.

2.6. Привласнення кредиту, отриманого на підставі фіктивної застави у вигляді майна або цінних паперів.

3. Привласнення коштів, отриманих як попередня оплата, без поставки товарів або надання послуг.

Відповідно до механізму данного способу злочинці створюють комерційну фірму, укладають договір з підприємством, отримують від нього передоплату (перераховані банком безготівкові кошти) на розрахунковий рахунок комерційної фірми за постачання товару або надання послуг, які потім переводяться у готівку. Після цього злочинці зникають, попередньо знищивши всі сліди.

4. Несанкціоновані електронні перекази коштів з подальшим їх привласненням із застосуванням банківських комп'ютерних мереж.

Зазначеним способом злочини в кредитно-фінансовій сфері вчиняються шляхом незаконного втручання або впровадження спеціальних програм-вірусів в комп'ютерну систему банку. Злочинців, які використовують цей спосіб, можливо поділити на дві групи: 1) особи, які мають доступ до комп'ютерної системи банку за своїм службовим становищем; 2) «хакери», або особи, які займаються неправомірним доступом до охоронюваної законом чужої інформації та втручанням в роботу комп'ютерних мереж ззовні). Приховування злочинів, вчинених вказаним способом, відбувається шляхом запуску вірусної програми для знищення слідової інформації, яка залишилась у результаті втручання.

Розслідування цих злочинів пов'язано із значними труднощами при документуванні злочинної діяльності та вимагає залучення спеціалістів у галузі електронно-обчислювальної техніки.

5. Несанкціонована зміна інформації в банківських комп'ютерних мережах, що спричинила зміну облікових показників банківських рахунків та сум, що нараховуються.

6. Корисливі правопорушення, пов'язані з використанням пластикових кредитних карток.

Останнім часом в Україні в сфері надання фінансових послуг починає використовуватися новий вид засобів розрахунків — електронних або пластикових грошей.

Пластикові гроші — це картки двох видів: кредитова і дебетова (розрахункова). Вони виступають платіжними і розрахунковими документами, які видає банк своїм вкладникам для оплати куплених товарів і одержаних послуг.

Виділяються нові способи злочинів та їх різновиди, що припускають проведення різноманітних маніпуляцій з електронними кредитними картками.

6.1. Підробка кредитних карток шляхом виготовлення їхніх фальшивих копій на основі дублювання законного оригіналу на комп'ютерному пристрої.

Механізм злочину полягає в тому, що злочинці на комп'ютерному устаткуванні виготовляють підроблену кредитну або дебетову картку на певних осіб, потім на її підставі одержують різноманітні послуги або покупки.

6.2. Використання кредитної картки на чужє ім'я, отриманої вдруге злочинцем за паспортом власника вкраденої кредитної картки.

Дії злочинця при вчиненні злочину даним способом спрямовані на те, щоб не викликати підозри у власника кредитної картки, як це було б можливим при її втраті. У ході підготовки до вчинення даного злочину шахрай викрадає паспорт власника кредитної картки і переписує дані з кредитної карти, що знаходиться в нього. Після цього злочинець, пред'являючи вкрадений паспорт у представництві емітенту, одержує вдруге кредитну картку. Зрозуміло, власник кредитної картки і не здогадується про те, що його картою неправомірно користуються.

6.3. Привласнення коштів працівниками сфери обслуговування шляхом несанкціонованого списування їх з кредитної картки клієнта.

Суть зазначеного способу полягає в тому, що працівники сфери обслуговування, користуючись неухважністю власника кредитної картки або умисно вводячи його в оману, виробляють несанкціоновані додаткові відбитки на приймальному комп'ютерному пристрої оплати послуг або товарів, які згодом використовуються ними для оплати товару або послуг.

Найчастіше касир у супермаркеті або в ресторані, скориставшись неухважністю власника картки, може прокатати картку декілька разів. Таким чином, у його розпорядженні виявиться декілька сліпів з кредитної картки. Вписати в них суму і підписати підпис не досить важко. Деяким довірливим покупцям пропонують підписати сліп ще до того, як картка буде прокатана. У такому разі продавець може потім вписати в сліп іншу суму, а не ту, на яку зробив покупку власник картки.

Профілактичну роль при вчиненні зазначених злочинів відіграє дотримання інструкції, з якою ознайомлюють клієнта перед одержанням ним кредитної картки. За оцінками фахівців, однією з основних причин махінацій з картками є елементарна неухважність їх власників. Не слід без потреби діставати їх і роздивлятися, особливо у людних місцях, давати картку друзям і випадковим знайомим, оскільки при наявності певних навичок і техніки зробити з картки відбиток (так званий білий пластик) зовсім не складно.

7. Незаконне розкриття акредитиву з подальшим переведенням у готівку отриманих коштів та їх привласнення.

Суть механізму зазначеного злочину полягає в такому: злочинець, виступаючи в ролі постачальника, без відвантаження товару направляє в банк підроблені документи про відвантаження або інші умови акредитиву (реєстр рахунків, товарно-транспортні документи), розкриває акредитив, одержує зараховані на рахунок кошти і зникає.

Так, наприклад, представник фірми-покупця звертається до фірми-продавця, частіше за все за рекомендацією партнерської компанії. Пропозиція, як правило, досить вигідна для покупця і за обсягом постачання, і за ціною. При цьому порядок оплати виглядає також абсолютно коректно. З метою зниження ризику невиконання контракту покупець пропонує оплатити товар за допомогою безвідкличного акредитиву. Продавець погоджується на ці умови, навіть якщо виставлення і розкриття акредитиву буде відбуватися в банку, запропонованому покупцем. Безумовно, ведуться розмови щодо відсутності передоплати і не зовсім придатної ціни, продавець домовляється про умови можливої передоплати в наступних контрактах, імітує бурхливу діяльність з поставок, скаржиться на невиконання договірних умов іншими платниками. Потім продавець, посилаючись на неймовірну завантаженість, пропонує працювати з розрахунковим рахунком, наявним у нього в невеликому банку, на який

у кінцевому підсумку і виставляється акредитив. Далі в банк надаються фальшиві товарно-транспортні документи, гроші негайно перераховуються за фіктивними договорами. Платник може довести свою правоту та повернути гроші, тільки розпочавши судову справу в порядку позовного провадження.

Халатність працівників банку, які не помітили фальшивих документів, практично неможливо довести, тому що такі документи, як правило, виготовляються на дуже високому рівні і за формою і змістом майже не викликають сумнівів.

8. *Залучення грошових внесків на депозит без одержання відповідного дозволу Національного банку України.*

Злочин, який вчиняється даним способом, відповідно до нового Кримінального кодексу України кваліфікується за ст. 202 КК «Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю».

Незаконна банківська діяльність полягає в здійсненні банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ без державної реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством, або з порушенням умов ліцензування, якщо це було пов'язано з одержанням прибутку у великих розмірах.

В умовах економічних перетворень в Україні значна частина населення стала жертвою подібних шахрайських дій у кредитно-фінансовій сфері, коли десятки недержавних кредитно-фінансових установ без дозволу Національного банку займалися залученням коштів фізичних і юридичних осіб, оформляючи свої відносини в кращому випадку угодами і розписками.

9. *Спричинення майнової шкоди кредитній установі шляхом оформлення та видачі кредитів зі зниженою процентною ставкою річних.*

Злочин, вчинений вказаним способом, при відповідних обставинах може бути кваліфікований за ст. 364 КК України. Його механізм полягає в такому: службова особа банківської установи на порушення нормативних документів банку (Положення про Раду банку, Положення про Кредитний комітет, Положення про порядок надання кредитів) одноособово приймає рішення про видачу кредиту певному підприємству або організації під занижений процент, розмір його відрізняється від процентної ставки інших комерційних банків чи навіть від облікової ставки НБУ в декілька разів.

Останнім часом поширеним правопорушенням у банківській і кредитно-фінансовій сфері є неповернення кредитів у встановлений договором термін з подальшим їх привласненням. Як свідчить практика, неповернення кредитів пов'язане з багатьма негативними чинниками.

Відсутність відповідальності юридичних осіб за шахрайство при одержанні кредиту стимулює надання неправдивих даних, оскільки на практиці дуже важко довести, що позичальник вже при оформленні кредиту мав намір його не повертати. Неповернення кредиту можливе у разі навмисних дій позичальника з метою привласнення коштів, здійснення господарської діяльності без обґрунтованого вивчення позичальником предмета цієї діяльності та його недостатньої компетентності, внаслідок чого витрачаються значні залучені кошти.

Типовим способом навмисного привласнення коштів, отриманих у кредит, є використання кредитів не за призначенням. Як правило, кредити надаються для здійснення виробничої діяльності, конкретних програм, але насправді вони нерідко використовуються позичальником на свій розсуд, наприклад:

- кредит отриманий для закупівлі товаро-матеріальних цінностей, а використаний для перекредитування під більший відсоток;

- кредит отриманий для забезпечення регіону сільськогосподарською продукцією, паливно-мастильними матеріалами тощо, а використаний для придбання валюти;

- створюються різноманітні добродійні організації (надання допомоги ветеранам війни в Афганістані, учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, малозабезпеченим сім'ям тощо) з метою отримання кредитних коштів. Їх керівники, не здійснюючи ніяких добродійних заходів, привласнюють значні суми з отриманих кредитних коштів через виплату заробітної плати, накладні, канцелярські витрати.

Для створення уявного забезпечення повернення кредиту та з метою запобігання майновій відповідальності за його неповернення злочинці маскуються різними способами:

- використовують документи про фіктивну дебіторську заборгованість, тобто наявність у позичальника коштів, що тимчасово знаходяться на рахунку іншої організації через затримання платежів нібито за поставлену продукцію, надані послуги та ін. Поширені випадки надання фіктивної застави — за підробленими документами або без реального майнового забезпечення;

вживають заходів з реорганізації, самоліквідації або банкрутства юридичних осіб. При вивченні підстав банкрутства нерідко виявляється механізм створення штучного або фіктивного банкрутства, коли боржник заявляє про свою неплатоспроможність шляхом приховання, утаювання або передачі майна у володіння інших осіб, що утворює склад злочину, передбачений ст. 221 КК України «Незаконні дії у разі банкрутства».

Порядок і умови визнання юридичних осіб банкрутами з метою задоволення претензій кредиторів визначається відповідними законодавчими актами. Зараз Закон України «Про банкрутство» викладений і діє в новій редакції: «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Проте претензії кредиторів не завжди можуть бути задоволені.

Так, якщо майно боржника господарським судом не буде виявлено відповідно до норм даного закону, то суд змушений буде вимоги кредиторів за недостатністю майна визнати погашеними (п. 10 ст. 21). У тому випадку, коли матеріали справи про визнання боржника банкрутом дають підстави визнати банкрутство навмисним, у справу вступають правоохоронні органи, у компетенцію яких входить розслідування кримінальних справ зазначеної категорії.

Останнім часом, як свідчать матеріали узагальнення практики в справах про злочини, вчинені у банківській системі, поширення набули складні, багатоступеневі злочинні схеми, кінцевою метою яких є привласнення кредитних ресурсів. Їх особливістю є здійснення на етапах підготовки, вчинення та приховування дій, які охоплюються самостійними складами злочинів, передбаченими новим Кримінальним кодексом, тобто декількох злочинів, пов'язаних єдиною злочинною метою.

Можна виділити кілька етапів реалізації такої злочинної схеми, які зрештою спрямовані на отримання та привласнення кредитних ресурсів банківської установи:

- 1) створення фіктивної комерційної структури з метою одержання кредиту;
- 2) фабрикування фіктивних документів, які створюють уявлення про фінансову спроможність підприємства;
- 3) фабрикування фіктивних документів про нібито укладені угоди для обґрунтування кредитного запиту;
- 4) фабрикування фіктивних або неправомірно одержаних документів про гарантії повернення кредиту (останнім часом з

метою забезпечення кредиту подається неповноцінне майно або майно, яке вже не належить одержувачу кредиту);

5) підшукування комерційної структури, на рахунок якої планується перерахування коштів, одержаних у вигляді кредиту (таких структур може бути декілька, вони також можуть бути фіктивними, тобто утвореними тільки для вчинення злочину);

6) підкуп працівників банку, від яких залежить укладання кредитної угоди з порушенням економічних нормативів (найчастіше сума хабара визначається у процентах до суми кредиту);

7) укладання кредитної угоди з банком та подання необхідних для цього документів (заявки, копій установчих документів, відбитків печатки, зразків підписів, довідок органів податкової адміністрації, копій контрактів, під які одержується кредит тощо);

8) перерахування грошових коштів, одержаних за кредитом, на рахунки комерційних структур, з керівниками яких досягнута відповідна домовленість;

9) матеріалізація грошових коштів у готівку, ВКВ і матеріальні цінності;

10) зникнення засновників фіктивної комерційної структури.

Слід зазначити, що вчиненню вказаних злочинів у багатьох випадках сприяють саме службові особи банківських установ: нерідко службові особи, до чиїх обов'язків входить перевірка платоспроможності клієнта, перевірка наявності майна, вказаного як заставне, його оцінка та перевірка вартості тощо, входять у злочинну змову з особами, які бажають одержати кредит без наміру його повернути. Вказані дії нерідко вчиняються за хабара, частіше за все у формі певного відсотка від неповернутого кредиту. Можливі варіанти, коли ініціаторами подібних злочинів виступають самі співробітники банківської установи, які знаходять підставних осіб, на яких реєструються фіктивні підприємства й одержуються кредити.

З участю службових осіб банківських установ можливі такі види порушень:

- залучення службових осіб банків до керівництва комерційними структурами для безперешкодного кредитування і фінансування цих структур з подальшим використанням кредитних коштів на свій розсуд;

- надання кредиту без належним чином оформленого і завізованого відповідними банківськими службами кредитного до-

говору (це можливо тільки після детального вивчення виробничої діяльності фірми, її фінансового стану, попереднього аналізу кредитоспроможності, використання заставних прав банку);

- укладання фіктивних договорів між банками і комерційними структурами з метою незаконного погашення заборгованості перед банком і штучного поліпшення показників роботи банку;

- сприяння в наданні безпроцентного або пільгового кредиту для придбання іноземної валюти;

- приховання боржників, які своєчасно не повернули кредит.

Одним з важливих компонентів наслідків кредитно-фінансових злочинів є їх **сліди-ознаки**, що відображаються в діях, у сталих зв'язках між учасниками кредитних операцій і особливо в документах. Такі сліди як факти створюються на стадіях: 1) видачі та одержання кредиту, 2) його використання та 3) повернення.

1. *Видача кредиту кредитором — одержання кредиту позичальником.*

Факти: видача кредитів підприємствам, організаціям, що не передбачені як позичальники; складання документів зі свідомо фальшивими відомостями (інтелектуальна фальсифікація); наявність у документах слідів виправлень, підчисток, травлення тощо (матеріальна фальсифікація); надання неіснуючої адреси; сприяння у наданні звичайного або пільгового кредиту; позаслужбові зв'язки між позичальником та працівниками банку, що здійснюють фінансові, управлінські та контрольні функції (надання кредиту, створення пільгових умов кредитування і повернення кредиту, послаблення контролюючих функцій та ін.); нецільове надання кредиту.

2. *Використання кредиту позичальником.*

Факти: нецільове використання кредиту і матеріальних цінностей позичальником; демпінгові розрахунки з покупцями продукції, виконавцями робіт та послуг; встановлення документів з фіктивними свідченнями; безтоварне оформлення документів: неопробування на склад товарно-матеріальних цінностей; відсутність документації сдачі — отримання поставленої продукції, виконаних робіт, наданих послуг; виявлення у позичальника листів, претензій на недопоставлену продукцію, кредиторську заборгованість; використання необлікованих бланків суворої звітності і заміна їх на інші бланки; завищення списання на видаток матеріальних цінностей під вигля-

дом втрат на природні збитки, відходи, псування та інші втрати; оприбуткування не одержаних товарів; складання фіктивних документів на списання малоцінних товарів на видаток; нестача матеріальних цінностей; встановлення підроблених підписів в актах на списання товарно-матеріальних цінностей.

3. *Повернення кредиту позичальником.*

Факти: заплутування звітності; надсилання листів про неможливість повернення кредиту; закриття офісу позичальником; розпродаж майна позичальником; підготовка або від'їзд позичальника в іншу державу; існування у звітних документах даних, що викривлюють свідчення про виконання позичальником обов'язків щодо повернення кредиту.

Криміналістичний аналіз способів вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері, виявлених механізмів злочинних посягань дає підстави зробити певні висновки. Перш за все слід зазначити, що посилення негативного впливу організованої злочинності на кредитно-фінансову сферу стало можливим завдяки тому, що кредитно-фінансові відносини ще недостатньо врегульовані, законодавство не створює перешкод для проведення сумнівних кредитно-фінансових операцій.

Важливою особливістю ситуації, що склалась у цій сфері, є спроби активного пристосування її зацікавленими особами до забезпечення потреб функціонування тінювих операцій та легалізації грошових коштів, отриманих злочинним шляхом. Викликає занепокоєння криміногенна обстановка в сфері небанківських кредитних та фінансових установ, яка характеризується особливою привабливістю для кримінальних та тінювих структур щодо використання їх для проведення неврахованих у державному обліку і як наслідок, неоподаткованих операцій з готівковими коштами, здійснення різноманітних угод по страхуванню, привласнення грошових коштів та нелегального переказу їх за кордон та інших зловживань.

Аналіз дозволяє класифікувати окремих суб'єктів кредитно-фінансової системи, а також напрямки їх діяльності, де можуть бути встановлені різні схеми, а часто і кримінальні технології отримання незаконних прибутків.

Зупинимося на розгляді деяких кримінальних технологій. На страховому ринку зараз простежується збільшення рівня діяльності по наданню страхових послуг. Відносна стабільність співпраці страхових організацій у господарсько-фінансовому секторі обумовила нарощування власних капіталів більшістю

страховиків та створила передумови більшої надійності у договірних зобов'язаннях. Поряд з цим продовжує проявляти себе тенденція до збільшення грошових коштів у сфері перестраховування великих лімітів відповідальності за кордоном, що пов'язане з недосконалістю чинного законодавства, яке регламентує розміщення частини резервів страховиків у валюті, та недостатньою розвиненістю українського страхового ринку. Крім того, мають місце факти створення спеціальної галузі брокерів з числа громадян України, формально акредитованих підставними страховими компаніями, які створені в офшорних зонах для забезпечення експорту-імпорту українського капіталу з використанням механізму перестраховування. Особливої уваги потребує удосконалення нормативної бази у сфері страхування при використанні готівки під час придбання страхових полісів та надання послуг. Можна виділити найтипівіші механізми порушення діючого законодавства на страховому ринку:

1. *Механізм ухилення від сплати податку з прибутку шляхом включення у витрати виробництва сум страхування.*

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про оподаткування прибутку» у валові витрати виробника включаються витрати суб'єктів господарювання, пов'язані зі страхуванням майна, вантажів, кредитів та інших комерційних ризиків. З огляду на цю обставину суб'єкти господарювання з метою ухилення від оподаткування збільшують валові витрати, перераховуючи частину коштів як страхові платежі у «кишенькову» страхову компанію. Оскільки засновником страхової компанії є дане підприємство, сума оподатковується за ставкою 3%, а не 30% як прибуток підприємства.

2. *Механізм ухилення від сплати податку на прибуток та інших обов'язкових відрахувань до бюджету при виплаті заробітної плати.*

Профспілковий комітет підприємства, що є засновником страхової компанії, укладає договір страхування фінансових ризиків з цією страховою компанією. Предметом даного договору є невидання заробітної плати або інших зобов'язань підприємства за трудовим договором. При настанні страхового випадку страхова компанія перераховує страхові виплати на рахунки фізичних осіб у банках, кошти на яких не оподатковуються.

3. *Механізм незаконного переказу у готівку коштів шляхом використання договорів перестраховування.*

З цією метою створюється фіктивна страхова компанія або підприємство, що за статутом має право займатися страховою діяльністю, з яким укладається договір перестраховування. При перерахуванні коштів на рахунок даного підприємства вони переказуються на кодовані рахунки фізичних осіб, де в подальшому переводяться у готівку.

4. *Механізм незаконного вивезення за кордон валютних коштів в результаті діяльності на території України консультантів іноземних страхових компаній.*

Іноземні страхові компанії мають своїх консультантів на території України, що не суперечить діючому законодавству. Консультанти працюють за системою багаторівневого маркетингу. Залучені кошти виводяться шляхом контрабанди. Договори страхування укладаються за межами України і юридичної чинності на її території не мають.

5. *Механізм незаконного переказу валютних коштів за межі держави шляхом укладання договорів перестраховування з фіктивними закордонними страховими компаніями.*

В офшорній зоні створюється фіктивна страхова компанія. У більшості випадків вона реєструється колишніми громадянами СНД, які вступають у змову з вітчизняними страховими компаніями і укладають договори перестраховування. При перерахуванні коштів на рахунки даної страхової компанії вони списуються на кодовані рахунки фізичних осіб, а страхова фіктивна компанія припиняє існування.

Сфера лізингових та факторингових компаній характеризується труднощами, пов'язаними із складною фінансово-економічною ситуацією, системою неплатежів, недостатністю обігових коштів, недосконалістю нормативної бази. Діяльність крупних лізингових компаній з державною часткою майна в статутному фонді контролюють профільні міністерства, а тих, де вона відсутня, — Всеукраїнська асоціація лізингу «Укрлізинг». Як свідчить аналіз, лізингові угоди укладалися лише державними компаніями, які співпрацювали з Державним лізинговим фондом, передаючи в лізинг техніку та комплектуючі, закуплені на кошти, виділені з державного бюджету. Після припинення фінансування Державного лізингового фонду компанії припинили процес укладання лізингових договорів, а працюють лише на отримання лізингових платежів по укладених раніше угодах. Більшість з компаній, зареєстрованих як лізингові, не провело жодної лізингової угоди, а працюють як звичайні комерційні фірми.

Найтипівіші порушення діючого законодавства в зазначеній сфері показані на таких прикладах.

1. Постачаючи техніку та обладнання із-за кордону, лізингова компанія користується пільгами вільної економічної зони (ВЕЗ) по митних платежах та ПДВ на імпорт, однак обладнання передається в лізинг за межі регіону комерційним структурам.

2. Лізингова компанія, постачаючи обладнання в фінансовий лізинг, отримує всю його вартість відразу у вигляді винагороди за звільнення від сплати ПДВ комерційною структурою.

3. Банки через лізингові компанії надають в оперативний лізинг заставлене майно по неповернутих кредитах, уникаючи при цьому ліцензування лізингової діяльності банківських установ, тим самим порушують Закон України «Про лізинг» у частині набуття прав власності на об'єкт лізингу.

4. Лізингова компанія купує за кордоном техніку за завищеними цінами, використовуючи кошти інвестора. При цьому частина коштів йде на придбання обладнання, а частина на його рахунки. В свою чергу лізингоутримувач компенсує всі витрати лізинговими платежами.

Ситуація на ринку кредитних спілок характеризується початковим етапом формування присутності та функціонування їх як окремого виду суб'єктів підприємницької діяльності. Інтереси кредитних спілок України та їх об'єднань згідно з Указом Президента України №701/99 від 22 червня 1999 року представляє Національна асоціація кредитних спілок України (НАКСУ). Аналіз свідчить про факти здійснення кредитними спілками підприємницької діяльності, що суперечать вимогам чинного законодавства України. Зокрема, один з можливих механізмів нанесення економічних збитків є створення кредитними спілками «фінансових пірамід», у результаті чого залучаються і акумулюються кошти фізичних та юридичних осіб, а потім кредитна спілка припиняє свою діяльність через різні обставини без повернення коштів своїм учасникам та кредиторам.

Сфера лотерейного бізнесу характеризується криміналізацією випуску та проведення недержавних видів лотерей. Згідно з чинним законодавством агентами проводяться два види випуску та проведення лотерей: державні та недержавні. Різниця між ними полягає у підході до формування призового фонду, формування суми статутного фонду та сплати відсотків за підприємницьку діяльність до Державного бюджету. Ознайомлення з фактичною ситуацією свідчить про серйозні недоліки щодо

порядку організації та проведення недержавних лотерей, оскільки чинним законодавством ліцензування та здійснення контролю за агентами покладено на місцеві органи виконавчої влади. Відсутність єдиного державного органу, який би здійснював ліцензування та контроль за проведенням усіх видів лотерей, призводить до того, що суб'єктами підприємницької діяльності проводяться різного роду лотереї та розіграші, які не проходять відповідної реєстрації. В свою чергу такого роду дії суб'єктів ведуть до незаконного отримання коштів від фізичних та юридичних осіб, їх привласнення, ухилення від оподаткування, формування фінансового підґрунтя тіньового лотерейного сектору, що має негативний вплив на стан державних фінансів.

Залишається гострою ситуація в сфері представницької діяльності довірчих товариств, які надають свої послуги по довірчому управлінню активами фізичних та юридичних осіб і являють собою своєрідну форму кредитних відносин. У зв'язку з цим одним з головних питань у цій сфері є відсутність визначення на законодавчому рівні механізму повернення вкладів довіртелів майна з боку довірчих товариств та трастових компаній, які здійснювали свою діяльність на початковому етапі формування економічних відносин в Україні. Зараз є тенденція здійснення підприємницької діяльності в галузі довірчого управління майном юридичних осіб. В свою чергу така переорієнтація в діяльності довірчих товариств призводить до виникнення нових за своїм характером схем економічних взаємовідносин, але однакових за цілями їхньої основної діяльності, що дає змогу прогнозувати зловживання в цій сфері.

Аналіз обстановки, що склалася в сфері обігу дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння, вказує на ознаки криміналізації з тенденцією тінізації галузі. У цій сфері, яка частково пов'язана з відносинами кредиту, можна виділити три основних напрямки господарської та фінансової діяльності, а саме: торгівля, ломбардне кредитування населення, скупка дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння. Прагнення окремих підприємців до збільшення своїх доходів призводить до порушень чинного законодавства в цій сфері, зокрема ст. 214 КК «Порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння». Найпоширенішими з порушень є: заниження проби дорогоцінного металу при купівлі чи прийнятті під заставу; скупка ювелірних виробів за свої (резервні) кошти без проведення у відповідних бухгалтерських документах з подальшим

їх приховуванням; ухилення від передбачених законом обов'язкової здачі на афінаж або обов'язкового продажу скуплених дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, ювелірних чи побутових виробів з них або лому таких виробів, не витребуваних заставних ювелірних виробів з подальшим їх привласненням; скупка ювелірних виробів, які мають художню цінність, за ціною брехту; скупка викрадених ювелірних виробів, виготовлення на ювелірних підприємствах виробів із «тіньової» сировини. Суб'єктами вищевказаного напрямку господарської діяльності є окремі установи комерційних банків, приватні підприємства, які проводять скупку ювелірних виробів у населення без виконання своїх обов'язків перед Державною скарбницею НБУ та Державним сховищем Міністерства фінансів України.

Особливо небезпечним також є те, що разом зі зростанням впливу кримінальних угруповань на економіку нашої держави, які спрямовані на те, щоб взяти під свій контроль найбільш прибуткові підприємства і галузі виробництва та обслуговування, підвищується кримінальний професіоналізм та зухвалість при вчиненні нових видів злочинів у кредитно-фінансовій системі з використанням комп'ютерних технологій.

Аналіз злочинів проти кредитно-фінансових установ показує, що зростає число розкрадань великих грошових сум із застосуванням комп'ютерних технологій. Сьогодні відбуваються банківські транзакції, при яких десятки мільйонів доларів у лічені хвилини незаконно знімаються і переводяться на офшорні рахунки.

У червні 1999 року на Україні було розкрито комп'ютерне посягання на кошти банку. З рахунків резервного фонду Вінницького обласного управління Національного банку України, несанкціоновано проникнувши у комп'ютерну мережу банку, злочинці викрали 80,4 млн. гривень (20 млн. дол. США за курсом НБУ на момент вчинення злочину). Після майже восьми місяців роботи працівників служби по боротьбі з організованою злочинністю успішно завершилась. За місцем проживання тільки одного з учасників вчинення цього злочину було вилучено понад 81 тис. дол.

Використання інформаційної мережі Інтернет є найважливішим чинником прискорення світового прогресу, технологічною основою міжнародного інформаційного обміну. У цих умовах інформаційні ресурси становлять величезну матеріальну цінність, а несанкціоноване, незаконне втручання в їх роботу,

якщо вони недостатньо захищені, може призвести до глобальних катастрофічних наслідків.

Саме тому розвиток інформаційних технологій, як у світі, так і у нашій країні, проходить в умовах дії двох суперечливих, але взаємозалежних факторів.

Перший — це зростання спроб несанкціонованого доступу до інформації з метою її отримання, підробки, знищення або іншого незаконного використання. При цьому інтелектуальна і технічна оснащеність зловмисників зростає і практично ніколи не відстає від можливостей розробників систем безпеки і власників інформаційних ресурсів, на які спрямовані такі атаки.

Другий фактор, що впливає на розвиток інформаційних технологій, — це засоби і заходи, які здійснюються власниками інформаційних ресурсів щодо створення та впровадження надійних систем захисту інформації. Не секрет, що важливою складовою захисту інформації в сучасних комп'ютерних системах є не тільки технічні засоби, але й комплекс організаційно-правових заходів.

На жаль, позитивні явища загальної комп'ютеризації супроводжуються масою негативних явищ, пов'язаних зі зловживаннями можливостями обчислювальної техніки. Особливу тривогу сьогодні викликає факт виявлення і зростання в Україні нового виду злочинів, пов'язаних з використанням засобів комп'ютерної техніки та інформаційних технологій.

Тут є певна специфіка. Сама комп'ютерна техніка може бути як предметом злочинного посягання (злочини проти власності — крадіжка, грабіж, розбій, викрадення технічних пристроїв ліній зв'язку, вимагання, шахрайство, привласнення або заподіяння майнової шкоди, умисне та необережне знищення або пошкодження майна), так і інструментом вчинення злочину, тобто засобом розкрадання, приховання податків, знищення або перекручування інформації тощо (у цьому випадку комп'ютер може розглядатися як знаряддя злочину, так само як зброя або транспортний засіб).

Ефективність боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних систем значною мірою визначається розумінням криміналістичної сутності даного виду злочинного посягання. Розглянемо такий приклад. Припустимо, що зловмисник проникнув до комп'ютерної мережі банку і шляхом ряду маніпуляцій перевів певну суму грошей на підставний рахунок, де її зняв один із його співучасників.

Цей злочин являє собою незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж. У даному разі можна вважати, що відбулося незаконне втручання в роботу банківської автоматизованої системи та несанкціонована зміна комп'ютерної інформації, що містить данні про рахунки клієнтів банку, тобто перекручення інформації, що і входить у диспозицію цієї статті. Під незаконним втручанням в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж можна розуміти будь-яку форму втручання з використанням програмних і технічних засобів, призначених для незаконного проникнення, що дозволяє маніпулювати інформацією. Зловмисник не мав законного права доступу до такої інформації, незаконно займаючись збиранням кодів, що використовуються банками для захисту інформації з метою отримання несанкціонованого доступу, його дії можна розглядати, як усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. Таким чином, дійсно відбулося незаконне втручання в роботу банківської комп'ютерної системи, яке ще і супроводжувалося незаконними діями із засобами доступу до банківських рахунків.

Розглянемо основні стадії вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері з використанням комп'ютерних технологій.

Під способом злочинів щодо комп'ютерних систем у кредитно-фінансовій сфері розуміється сукупність прийомів і засобів, що забезпечують навмисний несанкціонований доступ до банківських інформаційних ресурсів і технологій, а також дозволяють зробити модифікацію збереженої банківської інформації з метою порушення відносин власності, що виражається у протиправному вилученні коштів та передачі їх на користь іншої особи.

Відомі на сьогодні способи відрізняються значним різноманіттям і постійно розширюються. Це обумовлено як складністю самих засобів комп'ютерної техніки, так і постійним нарощуванням нових інформаційних операцій, багато з яких відбивають рух фінансових цінностей та коштів.

За своєю криміналістичною сутністю такі навмисні дії є злочином з чітко вираженими етапами розвитку злочинної діяльності. Вони відрізняються один від одного за характером дій і ступенем завершеності кримінального діяння. Такий поділ на стадії є необхідним для правильної правової оцінки вчиненого злочину.

Готування до злочину. Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину, написання спеціальної програми, що дозволяє подолати захист інформаційної мережі кредитно-фінансової установи, збирання інформації щодо клієнтів банку, системи захисту, підбор паролів, подолання системи захисту від несанкціонованого доступу.

Замах на злочин. Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину. На цій стадії шляхом маніпуляції даними, збереженими в пам'яті комп'ютерної системи, і керуючими програмами організується несанкціонований рух коштів на користь зловмисника чи іншої особи, маскуються сліди вчинення злочину.

Закінчення злочину. Замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця. Це заключна стадія, коли завершені всі несанкціоновані транзакції і зловмисник має можливість скористатися плодами свого злочинного діяння.

Розглянемо основні способи вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері з використанням комп'ютерних технологій.

Вилучення засобів обчислювальної техніки (ЗОТ) здійснюється з метою одержання інформації, яка зберігається и обробляється на вінчестерах та інших носіях інформації, що містять дані про клієнтів, вкладників, кредиторів тощо. Такі дії можуть вчинятися шляхом крадіжки, грабежу, розбою, вимагання або шахрайства і самі по собі містять склад злочину звичайних «некомп'ютерних» злочинів.

Перехоплення (незаконне одержання) інформації так само служить для одержання певних даних щодо клієнтів, вкладників, кредиторів. Такі дії можуть здійснюватися з використанням методів і апаратури аудіо-, візуального й електромагнітного спостереження. Об'єктами, як правило, є канали зв'язку, телекомунікаційне обладнання, службові приміщення для проведення конфіденційних переговорів, паперові і магнітні носії (у тому числі і технологічні відходи).

Незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж. Це активні дії по створенню можливості до перекручення чи знищення комп'ютерної інформацією або носіїв такої інформації. Такі

дії звичайно реалізуються з використанням певних основних прийомів.

Фізичне проникнення в приміщення з ЕОМ «*За дурнем*» — зловмисник чекає біля закритого приміщення, тримаючи в руках предмети, пов'язані з роботою на комп'ютерній техніці (елементи маскування), поки не з'явиться хто-небудь, хто має легальний доступ, потім залишається тільки ввійти усередину разом з ним чи попросити його допомогти занести нібито необхідні для роботи на комп'ютері предмети. Інший варіант — електронне проникнення до ЕОМ — підключення додаткового комп'ютерного терміналу до каналів зв'язку з використанням шлейфа «шнурка» у той час, коли законний користувач на деякий час залишив свій термінал чи персональний комп'ютер в активному режимі.

Зловмисник підключається до лінії зв'язку законного користувача і терпляче чекає сигналу, що позначає кінець роботи, перехоплює його на себе, а потім, коли законний користувач закінчує активний режим, здійснює доступ до банківської системи «*за хвіст*». Подібні властивості мають телефонні апарати з функцією утримання номера, викликуваного абонентом.

Зловмисник вручну чи з використанням автоматичної програми підбирає код (пароль) доступу до банківської системи з використанням звичайного телефонного апарата — «*Комп'ютерний абордаж*». Як приклад такої атаки можна навести випадок, коли у Німеччині група молоді — члени клубу «Хаос-комп'ютер» — зуміла проникнути до комп'ютерної системи НАСА (США) та ввійти до інформаційної мережі управління супутниками НАСА, внаслідок чого один із супутників, отримавши команду, змінив свою траєкторію польоту.

Зловмисник вивчає і досліджує систему захисту від несанкціонованого доступу, використовуювану в банківській комп'ютерній системі, її слабкі місця, виявляє ділянки, що мають помилки чи невдале програмне забезпечення (дірки, люки), та вводять у такі програми додаткові команди, що дозволяють незаконне втручання в роботу ЕОМ («*неспішний вибір*»).

Зловмисник проникає в комп'ютерну систему, видаючи себе за законного користувача з застосуванням його кодів (паролів) та інших ідентифікуючих ознак («*маскарад*»). Зловмисник використовує методи «соціальної інженерії», а саме шляхом підкупу персоналу або іншими діями (підслуховування через телефонні лінії, отримання залишків документів у смітєвих

корзинах, він отримує пароль законного користувача та іншу необхідну інформацію.

Зловмисник створює умови, коли законний користувач банківської системи здійснює зв'язок з терміналом порушника, будучи абсолютно упевненим у тому, що він працює з потрібним йому законним абонентом («*містифікація*»). Формуючи правдоподібні відповіді на запити законного користувача та підтримуючи деякий час зв'язок, зловмисник добуває необхідну інформацію — пароль законного користувача.

Зловмисник створює умови для виникнення збоїв або інших порушень у роботі ЕОМ комп'ютерної системи («*аварійний*»). При цьому використовується особлива програма, яка застосовується як системний інструмент у разі виникнення збоїв чи інших відхилень у роботі ЕОМ. Тобто така програма являє собою своєрідний алгоритм діяльності у критичних, екстремальних ситуаціях. У цьому режимі можливо «відключення» усіх наявних у кредитно-фінансовій комп'ютерній системі засобів захисту інформації, що полегшує доступ до них зловмисника. Наприклад, використовуючи такий спосіб, зловмисники здійснили велику крадіжку на суму 128 тисяч дол. в банку Нью-Джерсі (США).

Одним із складних способів підготовчого етапу до вчинення злочину є «*асинхронна атака*». Зловмисники, використовуючи недоліки операційні системи, змушують працювати кредитно-фінансову комп'ютерну систему при помилкових умовах, через що її управління порушується цілком або частково (ст. 361 КК України). Зловмисник, який здійснює таку атаку, може використати дану ситуацію, щоб внести зміну в операційну систему або направити її функціонування на досягнення своїх корисливих цілей, причому поза операційною системою ці зміни не будуть помітні. Іноді, щоб внести зміни в операційну систему, зловмиснику доводиться вилучати фізичні носії машинної інформації і працювати з ними на своєму персональному комп'ютері, а потім таємно повертати їх на місце.

«*Моделювання*» — є найбільш складним і трудомістким способом підготовки до вчинення злочину. Зловмисник будує модель поведінки банківської комп'ютерної системи в різних умовах і на основі вивчення організації руху коштів оптимізує засоби маніпуляції даними. Наприклад, у декількох банках відкриваються рахунки на незначні суми, моделюється ситуація, при якій гроші переводяться з одного банку в інший і назад з

поступовим збільшенням сум. У ході моделювання виявляється, що:

а) банківське доручення про перерахування коштів не забезпечено необхідною сумою;

б) необхідно надіслати у банк повідомлення з іншого банку про те, що загальна сума покриває вимогу про перше перерахування коштів;

в) потрібно повторювати цикли моделювання, щоб на підставному рахунку виявилася достатня сума і дата та число платіжних доручень, які не викликають підозри.

Класичним прикладом застосування даного способу є справа власника комп'ютерної служби, який служив одночасно бухгалтером пароплавної компанії, що спеціалізувалася на перевезенні овочів і фруктів у Каліфорнії (США).

Внаслідок багатолітньої роботи з цією інформацією він виявив помилки у діяльності ревізійної служби компанії і вирішив використати цю ситуацію. Для цього змодлював на комп'ютері всю бухгалтерську систему пароплавної компанії. Після створення моделі він ввів реальні вихідні дані та врахував заплановані дії. Потім, проаналізувавши модель, встановив, скільки фальшивих рахунків йому необхідно і які операції треба здійснювати. Завдяки такому моделюванню діяльності компанії він організував 17 підставних компаній, а щоб створити вигляд реальної діяльності, забезпечив кожну із них своїм рахунком, після чого розпочав грошові операції.

Опрацювання моделі бухгалтерського балансу підказало, що при наявності недоліків у роботі ревізійної служби 5%-тне викривлення не буде помітне. Використання прийому моделювання ситуації виявилось настільки ефективним, що протягом першого року він викрав 250 тисяч дол. без будь-якого порушення фінансової діяльності компанії, а загальна сума привласнення склала понад 1 млн. дол.

Спосіб «повітряний змій» полягає в тому, що в кількох банках відкриваються рахунки на невеликі суми. Далі гроші перераховуються з одного банку в інший і навпаки з поступовим збільшенням сум. До того як у банку виявиться, що доручення про переказ не забезпечене необхідною сумою, надходить сповіщення в даний банк про те, що загальна сума покриває вимогу про перший переказ. Далі цей цикл багато разів повторюється («повітряний змій» підіймається все вище і вище), поки на потрібному рахунку не виявляється достатня сума грошей (фак-

тично вона постійно «перескакує» з одного рахунку на інший, ніби «летить в повітрі», постійно збільшуючись у розмірах). При досягненні певної кількості гроші оперативно знімаються із закриттям цих рахунків. Звичайно, як показує практика, в подібні злочинні операції включається велика кількість банків.

Безпосередньо для заліку грошових сум на свою користь використовується спосіб модифікації інформації, при якому зловмисником змінюються чи вводяться нові дані (як правило, на етапі введення-виведення інформації) для приписування до банківського рахунку «чужої історії» («підміна даних»). Тут викликають підстави для кваліфікації діяння за ст. 362 КК України.

Спосіб «Троянський кінь» (програмна закладка) так само служить безпосередньо для заліку чужих грошей на свою користь. Цей спосіб полягає у тому, що в прикладну програму таємно вводяться команди, що змінюють її основні функції. Це дозволяє здійснювати нові дії, не заплановані власниками цієї програми, але одночасно зберігати її попередню працездатність. Зловмисник таємно вводить у прикладне програмне забезпечення кредитно-фінансової комп'ютерної системи спеціальний програмний модуль (програмну закладку), що забезпечує відрахування на заздалегідь відкритий підставний рахунок певних сум з кожної банківської операції чи збільшення суми на цьому рахунку при автоматичному перерахуванні карбованцевих залишків, пов'язаних з переходом до комерційного курсу відповідної валюти (статті 361, 362, 363 КК). Усі маніпуляції з даними, а так само початок бухгалтерських операцій з ними виробляється і контролюється цим програмним модулем у певний заданий момент часу і при виникненні сприятливих для зловмисника обставин.

Наприклад, зловмисник вставив в програму комп'ютера кредитно-фінансової фірми, де він працював, програмну закладку, яка виводила на друк принтера інформацію щодо руху грошових надходжень. Ці суми були захищені (зашифровані) з використанням методів криптографії і існували лише у комп'ютерній системі. Викравши бланки, він заповнив їх, вказавши отримані таємні шифри. Таким чином була вчинена крадіжка певної суми грошей, а грошові операції, що проходили через комп'ютерну мережу, як і раніше, не виводились на друк і їх не можна було виявити.

Спосіб таємного введення у комп'ютерну програму відповідного набору команд «логічна бомба» — один з різновидів атаки «Троянський кінь», який обов'язково спрацює при конкрет-

но визначених умовах, наприклад, через певний час або в якусь конкретну дату. Інакше цей спосіб називають «годинниковою бомбою». Так було вчинено злочин однією з службовців італійського банку «Кредито-Еміліано», яка заклала в програму банківського комп'ютера «логічну бомбу», і та спрацювала саме тоді, коли зловмисниця прибула на Канарські острова, де й сподівалася отримати 3,5 мільйона дол. США.

Спосіб «пастка на живця» полягає у тому, що зловмисником створюється спеціальна програма, яка потім записується на магнітний носій і під будь-яким приводом вручається або передається потерпілій стороні з розрахунком на те, що її з будь-яких причин зацікавить дана програма і вона намагатиметься ознайомитися з нею. Алгоритм програми побудований таким чином, що при її роботі у певний момент часу автоматично моделюється системна поломка комп'ютерної системи, на якій був запущений даний програмний продукт. Далі така програма записує дані і інформацію, які можуть зацікавити злочинця, у спеціальний файл або відсилає ці данні на електронну адресу зловмисника. Після того як програма виконала задані їй функції, вона вилучається у потерпілої сторони з використанням різних способів або знищується.

Електронний спосіб вилучення «зайвих» коштів на свою користь — «салямі»: При його використанні зловмисник так само, як і у попередньому випадку, «дописує» прикладне програмне забезпечення кредитно-фінансової комп'ютерної системи спеціальним модулем, що маніпулює з інформацією, перекидаючи на підставний рахунок дріб'язок (результат округлення грошових сум при здійсненні законних транзакцій). Такі дії на бухгалтерському сленгу називається «салямі». Спосіб «салямі» заснований на тому, що суми, які відраховуються, дуже малі і їх втрати практично непомітні, а накопичення сум здійснюється за рахунок великої кількості таких операцій.

Особливе місце в системі злочинних способів посідають ті, що використовуються зловмисниками для приховання слідів злочину. Розглянемо деяких з них.

«Дроблення грошових сум» — зловмисник ділить отримані у результаті незаконного втручання в роботу ЕОМ грошові суми на нерівні частини з зарахуванням їх на кореспондентські рахунки підставних банків, у яких, можна було б зняти переведені суми готівкою.

«Перекидання коштів» — зловмисник організує перерахування отриманих грошових сум на рахунки різних клієнтів банку, проганяє їх по ланцюжках рахунків і у результаті утрудняє мож-

ливість визначення реальної суми походження грошей. Далі, коли «кінці заховані», ці суми можна використовувати на свій розсуд.

«Бухинг» (метод електронного блокування) — кредитно-фінансова комп'ютерна система блокується одночасною «атакою» несанкціонованого доступу великої кількості зловмисників (спільників зловмисника) зі своїх персональних комп'ютерів з різних регіонів (частин міста або з різних країн). Вони організують прикриття однієї основної незаконної транзакції величезною кількістю фіктивних платіжних доручень, які утруднюють визначення реальних шляхів крадіжки коштів.

Аналізуючи причини й умови вчинення вказаних злочинів, треба зазначити, що існує низка об'єктивних і суб'єктивних причин, що сприяють вчиненню злочинів з використанням кредитно-фінансових комп'ютерних систем. Знання цих причин дозволяє проводити профілактику злочинів, а при відповідних діях персоналу (користувачів) дозволяє значно зменшити імовірність вчинення незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж кредитно-фінансових установ.

Література

1. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ, - Харьков: Консум, 1999. — 480 с.
2. Буцан О. П. Криминалистическая характеристика и основные положения расследования преступлений, совершаемых посредством кредитных банковских операций: Автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. Харьков, 1995. — 24 с.
3. Багинский В. З. Вопросы методики расследования хищений, совершаемых в условиях рыночных преобразований // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики. Сб. материалов «круглого стола» — Луганск, РИО ЛИВД МВД Украины 1997. — С. 151-154.
4. Голубев В. О. Комп'ютерні злочини в банківській діяльності. — Запоріжжя: ВЦ «Павел», 1997. — 134 с.
5. Матусовський Г. А., Багинський В. З., Файер Д. А., Великанов С. В. Система та види методик розслідування злочинів в сфері економіки з ознаками корупції, які вчинюються групами осіб // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 4.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією (протокол № 3 від 20 травня 2002 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент В. І. Гаєнко.

В. Ю. Шепітько, професор, завідувач лабораторією;
М. В. Салтевський, професор, головний науковий співробітник;

І. В. Борисенко, канд. юрид. наук, наук. співробітник;

О. Ю. Булукув, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник;

В. О. Губанов, наук. співробітник;

С. О. Когут, наук. співробітник;

О. М. Могильніков, наук. співробітник;

М. М. Виноградов, наук. співробітник.

Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Лабораторією «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ при АПрН України у 2001 році здійснювалось дослідження за такими основними напрямками:

1. Проблеми ідентифікації людини за ознаками зовнішності за допомогою засобів комп'ютерної графіки.
2. Ідентифікація особи невідомого трупа.
3. Методи дослідження невидимих слідів контакту.
4. Проблема диференціації ідентифікаційних ознак мовного сигналу, заснованих на аналізі структурних характеристик елементарних сегментів.
5. Проблеми вдосконалення методик ідентифікації засобів і матеріалів звуко- і відеозапису, комп'ютерних технологій.

У дослідженні брали участь: керівник роботи, зав. лабораторією, доктор юрид. наук, проф. В. Ю. Шепітько; головний науковий співробітник, доктор юрид. наук, проф. М. В. Салтевський; старший науковий співробітник, канд. техн. наук О. Я. Дрюченко; науковий співробітник, канд. юрид. наук І. В. Борисенко; науковий співробітник В. О. Губанов; на-

© В. Ю. Шепітько, М. В. Салтевський, І. В. Борисенко, О. Ю. Булукув, В. О. Губанов, С. О. Когут, О. М. Могильніков, М. М. Виноградов, 2002

уковий співробітник С. О. Когут; науковий співробітник О. М. Могильніков; науковий співробітник М. М. Виноградов; молодший науковий співробітник А. В. Роботягов.

Запорукою успіху при розслідуванні будь-якого виду злочину є ефективне збирання доказів технічними засобами. Підвищення ефективності роботи правоохоронних органів на сьогодні неможливо без інтеграції в кримінальний процес доказування новітніх інформаційних досліджень і в першу чергу без використання сучасних комп'ютерних технологій, нових експертних методик та максимальних можливостей судових експертиз.

Між тим аналіз судово-слідчої та експертної практики дозволяє дійти висновку про значну кількість помилок, трудомісткість та великий обсяг роботи саме в цьому напрямку діяльності. З урахуванням цього нами була поставлена основна мета дослідження — на підставі загальної теорії криміналістики, вивчення і узагальнення судово-слідчої та експертної практики, на основі аналізу показників статистики і бази новітніх експертних технологій та сучасних експериментальних досліджень лабораторії *розробити сучасні ідентифікаційні методики та науково-технічні засоби*. Дослідження проводилися з таких проблем:

1. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності за допомогою засобів комп'ютерної графіки (розробка методики складання комп'ютерного фоторобота в системі ОБРАЗ та тактичних рекомендацій пред'явлення фоторобота для узнавання).

2. Ідентифікація особи невідомого трупа (з використанням сучасних можливостей судових експертиз для встановлення особи загиблого).

3. Вдосконалення методик комп'ютерних технологій, зокрема:

- ідентифікація пристроїв друку;
- дослідження методики криміналістичної ідентифікації дисководів персональних комп'ютерів внаслідок форматування дискет;
- визначення ідентифікаційних особливостей пристроїв друку і класифікація ознак групової належності принтера, зумовлених специфічними особливостями різних технологій друку;
- систематизація та дослідження ознак та способів підробки документа, надрукованого на літерному принтері;
- розробка класифікації використовуваної в даний час технології друку ударної дії та визначення множинності, які утворюють принтери ударної дії;

- розробка методу виміру відхилень крапок від заданих значень при проектуванні гарнітур шрифтів для матричних принтерів;

- дослідження текстів, виконаних на принтерах різних фірм. Розглянемо більш детально розроблені напрямки.

1. Серед багатьох актуальних проблем криміналістики одне з найважливіших місць належить проблемі **ідентифікації людини за ознаками зовнішності**, і зокрема, **ідентифікація за допомогою засобів комп'ютерної графіки**.

Ідентифікацією за ознаками зовнішності є встановлення тотожності або відмінності конкретної особи в оперативно-розшукових або кримінально-процесуальних цілях. Така ідентифікація можлива через: 1) індивідуальність зовнішнього вигляду людини; 2) відносну його незмінюваність (стійкість).

Ідентифікованою за ознаками зовнішності є особа, що перевіряється (розшукувана особа). Це може бути підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений. Ідентифікуючими об'єктами виступають: мисленевий образ зовнішнього вигляду, який зафіксований у пам'яті свідка, потерпілого, іншої особи, коли ототожнення здійснюється шляхом пред'явлення для впізнання; матеріальна фіксація зовнішнього вигляду людини на фотознімку або на відеоплівці; словесний опис зовнішності людини з використанням спеціальної термінології (наприклад, у криміналістичному обліку розшукуваної особи) чи в довільній формі (наприклад, під час допиту потерпілого); останки людини (труп, частини розчленованого трупа, череп).

Форми ототожнення людини за ознаками зовнішності: 1) упізнання; 2) оперативне узнавання; 3) експертна ідентифікація. В криміналістиці вирізняють також види ідентифікації людини за ознаками зовнішності: 1) ідентифікація людини шляхом пред'явлення її для впізнання (для впізнання можуть бути пред'явлені живі особи, труп або його частини, їх фотозображення); 2) ідентифікація людини шляхом безпосереднього зіставлення зовнішності з фото- чи ізопортретом (комбінованим портретом); 3) ідентифікація людини шляхом безпосереднього зіставлення її зовнішності з «словесним портретом»; 4) ідентифікація людини шляхом зіставлення «словесного портрета» з фотозображенням; 5) відновлення обличчя загиблого за черепом (скульптурна реконструкція портрета); 6) експертне ототожнення людини за фотознімками (фотопортретна ідентифікаційна експертиза).

Ідентифікація людини за ознаками зовнішності здійснюється: 1) за матеріально-фіксованими відображеннями (фотознімками, відеозаписом живих осіб і трупів; за трупами і кістковими останками, наприклад, відновлення вигляду загиблого за черепом із застосуванням методу професора Герасимова); 2) за уявними образами (за ідеальними слідами); 3) за описом прикмет.

На сьогодні існують різні системи для створення суб'єктивних портретів (методи відтворення зовнішності розшукуваного за показаннями очевидців чи потерпілих): 1) синтетичні портрети — виготовляються з фрагментів фотозображень різних осіб шляхом їх підбирання та компонування під керівництвом слідчого або оперативного працівника; 2) рисовані портрети — виконуються художниками зі слів очевидців чи потерпілих; 3) фоторобот — комплекти фотографічних зображень частин обличчя, які використовуються з певною механізацією (1952 року французький криміналіст П'єр Шабо вперше використав набір фотознімків); 4) ідентифікаційний комплект рисунків (ІКР) — діапозитивів; 5) комп'ютерний фоторобот — найбільш сучасний засіб формування суб'єктивного портрета розшукуваної особи, являє собою використання комп'ютерної програми та засобів комп'ютерної графіки з метою побудови фотоконпозиційних портретів зі слів очевидців.

У практиці органів внутрішніх справ для розшуку злочинців, встановлення причетних до злочину осіб успішно застосовуються комп'ютерні фотороботи. Нерідко встановити таких осіб можливо тільки після складання їх фотороботів.

Методика, реалізована лабораторією в системі ОБРАЗ, розроблена в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, заснована на впізнанні схожих рис обличчя свідком або потерпілим (надалі очевидець) на фотозображенні.

В системі ОБРАЗ реалізована нова методика активізації асоціативної пам'яті очевидця при спогаді ним образу побаченої особи і фіксації суб'єктивного образу у вигляді фотозображення. Ця система дозволяє складати фотороботи з достатньою для вирішення завдань розшуку подібністю навіть у тих випадках, коли мають місце негативні чинники, що ускладнювали формування в очевидця чіткого суб'єктивного образу побаченої особи і спотворювали його в подальшому: погані умови спостереження; емоційний стан потерпілого, викликаний нападом

або погрозою нападу злочинця; тривалий проміжок часу між спостереженням злочинця та складанням фоторобота та ін.

Інформаційною основою системи ОБРАЗ є база портретів (у фас). Оператор здійснює в діалоговому режимі управління системою ОБРАЗ відповідно до ходу бесіди з очевидцем про образ встановлюваної особи. Очевидець сприймає певним чином сформовану графічну інформацію, що сприяє активізації процесу спогаду образу, і вказує на необхідні коригування фоторобота, що складається. Управління програмою здійснюється за допомогою системи меню, що забезпечує гнучку реалізацію методики складання фотороботів з урахуванням специфіки конкретного сеансу.

Методика складання фотороботів в системі ОБРАЗ. Складання фоторобота за допомогою системи здійснюється в процесі реалізації діалогових процедур проведення опитування очевидця про образ встановлюваної особи, пошуку схожих на встановлювану особу портретів і складання з них фоторобота.

Основними кроками алгоритму складання фоторобота є:

А. Складання зі слів очевидця опису зовнішності встановлюваної особи.

Б. Автоматичний пошук портретів, що відповідають складеному опису або схожих на зазначений очевидцем портрет із попередньо сформованої групи схожих портретів (групи подібності).

В. Вибір очевидцем серед знайдених портретів найбільш схожих на встановлювану особу і формування з них групи подібності.

Г. Автоматизоване складання з портретів групи подібності композиційного портрета — фоторобота.

Залежно від конкретних особливостей сприйняття і відтворення очевидцем зовнішності встановлюваної особи виникає необхідність повторного застосування низки перерахованих процедур. Припускається повернення з будь-якого пункту алгоритму на будь-який раніше виконаний пункт і повторне виконання відповідних процедур із зберіганням раніше отриманих результатів.

Методика упорядкування фотороботів із використанням системи ОБРАЗ включає такі етапи:

1. Складання словесного портрета.

Сеанс роботи ОБРАЗ починається зі складання словесного портрета (опису зовнішності) встановлюваної особи за по-

казаннями очевидця. При цьому в діалоговому режимі йому подаються схематичні зображення різних типових ознак зовнішності, серед яких він вказує ті ознаки встановлюваної особи, які йому запам'ядалися.

2. Пошук схожих портретів.

В автоматичному режимі в базі даних проводиться пошук портретів осіб, які найповніше відповідають складеному словесному портрету.

3. Формування групи подібності.

Знайдені портрети, упорядковані за ступенем зменшення відповідності опису зовнішності встановлюваної особи, подаються очевидцю з метою формування групи подібності — набору портретів, що, на думку очевидця, схожі в цілому або окремих ознаках зовнішності на встановлювану особу.

Формування групи подібності здійснюється в діалоговому режимі за допомогою реалізації процедур:

3.1. Посторінковий перегляд очевидцем знайдених портретів і вибір найбільш подібних (на одній сторінці — екранній формі розміщується 30 портретів).

3.2. Включення до групи подібності відібраних очевидцем портретів.

3.3. У разі, якщо серед знайдених портретів, що відповідають спочатку складеному опису зовнішності, немає портретів із достатнім ступенем загальної подібності або подібності окремих ознак зовнішності, проводиться додатковий пошук схожих портретів одним із двох способів:

— уточнення опису зовнішності і здійснення пошуку в базі даних відповідних портретів (виконання пунктів 1 — 3);

— автоматичний пошук портретів, схожих на зазначений очевидцем портрет групи подібності (асоціативний пошук): очевидець вказує портрет, найбільш схожий на встановлювану особу, найбільш схожі ознаки зовнішності цього портрета, а також необхідні зміни ознак для досягнення більшої подібності. Система ОБРАЗ здійснює в базі даних автоматичний пошук портретів, найбільш схожих на зазначений портрет, з урахуванням внесених уточнень опису зовнішності; знайдені портрети подаються очевидцю (виконання пункту 3).

4. Побудова фоторобота.

Після виконання перерахованих процедур формування групи подібності оператор переходить до побудови фоторобота:

4.1. Визначається базовий портрет із групи подібності для конструювання (монтажу) фоторобота. Для цього оператор демонструє портрети групи подібності, і очевидець відбирає портрет, найбільш схожий, на його думку, на образ, що запам'ятовувався.

4.2. Базовий портрет виводиться на монітор у збільшеному вигляді і проводиться його уточнення шляхом постановки уточнюючих і доповнюючих запитань очевидцю щодо ознак зовнішності. Оператор по черзі звертає увагу очевидця на кожну ознаку зовнішності та уточнює, наскільки вона відповідає образу, що запам'ятовувався. Якщо ознака відрізняється в деталях, то оператор робить графічне редагування аналізованої ознаки відповідно до побажань, що висловлюються очевидцем: вибір і монтаж на базовому портреті схожих ознак зовнішності, позиціювання, зміна яскравості, масштабування та поворот обраного фрагмента зображення ознаки зовнішності. Очевидець спостерігає за результатами корекції ознак і встановлює максимальний ступінь подібності фоторобота образу, що запам'ятовувався.

Процес побудови фоторобота може бути перерваний і здійснений додатковий пошук портретів із необхідною окремою ознакою зовнішності (виконання пунктів 1 — 3).

5. Ретушування фоторобота.

При виникненні ситуації, коли окрема ознака зовнішності на фотороботі відрізняється або в базі даних необхідні зразки відсутні, проводиться необхідне домальовування відповідного елемента фоторобота за допомогою засобів комп'ютерної графіки.

6. Зберігання фотороботів.

Портрети сформованої групи подібності і складений фоторобот зберігаються і можуть бути використані в наступних сеансах для продовження робіт зі складання (уточнення) фоторобота. Складений фоторобот передається в підрозділи правоохоронних органів у роздрукованому вигляді або у вигляді файлів оцифрованих зображень та організованих певним чином.

Підготовка та проведення сеансу складання фотороботів.

Практика складання фотороботів свідчить про те, що спілкування з очевидцем потребує особливого підходу, оскільки більшість очевидців перебувають під впливом вчиненого насильства, сприймали злочинця короткочасно, при несприятливих умовах. Часто такі очевидці на початку спілкування називають дуже обмежену кількість ознак і посилаються на погану пам'ять. У цьому зв'язку встановлення психологічного контакту

кту з очевидцем і пред'явлення портретів із подібними ознаками зовнішності в ході реалізації методики допомагає відновлювати забуті образи і відтворювати їх достатньо точно.

Робота оператора з очевидцем у процесі складання фоторобота має ряд особливостей психологічного характеру, які включають:

1) Проведення сеансу з очевидцем, який заспокоївся і відпочив у приміщенні, де немає чинників, що заважають його увазі (шум, багатолюдність, сторонні розмови та ін.).

2) Психологічний настрій очевидця на спогад обставин злочину для активізації асоціативної пам'яті і пригадування образу, що запам'ятовувався (нагадуючі та уточнюючі запитання, психологічною основою яких є повідомлення інформації про обставини події, а також про основні власні і супутні ознаки зовнішності встановлюваної особи).

3) Встановлення з очевидцем необхідного для ефективної роботи психологічного контакту: подолання можливої ніякості, пов'язаної з обставинами події, при статевих злочинах не варто вдаватися в подробиці, звернувши увагу лише на умови сприйняття; стисле пояснення характеру майбутньої роботи зі складання фоторобота; пояснення загальних психологічних особливостей сприйняття зовнішності людини, можливостей і методів актуалізації пам'яті і пригадування забутих особливостей зовнішності, що здаються спочатку забутими; навіяння почуття впевненості в можливості ефективного спогаду і відображення у фотороботі суб'єктивного образу.

4) Присутність на сеансі інших людей (у тому числі родичів, знайомих, інших очевидців) може перешкоджати очевидцю почувати себе розкуто. Так, батьки, які самі не бачили злочинця, часто схильні давати поради своїм дітям, за показаннями яких складається фоторобот. Очевидців-співробітників можуть пов'язувати відносини посадового підпорядкування, внаслідок чого старший за посадою може нав'язувати підлеглому свою думку про ті або інші ознаки зовнішності, і т. п.

5) Застосування методики спілкування для встановлення суб'єктивного образу шляхом послідовного уточнення загального, схожого. Реалізований у системі ОБРАЗ метод відображення у фотороботі суб'єктивної уяви в більшому ступені, ніж традиційні методики, орієнтований на узнавання очевидцем схожих портретів, різних варіантів ознак зовнішності та їх комбінацій. Тому оператор повинен у процесі проведення сеансу

забезпечити послідовне уточнення образу встановлюваної особи шляхом циклічного пошуку все більш схожих портретів, комбінації і монтажу схожих ознак зовнішності.

Складання фотороботів із використанням системи ОБРАЗ має ряд технічних особливостей. Для мінімізації можливого впливу на очевидця, зумовленого тривалим опрацюванням портретних зображень, перший етап складання фоторобота (опис зовнішності, пошук і уточнення портретів групи подібності, складання базової основи фоторобота, що відображає основні риси подібності) повинен проводитися оперативно, без будь-яких технічних затримок з боку оператора. Це потребує від останнього знання і твердих практичних навичок роботи із системою ОБРАЗ, графічним редактором і застосування методики проведення сеансів складання фотороботів.

Прибулому для складання фоторобота очевидцю дають деякий час для освоєння з незвичною обстановкою. З самого початку необхідно прагнути встановити психологічний контакт з очевидцем. Можна, наприклад, коротко поговорити з ним на сторонню тему.

У ході бесіди з очевидцем рекомендується з'ясувати і записати в робочий журнал проведення сеансів складання фотороботів обставини спостереження: час доби спостереження, місце спостереження, характер освітлення, відстань, з якої проводилося спостереження, положення очевидця щодо злочинця, чи було насильство щодо очевидця, тощо. Поставте очевидцю запитання: «Чи впізнає він (вона) встановлювану особу, якщо її побачить?» Ступінь його впевненості при відповіді допоможе зробити попередню оцінку повноти сприйняття і запам'ятовування очевидцем відтвореного образу. Якщо очевидець говорить, що погано запам'ятав окремі ознаки зовнішності, то під час сеансу варто приділити особливу увагу застосуванню прийомів активізації процесів спогаду.

Необхідно коротко роз'яснити очевидцю суть майбутнього сеансу і необхідність пригадати максимальну кількість прикмет. Бажано пояснити, що комбінація різних ознак зовнішності (нехай навіть не особливих прикмет) разом із фотороботом дозволить при розшуку виділити встановлювану особу з великої кількості інших людей.

Очевидець, як правило, не володіє спеціальною термінологією опису зовнішності, тому в бесіді треба вживати широко поширені, «побутові» синоніми спеціальних термінів: «фоторо-

бот» замість «суб'єктивний портрет», «композиційний портрет»; «частина (елемент) обличчя» замість «ознака зовнішності»; «підправити, змінити, підмалювати» замість «відредагувати» і т. п.

Не слід проводити опитування у швидкому темпі, треба давати очевидцю час на спогад відповідних ознак зовнішності. Для цього необхідно стежити за його реакцією на запитання: якщо очевидець задумався — зробити невеличку паузу.

Можливо, що очевидець, відповідаючи на поставлене запитання, починає описувати інші ознаки зовнішності та обставини події у вільній формі. Не слід перебивати його. При необхідності можна поставити уточнюючі запитання, що не уведуть очевидця від тієї інформації, яку він хоче повідомити.

Необхідно пам'ятати про можливі перекручування сприйняття зовнішності очевидцем:

- у різних вікових категоріях можуть бути свої, «зсунуті» оцінки віку (наприклад, підліткам іноді властиво завищувати оцінку віку, зросту);

- визначення зросту може залежати від обставин спостереження (наприклад, якщо очевидець піддався фізичному насильству, був повалений на землю — то він може дати завищену оцінку зросту злочинця);

- у разі, якщо очевидець спостерігав злочинця при поганому освітленні і мало місце фізичне насильство, очевидець часто несвідомо надає йому «злочинницького» образу — посуплені низькі брови, опущені кути рота, більш важке підборіддя і т. п.

Проте треба фіксувати ті значення ознак, що вказує очевидець, при цьому робиться письмова примітка до підсумкового звіту про можливі неточності та помилки зазначених значень ознак, а також про можливі неточності фоторобота.

Складання словесного портрета встановлюваної особи. На першому етапі побудови фоторобота провадиться складання словесного портрета встановлюваної особи. Бажано пояснити очевидцю, що якщо він не може впевнено зазначити значення якоїсь ознаки, то в наступному її можна буде уточнити або безпосередньо вказати на портретах, що переглядаються.

Завдання значень ознак необхідно робити послідовно, у порядку їх знаходження у відповідних у меню. Необхідно враховувати, що більшість значень ознак мають значення типу «Великий», «Середній», «Малий». Ознаки, що відповідають крайнім значенням пропорцій, як правило, «впадають в око» — наприклад великий за висотою ніс. Тому, якщо очевидець мав можли-

вість спостерігати якусь ознаку, але утрудняється зазначити її значення, то скоріше за все ця ознака має середнє значення.

Як правило, при відсутності у встановлюваної особи характерних прикмет очевидець може на початку сеансу менш впевнено зазначити значення тільки декількох ознак. Частіше за все це форма і повнота обличчя, форма підборіддя, розміри носа і рота. Необхідно враховувати, що довідкова графічна інформація про типові значення ознак зовнішності, що подається очевидцю на цьому етапі, має схематичний вид і в малому ступені сприяє їх узнаванню і спогаду очевидцем. Тому, якщо очевидець говорить про те, що погано запам'ятав очі, рот та інші елементи, то не треба вибирати відповідні пункти меню складення словесного портрета. Уточнення цих ознак доцільно проводити при пред'явленні очевидцю для узнавання спеціально підібраних портретів.

Формування групи подібності. Після того, як буде обрано пункт ГОЛОВНОГО МЕНЮ «Пошук портретів за описом», на екрані будуть подані знайдені портрети, упорядковані за ступенем їх відповідності складеному словесному портрету. Тому перед вибором цього режиму треба пояснити очевидцю майбутнє завдання — серед пред'явлених портретів необхідно буде зазначити ті, що схожі на встановлювану особу в цілому, або окремі ознаки зовнішності. Зазначені портрети будуть сформовані в групу подібності. З цих портретів складатиметься фоторобот. При цьому надалі можуть бути змінені розміри і положення окремих фрагментів цих портретів. Рекомендується спочатку «пробігти» очима по відображеним на екрані особам, не вдивляючись в окремі портрети. Якщо в запропонованому наборі портретів є схожий портрет, то він «впаде в очі». Бажано пояснити очевидцю, що крім поданих у даний момент на екрані портретів йому будуть також пред'явлені інші портрети. При цьому треба попередити, що якщо якийсь схожий портрет відрізняється зачіскою або кольором волосся, то його також треба включити в групу подібності, а необхідні зміни будуть зроблені пізніше.

Якщо очевидець переглянув пред'явлену йому сторінку портретів та не зазначив схожих портретів і продовжує уважно вивчати портрети, то не слід затягувати паузу, необхідно запропонувати показати наступну сторінку, бо тривале спостереження портретів може впливати на очевидця.

Запропоновані портрети упорядковані за ступенем зменшення відповідності заданому запиту на пошук. Тому, якщо при

перегляді першої сторінки очевидець говорить, що в цілому портрети мають малу подібність, то можливо, що запит на пошук (параметри словесного портрета, запит на пошук схожого портрета) сформований недостатньо точно.

Якщо очевидець переглянув усі три сторінки портретів, що сформовані при пошуку по запиту, і не знайшов жодного схожого портрета, треба запропонувати йому зазначити портрети зі схожою формою обличчя. Ці портрети включаються до групи подібності для подальшого пошуку схожих на них портретів.

Пояснення очевидцю, що включені до групи портрети можуть бути з неї легко виключені, позбавить очевидця зайвого напруження при вказівці схожих портретів. Якщо очевидець у процесі перегляду портретів приходить до думки, що включений раніше до групи подібності портрет у порівнянні з іншими портретами групи менше схожий на образ встановлюваної особи, то можна виключити цей портрет із групи.

Найскладніше підібрати портрет із схожим виразом очей. Необхідно запропонувати очевидцю зазначити портрети, що мають подібність, хоча, можливо, значно відрізняються за іншими ознаками зовнішності. Для цього рекомендується запропонувати очевидцю «поглянути в очі» кожному портрету, намагаючись при цьому не звертати уваги на інші ознаки зовнішності. Після того, як очевидець вказав на якийсь портрет як на схожий, необхідно запитати його, які риси обраного портрета, на його думку, мають подібність із встановлюваною особою. Аналіз подібності портретів, відібраних очевидцем, допоможе визначити, наскільки добре він сприйняв і запам'ятав образ людини. Про це буде свідчити подібність ознак зовнішності портретів із групи подібності.

Уточнення складу групи подібності. Пошук схожих портретів. Після початкового формування групи подібності з портретів, знайдених за складеним словесним портретом, обирається пункт «Група схожих портретів» ГОЛОВНОГО МЕНЮ. При цьому портрети групи подібності будуть відображені у більшому масштабі. При необхідності можна видалити з групи подібності портрети, що, на думку очевидця, мають малу подібність. Треба попросити зазначити портрет, що у цілому найбільш схожий на встановлювану особу, обрати його для пошуку схожих на нього портретів.

При формуванні запиту на пошук схожих портретів очевидцю необхідно зазначити, які зміни пропорцій елементів об-

раного портрета необхідно зробити для досягнення ним більшої подібності з образом встановлюваної особи. Треба включити до запиту зазначені відмінності цього портрета від суб'єктивної уяви за допомогою відповідного меню (наприклад, «висота чола менше», «розмір носа більше» і т. п.).

Рішення про закінчення робіт із формування групи подібності приймається самостійно, керуючись такими рекомендаціями. Групу подібності можна вважати достатньо сформованою для переходу до складання фоторобота, коли, на думку очевидця, у ній є портрет (портрети), що має подібну форму обличчя, а також портрети, що мають подібність окремих ознак зовнішності (очі, ніс, рот). Хорошим показником успішного формування групи подібності є висока подібність включених до неї портретів. Це також свідчить про те, що очевидець достатньо добре запам'ятав зовнішність встановлюваної особи.

Рекомендується при початковому формуванні групи подібності (перед безпосереднім монтажем фоторобота) обмежитися переглядом 4-6 сторінок портретів, сформованих при реалізації 2-3 запитів на пошук (за первісно складеним словесним портретом і при уточнюючому пошуку схожих портретів).

Складення фоторобота починається з вибору з групи подібності базового портрета, який має найбільшу подібність з встановлюваною особою. Як правило, цей портрет має не тільки подібність форми обличчя, але і подібність інших ознак.

Необхідно дізнатися в очевидця, які ознаки зовнішності обраного портрета більше за все потребують змін. Особливо звернути увагу на форму обличчя і зачіску. Якщо форма обличчя і зачіска потребують змін, виконайте їх. Як правило, це зручно зробити за допомогою графічного редактора.

Якщо в момент спостереження встановлювана особа була в головному уборі, то треба за допомогою графічного редактора домалювати його на фотороботі. При цьому приділяється в основному увага загальній формі головного убору і тому, як він закриває верхню частину обличчя. Більш детально промальовування головного убору відкладається на кінець сеансу.

На загальне сприйняття фоторобота також впливає правильне відображення на ньому пропорцій шиї (довжина, товщина) і положення плечей (прямі, похилі).

Велике значення для подібності фоторобота має подібність зони очей і носа. Тому після редагування форми обличчя і зачіски необхідно переключити увагу очевидця на ці ознаки.

Рекомендується починати підстановку і редагування схожих фрагментів із портретів групи подібності й у першу чергу — фрагментів обраного очевидцем базового портрета. Для цього очевидцю ставиться запитання: «Які частини обличчя обраного портрета найбільш несхожі?». Детальне редагування необхідно починати з зазначених ознак зовнішності.

При цьому слід враховувати, що людина краще сприймає подібність окремих рис обличчя у взаємозв'язку з загальним видом портрета. Тому до редагування окремих елементів фоторобота доводиться повертатися декілька разів, послідовно наближаючи їх вид до суб'єктивної уяви очевидця. Рекомендується такий прийом: перед детальним проробленням зони очей привести пропорції носа і рота (наприклад, того ж базового портрета) у відповідність із тими, що зазначить очевидець, а після добору і редагування очей повернутися до їх детального пророблення (вибору, монтажу і редагування фрагментів із схожими ознаками).

Процедури автопідстановки ознак зовнішності (очей, носів, ротів) застосовуються, коли у очевидця виникають труднощі із вибором схожих фрагментів на запропонованих йому портретах. У цих процедурах фрагменти, що підставляються, вибираються з портретів, знайдених за якимсь запитом. Тому попередньо слід виконати пошук портретів із схожими ознаками зовнішності відповідно до одного із видів запиту: або описати ці ознаки в режимі завдання словесного портрета, або виконати пошук портретів, схожих на зазначений очевидцем портрет із відповідними параметрами запиту.

Реалізована в системі методика підтримки спогаду очевидцем образу побаченої ним людини орієнтована на впізнання схожих рис обличчя на запропонованих йому портретах. Тому при підстановках на фоторобот окремих елементів можна використовувати такий прийом. У режимі редагування фрагмента послідовно роблять зміни горизонтального і вертикального масштабів, його зсування вгору — униз. Просяють очевидця зазначити, при яких змінах фрагмента, що монтується, досягається найбільша подібність фоторобота.

У процесі складання фоторобота може виникнути необхідність пошуку і включення до групи подібності додаткових портретів із подібністю окремих ознак. Перед виходом у цей режим зберігають проміжний варіант фоторобота.

Широко використовується прийом порівняння варіантів фотороботів. Для цього перед проведенням яких-небудь змін

фоторобота роблять його зберігання. Після проведених змін пред'являють очевидцю отриманий і попередні варіанти фотороботів і просять зазначити найбільш удалий варіант.

Можливим є випадок, коли очевидець вказує на неподібність якоїсь ознаки, проте спроби збільшити подібність шляхом підстановки інших її варіантів та їх редагування не призводять до успіху. Як правило, це свідчить про те, що зазначена ознака не була достатньо чітко сприйнята очевидцем і її відтворення буде неточним. У такому разі слід зупинитися на найбільш удалому варіанті, звертаючи особливу увагу на правильне, з погляду очевидця, відбиття у фотороботі пропорцій і положення цієї ознаки.

На заключному етапі складання фоторобота в очевидця часто виникає звикання до складеного фоторобота, притупляється сприйняття невідповідностей деталей фоторобота суб'єктивній уяві. Для зменшення впливу цього чинника рекомендується зробити невелику перерву в роботі, під час якої очевидець не повинен дивитися на фоторобот. Після цього йому пропонується знову подивитися на екран і зазначити невідповідності деталей фоторобота образу встановлюваної особи. З цією ж метою можливо проведення уточнення фоторобота очевидцем і через більш тривалий час (наприклад, наступного дня).

У разі якщо певну особу спостерігали декілька очевидців, рекомендується проводити сеанс складання фотороботів з кожним з них і тільки після цього проводити колективне обговорення отриманих результатів з метою одержання узагальненого фоторобота.

Технологія формування узагальненого фоторобота полягає в такому:

А. Скласти фотороботи за показаннями окремих очевидців.

Б. Перед проведенням колективного обговорення отриманих варіантів з очевидцями необхідно провести порівняльний аналіз фотороботів, виявити на них подібності та відмінності ознак зовнішності. При подальшому обговоренні приділити останнім ознакам особливу увагу.

В. Групі очевидців подаються складені фотороботи і з'ясовуються питання:

— Який варіант фоторобота має найбільшу подібність у цілому?

— Які елементи зовнішності цього варіанта менш подібні порівняно з відповідними елементами інших варіантів?

Г. За допомогою графічного редактора необхідно виконати зміни, спрямовані на підвищення подібності найбільш удалого варіанта фоторобота (підстановка в нього більш схожих фрагментів інших варіантів, зміна розмірів, ретушування).

У силу деяких обставин може статися, що не вдасться організувати колективне обговорення варіантів фотороботів. У цьому разі можна рекомендувати співробітникам розшуку пред'являти для узнання одночасно декілька варіантів фотороботів, отриманих за показаннями різних очевидців, супроводжуючи це запитаннями щодо подібності встановлюваної особи з цими портретами.

Іноді виникає необхідність проведення сеансу складання фоторобота одночасно з декількома очевидцями (вимоги оперативності при розкритті злочинів «по гарячих слідах», складність доставки очевидців). У цьому випадку необхідно буде звернути особливу увагу на керування ходом бесіди з очевидцями та враховувати, що очевидці мають різні особливості сприйняття і запам'ятовування зовнішності; вони можуть з різною точністю запам'ятати ті або інші ознаки; очевидці через особливості свого характеру виявлятимуть різну активність під час обговорення ознак зовнішності. У ході бесіди треба визначити і враховувати ці особливості, залучати до обговорення більш пасивних очевидців, уникати нав'язування своєї думки одним очевидцем іншим.

На етапі формування групи подібності необхідно окремо з'ясувати думку очевидців про необхідність включення до її складу схожих портретів, включати до групи подібності портрети й у тому випадку, коли тільки один очевидець знайшов його схожим.

Після виконання певних змін фоторобота, виконаних з ініціативи одного з очевидців, слід з'ясувати загальну думку про збільшення загальної подібності фоторобота.

На заключному етапі робіт зі складання фоторобота важливо визначити момент, коли подальше поліпшення подібності фоторобота зі слів конкретного очевидця стає неможливим, а також виявити можливі перекручування на фотороботі образу встановлюваної особи.

Необхідно звернути особливу увагу очевидця на правильне відображення у фотороботі тих ознак, що є відмітними (окремо або в їх комбінації). Наприклад: вузький короткий ніс, висока верхня губа і вузьке підборіддя тощо. Навіть якщо складений фоторобот не буде мати високу портретну подібність,

правильне відображення на ньому таких відмітних ознак сприятиме розшуку встановлюваної особи.

Коли разом з очевидцем пророблені всі ознаки зовнішності, очевидно ставиться запитання: «Які зміни у фотороботі необхідно ще зробити для підвищення його подібності?». Якщо очевидець може вказати на необхідні зміни у фотороботі, то їх варто зробити.

Якщо очевидець підтверджує, що фоторобот має велику подібність або, незважаючи на подальші зусилля, не досягається підвищення подібності фоторобота, варто приступити до завершального етапу складання фоторобота: оцінці його достовірності й оформлення звітнього документа.

Рекомендації з тактики пред'явлення фоторобота для узнання зводяться до такого. Перед пред'явленням фоторобота для узнання встановлюваної особи рекомендується, по можливості, повідомити опитуваній особі таку інформацію:

— обставини, при яких можна було спостерігати цю особу (місце, час, супровідні обставини, характер дій встановлюваної особи);

— опис зовнішності встановлюваної особи.

Одержані за допомогою системи фотороботи мають вигляд фотозображення. Опитуваний може не враховувати, що йому подається фоторобот і буде шукати в ньому повну портретну подібність із відомими йому особами. Тому опитуваному необхідно пояснити, що йому надається фоторобот, і запитати, чи може він назвати (з урахуванням повідомленої раніше інформації) яких-небудь осіб, схожих на запропонований портрет (кого нагадує йому фоторобот).

Необхідно пояснити опитуваній особі, що можлива відмінність окремих елементів фоторобота від образу встановлюваної особи. Якщо при складанні фоторобота були визначені ознаки зовнішності, які очевидець погано запам'ятав, то необхідно зазначити це. При цьому, можливо, вдасться виявити осіб, частково схожих на фоторобот, але опис зовнішності яких збігається з описом, складеним із слів очевидця.

2. Не менш важливою проблемою є **проблема ідентифікації особи невпізаного трупа**. На початковому етапі досудового послідування вбивств одним з найскладніших і одночасно першочерговим завданням, яке має вирішити слідчий, є встановлення особи загиблого, без чого практично неможливо отримати відомості про винного. Вже до моменту порушення кримінальної справи (при огляді місця події) слідчий пови-

нен виконати ряд так званих передідентифікаційних дій, спрямованих на встановлення особи загиблого. Передідентифікаційні дії, що передують ототожненню особи невпізаного трупа, мають важливе значення. До таких дій слід віднести: фотографування трупа (його частин), одягу, дактилоскопіювання (якщо є така можливість) тощо.

Після повного судово-медичного дослідження трупа у випадках, якщо до цього моменту труп не впізнано, слідчий зобов'язаний забезпечити виконання нового комплексу передідентифікаційних дій, що забезпечують більш глибоку перевірку з встановлення особи невідомого: «туалет» трупа або реставрацію; фотографування; зняття посмертної гіпсової маски; взяття проби трупної крові для визначення її групи та інших особливостей; вилучення зразків волосся і вмісту з-під нігтів; вилучення протезів; складання впізнавальної карти трупа.

Велике значення при встановленні особи загиблого має зовнішній стан, зокрема стан голови. Тим часом вплив як об'єктивних умов (умови навколишнього середовища, в яких знаходилися частини трупа; ушкодження, що наносяться тваринами і птахами; посмертні процеси, що розвиваються на трупі, та ін.), так і суб'єктивних (наприклад, знівечення обличчя трупа вбивцею) значною мірою ускладнює процес ототожнення. Потрібні заходи, спрямовані на те, щоб по можливості надати загиблomu прижиттєвого зовнішнього вигляду. З цією метою проводиться «туалет» голови трупа або реставрація. Слід розрізняти ці поняття. Якщо шкіряний покрив зберігся, а голова трупа змінена вираженими посмертними явищами за рахунок роздуття або зміни кольору м'яких тканин голови в незначній мірі, то здійснюється зовнішня обробка шкіряних покривів особи («туалет» трупа). При більш глибоких посмертних процесах або при значно більш виражених травмах особи внаслідок механічних ушкоджень доцільно провести реставрацію м'яких тканин голови. Цю процедуру ще називають «глибоким туалетом» голови трупа. Ще М. С. Бокаріусом були розроблені конкретні рекомендації, що стосуються «туалету» трупа. Техніка таких дій досить детально викладена в літературі, розроблені різні методики реставрації, що мають практичне значення.

Основні ж положення тактичного характеру, які необхідно пам'ятати слідчому, зводяться до такого:

1. Туалет і реставрація голови трупа повинні проводитися тільки судово-медичним експертом. Рекомендації, які можна

зустріти в літературі щодо проведення «туалету» трупа безпосередньо слідчим (А. І. Миронов), є, на наш погляд, необґрунтованими. Необхідно враховувати, що при зовнішньому огляді трупа законом передбачається обов'язкова участь судово-медичного експерта, а у разі неможливості — найближчого лікаря (ч. 2 ст. 192 КПК України). Але лікар може не володіти (або володіти не в повній мірі) методикою проведення «туалету» або реставрації. Беручи до уваги цю обставину, ми не можемо погодитися і з думкою з приводу проведення «туалету» трупа безпосередньо на місці події (В. І. Попов). Не можна також виключати і те, що зробити якісний «туалет», а тим більше реставрацію трупа на місці події часто дуже важко, а в ряді випадків і зовсім неможливо з об'єктивних причин. Так, наприклад, якщо труп (або його частини) виявлено взимку, то його необхідно заздалегідь розморозити, а це можливо лише в лабораторних умовах.

2. Проведення процедури «туалету» або реставрації голови трупа можливо тільки після її судово-медичного дослідження. Присутність фахівця, який проводив «туалет» або реставрацію голови трупа, є доцільною також при подальшому пред'явленні трупа для впізнання. Так, у разі, коли особа, яка впізнає, заявить, що впізнає труп, але вкаже на істотні зміни в ряді ознак голови, фахівець зможе роз'яснити слідчому, які сталися зміни зовнішності внаслідок не тільки трупних явищ, але і дій у процесі «туалету» або реставрації.

3. Відразу ж після проведення «туалету» (реставрації) голови в обов'язковому порядку проводиться її фотографування за правилами впізнавальної зйомки.

Від того, наскільки чітко, правильно і повно будуть організовані та проведені передідентифікаційні заходи, серед яких важливу роль відіграє «туалет» і реставрація голови трупа, значною мірою залежить і успіх подальшої ідентифікації особи невідомого.

З метою ідентифікації особи загиблого призначається ряд судових експертиз (судово-медична, судово-портретна, дактилоскопічна, товарознавча та ін.). Перелік же заходів, спрямованих на встановлення невпізаного трупа, зводиться, як правило, до звичайних прийомів зіставлення за:

— фотознімком голови невпізаного трупа і безвісти зниклої особи (метод аплікації). Зараз вже є програми для виконання операцій з поєднання прижиттєвого зображення і зображень черепа не методом фотосуміщення, а засобами комп'ютерної

графіки, перспективність подальшого впровадження в практику яких очевидна. Крім економії часу, використання вказаного методу дозволяє перевірити значно більшу кількість ракурів положення черепа, ніж це можливо при фотосуміщенні;

— групою крові, яка встановлюється за біологічними виділеннями з трупа і безвісти зниклої особи (відомості, що зафіксовані у військово-облікових документах, лікарнях, донорських пунктах тощо);

— зразками волосся, вилученого за місцем проживання безвісти зниклого;

— прижиттєвими і посмертними рентгенограмами; — різного роду захворюваннями, встановленими при судово-медичному дослідженні частин трупа і амбулаторними картами, які вилучаються в медичних установах, де особа перебувала на лікуванні (або надаються родичами вбитого).

Найважливішим джерелом інформації при огляді місця події у справах про вбивства на початковому етапі, навіть при відсутності будь-яких речових доказів, що характерно для ситуації, коли особу вбитого не встановлено, є зовнішній огляд трупа.

При огляді трупа слідчим за допомогою фахівця послідовно виявляються і підлягають опису зовнішні ознаки загиблого. Голова трупа описується за методом словесного портрета. Максимально повно і чітко фіксуються в протоколі загальні (стать, приблизний вік, зріст та ін.), індивідуальні (особливості будови частин тіла, особливі прикмети: татування, шрами, рубці, родимки, фізичні недоліки тощо) та професійні (розташування мозолів і ороговіння епідерміса, стирання шару шкіри, наявність у шкірі мікрочастинок, нігтьовий вміст і т.п.) ознаки особи вбитого. Фахівець у галузі судової медицини при зовнішньому огляді трупа на місці його виявлення зобов'язаний встановити і повідомити слідчому для занесення в протокол наявність ранніх і пізніх трупних явищ, ступінь їх вираженості. Звертається увага і на наявність явищ мацерації.

На основі даних зовнішнього огляду частин трупа і місця їх виявлення лікар-фахівець у галузі судової медицини в усній формі може відповісти слідчому на запитання: яка приблизно давність настання смерті, яка можлива причина смерті; які сліди-нашарування є на частинах трупа, пакувальному матеріалі і місці їх виявлення та ін.

Залежно від конкретної ситуації судово-медичний експерт може відповісти і на інші питання, якщо вони не вимагають

складних додаткових досліджень. Не заперечуючи принципової можливості і корисності негайної реалізації попередніх висновків судового медика в подальших слідчих діях та оперативно-розшукових заходах, слід підкреслити, що остаточні відповіді на питання, які цікавлять слідчого, можна одержати лише при більш повному дослідженні трупа — після проведення судово-медичної експертизи. Висловлювання судово-медичного експерта, засновані лише на результатах зовнішнього огляду трупа, мають лише передбачуваний характер і не повинні розглядатися як експертний висновок, який дається тільки після повної судово-медичної експертизи трупа.

Важливою передумовою ефективності розслідування вбивств є уміле використання слідчим можливостей судових експертиз, які вирішують питання ідентифікаційного характеру. Фактичні обставини, що встановлюються експертним шляхом, використовуються за різними напрямками складної діяльності по розкриттю та розслідуванню злочинів, але головне — у процесі збирання доказів. Дуже важливо, щоб слідчий своєчасно і кваліфіковано зібрав матеріали для експертних досліджень.

Запитання, які слідчий ставить на вирішення експерта, повинні бути чітко сформульовані. Правильні і конкретні запитання не тільки свідчать про загальну культуру слідчих працівників, але і додають цілеспрямованості експертному дослідженню, свідчать про розуміння слідчим можливостей судових експертиз, сприяють правильній оцінці її висновків.

Серед судових експертиз, що призначаються і проводяться при розслідуванні вбивств і дозволяють вирішувати завдання ідентифікації особи невідомого трупа, можна виділити найбільш «типовий комплекс» (блок). У подібний комплекс експертиз слід включати судово-медичну, низку криміналістичних експертиз: трасологічні (дактилоскопічну експертизу, експертизу слідів ніг і взуття); судово-портретну (портретно-криміналістичну) експертизу. Ці експертизи можуть бути призначені в будь-який момент досудового слідства, коли отримано достатньо матеріалів для відповідних експертних досліджень. Тому названі експертизи призначаються в різному поєднанні, а можливості і черговість їх проведення в повній мірі визначаються характером об'єктів і часом їх виявлення (при огляді місця події або ж на подальших етапах слідства), особливостями способів вчинення, приховування та рядом інших обставин. Розглянемо їх детальніше.

Судово-медична експертиза. Після огляду і опису на місці події труп підлягає судово-медичному дослідженню, яке провадиться на початковому етапі розслідування. Об'єктом судово-медичної експертизи можуть бути як труп, так і його окремі частини (при виявленні розчленованого трупа). Призначення такої експертизи у справах про вбивства з розчленуванням трупа є обов'язковим (ст. 76 КПК України), а проведення її доцільне в обласному бюро судово-медичної експертизи з залученням при необхідності різних фахівців: стоматологів, гінекологів, анатомів та інших. Якщо труп розчленовувався, то у міру виявлення частин у кожному випадку призначають судово-медичну експертизу.

При ідентифікації невідомого трупа особливо важливою є роль судово-медичного експерта, висновки якого дозволяють визначити подальший напрямок розслідування. Величезне значення для успіху судово-медичної експертизи має особиста участь слідчого в її проведенні (зокрема, при розтині трупа). Значущими є в практичному відношенні і рекомендації щодо проведення такої експертизи судово-медичним експертом, який раніше брав участь при зовнішньому огляді цих же частин трупа на місці події. На жаль, з різних причин на практиці це не завжди можливо.

На початковому етапі проведення судово-медичної експертизи ретельному огляду підлягає одяг трупа з подальшим описом і фотографуванням ознак. При виявленні частин трупа описується пакувальний матеріал або його частини; залишки одягу вилучаються, висушуються і передаються під розписку слідчому. Далі перераховуються, детально описуються, вимірюються і фотографуються частини трупа. Повинні бути вказані особливості кожної з них, загальний їх стан, характер і ступінь вираження посмертних змін. Так само уважно оглядаються ушкодження, що є як у місцях відчленувань, так і на різних відрізках досліджуваних частин. При дослідженні декількох частин трупа необхідно описати кожну частину окремо, особливу увагу приділяючи виявленню і фіксації індивідуальних прикмет: татуювань, шрамів, рубців, різного роду патологічних змін, а також інших особливих ознак. Якщо серед виявлених частин трупа є голова, то її описують за методом словесного портрета. Голова фотографується за правилами сигналітичної фотографії, причому окремо проводять фотозйомку вушних раковин.

Особливе місце при дослідженні голови відводиться дослідженню зубного апарата. При судово-медичній експертизі розчленованих частин зуби є не лише об'єктом, що доповнює в сукупності з іншими даними відомості про расу, вік та стать їх власника, але й носіями цінних індивідуальних ознак, що нерідко забезпечують можливість ідентифікації особи. При наявності достатньої кількості інформації (індивідуальні особливості будови зубів) позитивне ідентифікаційне дослідження може бути здійснене тільки за зубним апаратом без залучення будь-яких інших методів дослідження. Тому до дослідження голови у всіх випадках необхідно залучати стоматолога.

На вирішення *судово-стоматологічної експертизи* можуть бути винесені питання:

1. Чи є в представлених на дослідження щелепах ознаки, характерні для індивідуальної професійної діяльності певного зубного техника? Якщо так, то які саме?

2. Ким конкретно з відомих зубних техніків виготовлені представлені зубні протези?

3. Виготовлені всі зубні протези, які знаходяться на щелепах, одночасно чи в різний період?

4. Чи одним зубним техніком виготовлені надані зубні протези, якщо ні, то скількома, у даній місцевості чи ні?

5. Яка апаратура використовувалась для їх виготовлення?

Через складність таких експертиз проведення їх необхідно доручати експертній комісії, до складу якої бажано включати судово-медичних експертів, які займаються проблемами судової стоматології, а також ортопедо-стоматологів, які мають досвід проведення медико-криміналістичних експертиз.

Якщо на дослідження надходять щелепи із зубами, окремі зуби або їх частини, що мають чітку лінію зламу, то для розв'язання питання про вік або ідентифікацію особи застосовується антропометричний, гістологічний, спектральний методи дослідження. Якщо ж на судово-медичну експертизу надходять уламки зуба, що не мають чіткої лінії зламу, визначеної морфологічної структури або навіть обвуглені (у випадках, якщо злочинець вдавався до спалення розчленованих частин), то провести ідентифікацію або вирішити питання про вік вказаними методами стає неможливим. Позитивні результати в таких випадках досягаються використанням методу інфрачервоної (ІЧ) спектроскопії, що використовується нарівні зі звичайними фізико-технічними методами. На вирішення експерта можуть бути поставлені питання:

1. Який вік невідомої особи?

2. Чи є представлені на дослідження кісткові фрагменти частинами зубів людини? Якщо так, то частини це одного зуба або декількох?

3. Чи зазнавали представлені на дослідження уламки зубів температурного впливу? Якщо так, то яка температура горіння фрагментів?

За допомогою методу ІЧ спектроскопії вдається точно визначити такі біологічні об'єкти, як кістку, хрящ, ніготь, волосся.

Для ідентифікації особи також необхідно використовувати інші можливості судово-медичної експертизи. Ці можливості реалізуються шляхом порівняльного дослідження даних про групу крові, наявність та термін вагітності, про перенесені травми, а також внутрішні та шкірні хвороби, про уроджені аномалії, професійні деформації у особи, що зникла безвісти, і відповідні дані, які були встановлені при судово-медичному дослідженні трупа. Важливе значення при цьому мають архівні історії хвороби безвісти зниклого, а особливо надані до них фотознімки, а також флюорограми, в яких фіксуються патологічні відхилення, зміни та індивідуальні ознаки організму.

Судово-медична експертиза, зокрема, відповідає на такі питання, пов'язані з ідентифікацією особи невідомого трупа:

1. Чи відповідають антропометричні ознаки загиблого ознакам зниклої безвісти особи?

2. Чи відповідають вікові ознаки загиблого ознакам особи, що зникла безвісти?

3. Ідентичність крові та інших виділень людського організму.

4. Чи відповідають ознаки вагітності, встановлені при судово-медичному дослідженні невідомого жіночого трупа, терміну вагітності, що був зареєстрований у зниклої безвісти?

5. Чи співпадають ознаки травм (внутрішніх, зубних, шкірних хвороб, професійних захворювань, уроджених дефектів) та даних про їх лікування, які були встановлені при судово-медичному дослідженні трупа, даним, що зафіксовані в історії хвороби, на рентгенознімках, флюорограмах особи, що зникла безвісти.

При підготовці судово-медичної експертизи слідчі повинні орієнтуватися на специфіку постановки питань, які можуть дати найважливішу інформацію для встановлення особи загиблого. Встановлення тотожності невідомої особи значно ускладнюється в ситуаціях, коли виявлено розчленований труп або його час-

тини. Тому вважаємо доцільним рекомендувати приблизний комплекс запитань і порядок розв'язання найбільш складних із них судово-медичним експертом в подібних випадках.

Питання, пов'язані з ідентичністю представлених об'єктів.

1. Чи всі частини людини подані на експертизу? Якщо не всі, то які відсутні?

2. Чи належать виявлені частини трупа раніше дослідженим частинам?

Питання виникає при виявленні бракуючих парних частин. Здійснюється зіставлення поверхонь відчленування раніше виявлених частин з тими, які були виявлені пізніше. При зіставленні враховуються суміщення ліній в місцях відчленування на шкірі, внутрішніх органах, кістковій і хрящовій тканині. Якщо через гнилісні зміни внаслідок тривалого проміжку часу між виявленням частин трупа зіставлення шкіри неможливе, дане питання в ряді випадків вирішується при зіставленні місць розчленування на кістковій тканині. Необхідно також враховувати, як і при визначенні часу настання смерті, що зовнішній стан частин трупа не може бути підставою для висновку про приналежність їх до раніше досліджених.

3. Чи належать представлені частини тіла певній людині?

При вирішенні питання повинні бути доставлені для проведення порівняльного експертного дослідження фотознімки цієї людини, її медична документація — рентгенознімки, картка амбулаторного хворого, стоматологічна картка, історія хвороби тощо, заведені в процесі лікування або амбулаторного обстеження.

4. Виявлені частини тіла належать одному трупу або різним?

Питання може бути вирішене шляхом вивчення морфології досліджуваних частин (анатомічний метод). З цієї метою описуються і вимірюються всі частини трупа, робиться порівняння на їх відмінність або схожість. Крім цього, використовується принцип встановлення цілого за частинами, які мають загальну лінію розділення.

Значно складнішою є ситуація в разі повного розчленування трупа, коли відсутня голова, руки, особливі прикмети (татування, переломи, рубці тощо), що дозволяє ідентифікувати особу за морфологічними ознаками. При ускладненнях у встановленні особи трупа використовується генотипова ідентифікація (за молекулами ДНК).

Уперше генетичний «портрет» людини був складений англійським вченим А. Джеффри. У СРСР цей новий, перспектив-

ний метод дослідження генетичного матеріалу людини, що міститься в клітинах його організму, розроблявся радянськими біологами під керівництвом проф. А. П. Рібакова. На основі аналізу ДНК, що виділяється з будь-яких біологічних тканин, з'явилися нові можливості ідентифікації людини за слідами її крові, слини, сперми, волосся, частинок епітелію тощо. Новий метод отримав назву геномної дактилоскопії¹. Він дозволяє експертам зробити категоричні висновки про конкретну особу, від якої походить досліджуваний біологічний об'єкт, у той час як інші методи обмежуються лише констатацією його групових характеристик. Висока чутливість даного методу дослідження дозволяє використовувати його при встановленні приналежності виявлених частин до одного трупа, особи невпізнаних трупів (у порівнянні з ДНК близьких родичів). При призначенні такої експертизи можуть бути поставлені питання:

1. Чи належать частини розчленованого трупа одній людині?

2. Чи належать виявлені на частинах трупа сперма, кров, інші виявлені сліди біологічного походження підозрюваній особі?

3. Чи належать частини деформованого, обгорілого трупа конкретній людині?

Враховуючи можливості генної дактилоскопії (генотипоскопії), слід зазначити, що призначати її доцільно навіть при наявності однієї частини тіла. У такому випадку необхідно вказати мету призначення експертизи: «Виділення ДНК для можливості подальшої ідентифікації особи або встановлення приналежності частин (виявлених пізніше) одному трупу». Одночасно вказують при необхідності дослідження і на встановлення статевої належності частини або частин тіла. Використовують можливості генної дактилоскопії і при ідентифікації особи злочинця за слідами біологічного походження, залишеними на місці події. Незважаючи на окремі недоліки (зокрема, чутливість до бактерійних та грибкових забруднень зразків ДНК; можливість дослідження тільки при достатній кількості ДНК та ін.) метод ДНК дозволяє зробити категоричні висновки.

На сьогодні нарівні з виділенням ДНК з кліток крові, сперматозоїдів і м'яких тканин здійснюється отримання ДНК з кісткових тканин, волосся і зубів. Однак ця досить складна проце-

¹ Метод дослідження гіперваріабельних ділянок молекул ДНК за-раз називають по-різному: «ДНК-дактилоскопія», «генотипоскопія», «геномна ідентифікація» тощо.

дура вимагає додаткового обладнання й досвіду подібної роботи і практикується лише в деяких зарубіжних лабораторіях.

Питання, що мають значення для встановлення особи загиблого.

1. Яка расова приналежність потерпілого?

2. Яка статева приналежність?

При дослідженні розчленованих частин трупа жіночої статі перед експертом слід ставити питання щодо вчинення статевих актів, звалтування, різноманітних статевих збочень, встановлення строку вагітності та інші запитання, характерні для статевих злочинів.

3. Який вік загиблого?

4. Які приблизно зріст, вага, статура, довжина окремих частин тіла загиблого?

5. Чи є на частинах тіла індивідуальні (особливі) прикмети, які можуть бути використані для встановлення особи загиблого? Якщо є, то який їх характер і походження?

6. Чи є на частинах трупа татування? Якщо є, то на яких саме частинах, який їх розмір, зміст і яким способом вони виконані?

7. Чи є дані (на частинах трупа, одягу взуття), що вказують на професію, рід діяльності або звички загиблого?

Характер і наявність на кистях рук розчленованого трупа неспецифічних змін у вигляді забарвлення шкіри, нігтів, мозолів можуть вказувати на професію, рід діяльності, звички потерпілого. Розташування мозолів відображає специфіку професії або виду спорту (мозолі кравців, чоботарів, тенісистів). Характерне забарвлення має і шкіра кистей рук: жовті пальці бувають у фотографів, специфічне потемніння шкіри спостерігаються у робітників металообробної і вугільної промисловості. Метод кольорових відбитків, емісійної спектрографії дозволяє виявити аплікації різними металами.

Важливо враховувати як зовнішні ознаки, так і встановлені внаслідок внутрішнього дослідження частин трупа. Важливі відомості, що дозволяють судити про професію убитого, може дати патологоанатомічна «картина розчину трупа», яка дозволяє виявити характерні ознаки професійних захворювань: бериліоз, силікоз, емфізема легенів та інші, типові для тієї або іншої професії.

8. Яка групова і статева приналежність крові і тканин розчленованого трупа?

9. Якими захворюваннями і фізичними недоліками страждав за життя потерпілий? Якщо страждав, то чи могли вони бути результатом його професійної діяльності?

10. Чи є ознаки хірургічних операцій? Якщо так, то які це операції, яка їх давність?

11. Чи є на трупі сліди давніх ушкоджень? Якщо такі є, то приблизно коли і чим вони були заподіяні?

У рамках судово-медичної експертизи може бути призначена і судово-стоматологічна експертиза. Для її проведення необхідні спеціальні знання в галузі стоматології і криміналістичної ідентифікації. При проведенні такої експертизи доцільне залучення судового медика, а для огляду зубів і виготовлення з них зліпків як фахівець, залучається лікар-стоматолог. Комплексна оцінка стоматологічного статусу та анатомо-морфологічних кісток скелета та черепа дозволяє встановити приблизний вік загиблого.

Різні тканини або виділення організму (експертиза речових доказів): кров, сперму, волосся, слину, м'які тканини, внутрішні органи, кістки, клітки організму людини — досліджують в біологічних відділеннях судово-медичних лабораторій. Ці об'єкти вилучає і направляє на судово-медичну експертизу речових доказів експерт, що проводив судово-медичне дослідження розчленованих частин. При дослідженні інших виділень людського організму (сечі, слини, поту тощо) основним питанням є встановлення їх походження від конкретної особи.

За останні роки широкого поширення в судово-слідчій та експертній практиці набули комплексні експертизи. Успішне вирішення завдань експертного дослідження базується на комплексному підході, інтеграції даних і методів багатьох природничих і технічних наук.

Одним з ефективних засобів експертної ідентифікації особи невідомого трупа є призначення та проведення дактилоскопічної експертизи. У дактилоскопічній експертизі, яка є одним із видів трасологічних експертиз, на сьогодні можна виділити різновиди: виявлення латентних слідів рук; розпізнавання властивостей злочинця за слідами рук і ідентифікацію людини за слідами рук. В останні роки в практику дактилоскопічних досліджень внесено нові методи, що сприяють підвищенню наукового рівня експертиз, а отже, і достовірності висновків експерта. На сучасному рівні дактилоскопічна експертиза крім традиційних питань, що стосуються ототожнення особи за від-

битками пальцевих візерунків, має можливість успішно вирішувати і питання діагностики давності слідів рук. Сучасні комплекси дактилоскопічних експертних методик, засновані на використанні спеціальних наукових пізнань у галузі генетики і медицини, дозволяють за слідами від долонь розпізнавати стать і вік, проводити діагностику захворювань за папілярними візерунками.

З метою ідентифікації невідомого трупа за фотознімками та іншими об'єктивними відображеннями громадян, що зникли безвісти, призначається портретно-криміналістична (фото-портретна) експертиза. Предметом її дослідження є розпізнавання (діагностика) і встановлення тотожності особи за портретним зображенням. Портретно-криміналістичні експертизи поділяються на такі види:

1) експертиза зображень людей за фотопортретами з метою встановлення, чи не зображена на двох (або більше) фотознімках одна й та сама особа;

2) експертиза невідомого трупа (фотознімки якого представлені) та фотопортрета живої особи для встановлення особи трупа;

3) експертиза прижиттєвих фотографій безвісти зниклої людини та черепа трупа для встановлення, чи міг виявлений череп належати даній особі;

4) експертиза посмертної маски невідомої людини і прижиттєвих фотозображень безвісти зниклого з метою впізнання трупа.

Ідентифікованим об'єктом портретно-криміналістичної експертизи є конкретна особа, тотожність якої встановлюється. Ідентифікуючими об'єктами можуть бути зображення голови та обличчя ідентифікованої особи (фотознімки, посмертні маски, відеокадри, рентгеновські знімки) череп або його знімок.

При проведенні такої експертизи використовуються спеціально розроблені методики зіставлення, поєднання, графічного моделювання і розрахунки взаєморозташування ознак особи, аналітико-кібернетичний метод та метод графічних ідентифікаційних алгоритмів. Так, зокрема використовують такі технічні прийоми: вимірюють відстані між одноіменними анатомо-топографічними точками, вивчають різномірні співвідношення, проводять графічні побудови. Експерти використовують звичайно 12-14 антропометричних точок обличчя в положенні фас і профіль (наприклад, точки, які відповідають зовнішнім і внутрі-

шнім кутам очей та губ, зниці, кінчик носа, точка перенісся і основи носа та ін.).

Портретно-криміналістична експертиза призначається у випадках, коли іншим шляхом неможливо достовірно встановити особу невідомого трупа. Особливість експертизи полягає в тому, що її проведення можливе тільки при наявності фотографії або її репродукції, які можуть бути об'єктивними портретами конкретної особи. Експертна ідентифікація за суб'єктивними портретами (виконаними живописцем, скульптором, графіком) не проводиться.

Портретно-криміналістична експертиза дозволяє вирішувати питання:

1. Одні або різні обличчя зображені на фотознімках?

2. Одна й та сама особа чи різні особи представлені на відеокадрах?

3. Одному чи різним людям належать зображені на представлених фотознімках частини голови, обличчя, тіла?

4. Чи конкретну особу зображено на представленому фотознімку?

5. Чи зображено на представлених фотознімках, виконаних у різні періоди, одну і ту ж особу?

6. Чи не зображено на досліджуваному фотознімку обличчя особи, чий фотографії-зразки подано на дослідження?

7. Чи не належить череп людини, поданий на дослідження, особі, яка зображена на фотознімку?

Основні вимоги до зразків зводяться до такого. В експертну установу направляються досліджувані об'єкти: фотознімки (негативи) — оригінали, череп, рентгенограма, впізнавальні і художні фотознімки, представлені свідками або вилучені при проведенні слідчих дій. Повинен бути відомим час виготовлення фотознімків. Бажано, щоб фотографії були однаковими за контрастністю, відображали всі дрібні особливості обличчя та не мали дефектів. Необхідно пересвідчитися, щоб на відібраних для експертизи порівняльних фотознімках було зображене саме те обличчя, тотожність якого встановлюється для портретного дослідження за фотознімком, черепом або іншим об'єктивним зображенням.

Категоричний позитивний висновок про ідентифікацію за результатами порівняльного дослідження можна зробити, якщо на фотознімку відтворені чітко виражені індивідуальні ознаки побудови черепа (значна асиметрія, наслідки травми) або ін-

дивідуальні особливості зубного апарату (форма, взаєморозташування, дефекти окремих зубів, які можна бачити на фотознімку, що було зроблено, коли людина посміхалася чи розкривала рота у розмові, у процесі прийняття їжі тощо).

При виявленні кісткових останків трупа може проводитися реконструкція обличчя за черепом. Основною метою відновлення зовнішнього вигляду за черепом є визначення і передача на зображенні обличчя людини типових, групових і деяких індивідуалізованих характеристик зовнішнього вигляду. Для відновлення зовнішнього вигляду застосовують два методи: графічну реконструкцію (виготовлення мальованого портрета) і комбінований графічний метод — виготовлення портрета з використанням типових малюнків елементів зовнішності на прозорих плівках за допомогою приладів типу «ІКР» і домальовкою індивідуальних особливостей загиблого.

На вирішення спеціаліста ставляться питання:

1. Яка стать, вік та раса загиблої людини?
2. Чи є на представленому черепі ознаки захворювань, прижиттєвих ушкоджень, сліди втручання лікарів?
3. Яка характеристика зубного апарату?
4. Які ознаки зовнішності загиблого та індивідуальні ознаки зовнішнього вигляду?
5. Чи мав загиблий індивідуальні ознаки зовнішнього вигляду і в чому вони проявилися за життя?

Для проведення реконструкції обличчя за черепом направляються: череп із зубами та зубними протезами, що були знайдені на місці події; зразки волосся з голови (не менше 50 волосин із вказівкою, з якої ділянки голови їх вилучено); копії протоколу місця виявлення трупа, висновки судово-медичної експертизи; фотознімки, виконані на місці виявлення трупа і в морзі, що відображають особливості стану трупа та його частин; фотознімки та опис головного убору, окулярів, одягу верхньої частини тулуба. Череп обов'язково повинен бути знежирений, оброблений та просушений. Результати оформляються довідкою про дослідження і фотознімками (негативами) відновленого зовнішнього вигляду. Достовірно на реконструкції відображаються лише пропорційні особливості обличчя і голови, форма і розмір лоба, носа, розташування очних щілин, нижня частина обличчя та деякі інші ознаки. Приблизно відновлюють загальну повноту обличчя, очі, вії й губи, умовно

зображується волоссяний покрив, загальний тон волосся, будова вушних раковин, складки і зморшки¹.

Висновки ідентифікаційних експертиз набувають важливого значення для встановлення особи загиблого, успішного та якісного розслідування. Разом з тим не можна забувати і про те, що сприймати їх треба «не механічно, а глибоко вникаючи в суть і ставитись також критично, як до всякого іншого доказу». У пункті 3 постанови Верховного Суду України №8 від 30.05.97 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» прямо говориться про те, що висновок експерта не має задалегідь встановленої сили і переваги над іншими джерелами доказів. Тільки уважна і зважена оцінка кожного доказу, їх логічний зв'язок дозволить слідчому обрати правильний напрямок на подальшому етапі розслідування.

3. Ідентифікація пристроїв друку

Ознаки групової належності принтера, обумовлені специфічними особливостями різних технологій друку. Важливими класифікуючими ознаками групової належності принтера після способу реєстрації є ті, які обумовлені особливостями різних технологій формування зображення символів на сприймаючому носіїві інформації (папері, плівці, пластику тощо). Контур надрукованих на носіїві інформації (документі) зображень символів може бути безперервним або складатися з окремих елементів — крапок чи штрихів. Друковані символи з безперервними окресленнями контуру прийнято називати повнопрофільними, а ті, що складаються з окремих елементів, — матричними. Таким чином, усі сукупності ознак різних друкувальних пристроїв відрізняються, по-перше, за принципом перенесення зображення на сприймаючий носій, по-друге, за способом формування гарнітури шрифту. Застосовуючи зазначені вище класифікації ознак, що використовуються в даний час, принтери за способами формування й перенесення зображення символів (графічного малюнка) при друку, можна підрозділити на групи: літерні; матричні; струминні; лазерні; термографічні; трафаретні; ризографічні; офсетні.

Розглянемо коротко способи формування гарнітури шрифту (профілю) і принципи перенесення барвника на сприймаючий носій у принтерах, що використовують вищезазначені тех-

¹ Слід зауважити, що на сьогодні подібна реконструкція застаріла і практично не застосовується в експертній практиці, оскільки є більш сучасні методи встановлення особи невідомого трупа.

нології. Особливу увагу при цьому звернемо на ті особливості розглянутих технологій, завдяки яким на сприймаючому носіїв інформації (друкованому документі) з'являються ознаки належності пристрою друку до одного з перелічених вище способів.

1. *Літерна технологія формування зображення (тексту) на сприймаючому носіїв інформації.* Одна з найстаріших технологій формування зображення тексту на паперовому носіїв знаходить застосування й зараз. Літерні принтери мають високу швидкість виведення текстової інформації — 360 і більше знаків на секунду. Тому вони широко застосовуються в контрольно-касових апаратах, банківських технологіях, на підприємствах масового обслуговування тощо, де необхідно оперативно виводити на друк велику кількість різноманітної текстової інформації, наприклад чеків, квитанцій оплати, виписок стану розрахункового рахунку, оформлення квитків на проїзд у різних видах транспорту тощо. Ці пристрої друку, відрізняючись один від одного в межах групи способом реєстрації (методом перенесення зображення сформованих символів¹), мають загальну для всіх групову ознаку — повнопрофільне зображення друкованих символів визначається дизайном (гарнітурою) відповідного набору друкованих літер, твердо закріплених на літероносіїв (металевому або гумовому у вигляді стрічки, ланцюга, циліндра або кулі). Гарнітура, кегль і зображення кожного друкованого символу в межах певного набору (літероносія) конкретного принтера для всіх символів однакові. При цьому в деяких літерних принтерах літероносіїв («ромашка», або сферична головка) може бути легко замінений набором символів, наприклад, з іншою гарнітурою шрифту, з наявністю рядкових символів або національних символів тощо.

Можливість зміни літероносія розширює можливості друку документів, наприклад текстів, у яких можуть бути змінюваними такі характеристики шрифту, як гарнітура, кегль, зображення, трекінг, ширина символів і ряд інших параметрів. Нам, у свою чергу, це дає підставу виокремлювати подібні пристрої в підгрупі літерних пристроїв друку, про що йтиметься

¹ Повнопрофільне зображення символів є характерним для ударних способів реєстрації, однак відомі пристрої, що використовують безперервне переміщення «пишучого» органа по контуру символу в процесі друку, наприклад, електрофотографічний, фотографічний, струминний і пір'яний способи.

дані. У таких пристроях, як контрольно-касові апарати (ККА)¹, апаратура автоматичної реєстрації цифрових даних, калькулятори, літерні принтери мають обмежений набір символів. Як правило, це цифри і деякі знаки — всього 12-16 символів. Пристрої, у яких набори символів закріплені на гнучких стрічках, можуть мати суворо фіксоване число значень трекінга, наприклад, значення 2,5 і 1,7 мм в АЦПУ СМ6311; багато літерних принтерів дозволяють зміну трекінга у великих межах — від дуже щільного розташування символів до дуже рідкого. Ширина й зображення друкованих символів літерного принтера можуть бути змінені лише шляхом заміни літероносія. Ці особливості також варто розглядати як групові ознаки більш дрібних підгруп літерних принтерів.

Характерними рисами документів, виконаних за допомогою літерного друку, є:

1) відсутність можливості графічного друку; тільки алфавітно-цифрові символи, деякі знаки, іноді символи псевдографіки. Загальна кількість різних друкованих символів в одному наборі є фіксованою, фізично обмеженою розмірами літероносія і зазвичай знаходиться в межах від 16 до 140 символів;

2) відсутність або істотні обмеження зміни таких параметрів шрифту, як кегль, зображення, кернінг, трекінг, позиція і реєстр, базова лінія і ширина символів;

3) якість друку (зумовлена рівномірністю сили удару на кожну літеру) від символу до символу досить постійна, крім випадків, коли цю гармонію порушує одна чи кілька дефектних літер. Однак, у свою чергу, якість зображення, яке формують такі дефектні літери, також постійна в межах друкованого документа, хоча й відрізняється від якості відбитків справних літер;

4) сліди ударного способу друку, що використовуються при виготовленні поліграфічної продукції, поділяють на *високий, глибокий і плоский трафаретний* способи друку.

При *високому* способі друку зображення наноситься на папір ділянками друкованої форми, що виступають, тому барвник у шрифтах форм розподіляється нерівномірно. Для від-

¹ Літерними принтерами в основному обладнані ККА, що вже не застосовуються, тому що згідно з законодавством на чеках повинна бути саме текстова інформація (наприклад, назва магазину), хоча є ряд дозволених моделей ККА, які мають літерний принтер (наприклад, ККА МІКРО 101Ф).

битків високого друку характерним є рельєф, що в поліграфії має назву натиску; він утворюється друкованими елементами.

При *плоскому* друку друкуючий і прогальний елементи розташовані в одній площині, барвник у штрихах відбитку розподіляється рівномірно і рельєф відсутній.

При *глибокому* друку друкуючі елементи являють собою поглиблення, заповнені фарбою. Для глибокого друку характерні і відсутність рельєфу і неоднакова товщина барвного шару у відбитках, що пояснюється різною глибиною друкуючих елементів форми. Друкуюча форма для плоского і глибокого друку виготовляється зі спеціальних металевих пластин.

Підробка документа, надрукованого на літерному принтері, може бути зроблена шляхом підчистки, травлення, змиття, дописування.

Ознаками підчистки є: порушення структури верхнього шару паперу, в результаті чого він стає більш шершавим і тонким, що виявляється при розгляді документа на просвіт. При підчищенні іноді пошкоджуються штрихи лінування, захисної сітки і письмових знаків, що знаходяться поруч. У той же час залишається рельєф вилученого тексту, що проявляється у вигляді втиснення з лицьового і опуклостей зі зворотного боку аркуша. Знову надруковані літери, цифри мають нерівні краї штрихів, що утворюються через збільшення вбираючої здатності шершавого паперу. Іноді виявляються залишки штрихів первісного тексту у вигляді часток барвної речовини, що не належать до наявних написів. Сліди механічного впливу часом маскуються пригладжуванням, у результаті чого можуть утворитися характерні траси від предметів, що застосовувалися для полірування.

Ознаки травлення виявляються в порушенні проклейки паперу, матовості чи зміні кольору паперу в місцях травлення. Папір у цих місцях нерідко набуває жовтуватого відтінку; утворюються тріщини; спостерігається знебарвлення чи зміна записів, виконаних на ділянці, підданій впливу травлячої речовини; спостерігаються залишки слабо видимих штрихів первісного тексту, записів різного кольору, розходження в люмінесценції ділянки, що піддавалася травленню, та іншої поверхні документа (холодне світіння). Ознаки травлення виявляються за допомогою збільшувального скла, мікроскопа, досліджень в ультрафіолетових променях, контрастуючої фотозйомки, зйомки видимої й інфрачервоної люмінесценції тощо.

Змиття полягає у видаленні штрихів із поверхні документа за допомогою різних розчинників. Багато ознак, характерних для травлення, виявляються і при змиванні. Вони, як правило, виявляються за допомогою засобів, рекомендованих для виявлення травлення.

Ознаками дописування є: розміщення окремих записів у тексті, розходження в кольорі й відтінках штрихів, первинних і нових записів, у ширині штрихів і виробленості почерку, яким виконані записи, що зіставляються; стиснуті чи збільшені проміжки між літерами, словами, рядками; наявність домішок в одних штрихах і відсутність їх в інших тощо. Іноді дописку можна знайти за допомогою виявлення логічних протиріч при вивченні змісту документа. Дописка може бути встановлена шляхом огляду документа за допомогою збільшувального скла чи мікроскопа в розсіяному чи косопадаючому освітленні.

II. Матрична технологія формування зображення (тексту) на сприймаючому носіїв інформації. Історично після літерних принтерів у практиці комп'ютерного друку з'явилися пристрої, що використовують матричну технологію формування текстового і графічного зображення на сприймаючому носіїв. Сьогодні парк пристроїв комп'ютерного друку (принтерів) постійно розширюється. З'являються все нові й нові пристрої, запроваджуються більш досконалі технології друку, однак ударні матричні принтери (далі — МП) усе ще займають свою нішу в комп'ютерній індустрії. Ці принтери випускаються безліччю фірм, вони дешеві, існує велика кількість моделей. Найпоширенішими серед них через їх високу надійність і наявність стабільних характеристик роботи є МП японських фірм **EPSON**, **STARMICRONICS**, **OKI** і **PANASONIC**. Із цього ряду вирізняється фірма **EPSON**, тому для практичних досліджень ми обрали принтери саме цієї фірми. **EPSON** випускає масові партії МП, серед яких зараз найбільшого поширення набули такі монохромні серії: **LX100, 80/86, 300, 400, 800, 810/850; FX 86/800, 800, 850 1000, 1050, 1170; LQ 400, 550, 850, 870, 1010, 1050, 1070, 1170, 2250**, а так само кольорові **LQ 860, LQ 1060**.

МП мають ряд властивостей, що виокремлюють їх серед інших принтерів, які використовують, наприклад лазерну, струминну та інші технології. У першу чергу це: дешевизна друкованих копій; одночасний друк декількох (до 3-х) копій за один раз; можливість удрукування окремих фрагментів до документа; невибагливість до якості паперу; друкований доку-

мент не піддається (при друку) нагріванню; друковане зображення вологостійке, не змінює з часом свого кольору й насиченості.

Проведені нами дослідження матричних принтерів (ударного типу дії), як автономних, так і вмонтованих, наприклад у ККМ (контрольно-касові машини), дозволяють зробити відповідні висновки про наявність у надрукованих на них документах істотних ознак, що дають змогу ідентифікувати пристрої друку, на яких вони виготовлені. Породження цих ознак, на нашу думку, обумовлено наявністю в них:

— конструктивних особливостей електромеханічної частини принтера;

— особливостей електронного управління формуванням малюнка друкованих символів;

— особливостей програмного управління процесом формування повного зображення друкованих символів і повного рядка на документі;

— особливостей дизайну набору гліфів, що використовуються, утворюють гарнітуру шрифту, вмонтованого в ПЗП принтера або завантаженого в його ОЗП під час друку;

— особливостей процесу перенесення зображення друкованих символів з літереносія (літероформувача) на сприймаючий носій (паперовий документ);

— особливостей барвників, що використовуються для перенесення зображення друкованих символів на паперовий документ;

— особливостей сприймаючого носія (типу і якості паперу).

Зазначені особливості друку в достатній кількості наявні на надрукованому документі з двох причин. По-перше, фірми-виробники друкувальних пристроїв використовують у конструкціях принтерів свої ноу-хау, що вирізняє їхню продукцію за якісними показниками серед інших фірм. По-друге, прагнення фірм-виробників шляхом випуску різних конструкцій і використання всіляких особливостей процесу друку завойовувати широкий ринок збуту своєї продукції незалежно від поставлених завдань та умов експлуатації. Розглянемо більш детально ці особливості друку й те, як їх наявність сприяє виявленню на надрукованому документі тих ознак, що допоможуть ідентифікувати принтер, на якому цей документ виготовлений.

1. Конструктивні особливості електромеханічної частини принтера роблять, на нашу думку, найбільший внесок у фор-

мування значущих ознак пристроїв друку, так чи інакше відображених на надрукованому документі. Це обумовлено насамперед тим, що точність виконання електромеханічних операцій процесу друку залежить від багатьох факторів, найважливіші з яких — це якість матеріалів, що застосовуються при виготовленні, і точність виготовлення, налагодження окремих вузлів друкуючого механізму, ступінь зносу елементів кінематичної схеми друкуючого механізму в процесі експлуатації. У першу чергу швидкому зносу піддаються голки друкарської головки і сама головка або пристрій формування друкованих символів, ударні молоточки, тому що ці елементи виконують дуже велику кількість механічних операцій за одиницю часу і зазнають значних фізичних навантажень.

Розглянемо, як змінюється форма поверхні голки при зіткненні зі стрічкою, копіювальним папером чи папером. При виготовленні робочий кінець голки піддається загартуванню і має плоску поверхню. У процесі експлуатації завдяки великій швидкості і частоті зіткнення з поверхнею стрічки, паперу чи копіювального паперу, ця поверхня деформується. Кінець голки розшаровується і від неї відколюються дрібні частки металу; при цьому голка змінює свою форму. Ці та інші дефекти друкарської головки при друку породжують окремі ознаки конкретного друкуючого пристрою і залишаються досить тривалий час¹.

Так, на прикладі принтера касового апарата можна досліджувати залежність наявності певних дефектів друку на чеку від кількості надрукованих чеків протягом відповідного часу; якості (вітчизняне або імпордне виробництво) друкуючих голок; сорту сталі, що використовується; нанесення на поверхню голки спеціального покриття (наприклад твердого хрому) тощо. Електромеханічна частина принтера зазнає того чи іншого ступеня зносу, що неодмінно відбивається на надрукованому чеку у вигляді: пропуску друку крапки; зсуву окремої крапки в зображенні символу (праворуч, ліворуч, вгору, вниз); зміни конфігурації крапки; зміни щільності (жирності) друку окремих крапок; відхилення від номінального кроку друку символів у рядку й ширини друкованого символу; у появі «тіні» в зображенні крапки тощо. Ці дефекти друку можуть бути наяв-

¹ Див.: Платонов Ю. М., Гапенков А. А. Ремонт зарубежных принтеров: Серия «Ремонт»: Вып. 31. — СОЛОН—Р, 2000. — С. 13.

ними на друкованому документі або в чітко визначених позиціях, наприклад, у певних колонках рядків, на початку, наприкінці рядка, в непродрукуванні певної елементарної крапки, так само як і її відхиленні від необхідної позиції друку у всіх символах, відтворених на документі або хаотично розташованих на всьому документі.

Значний внесок у формування ідентифікаційних ознак принтера роблять також елементи кінематичної схеми руху головки. Наприклад, послаблення (за рахунок зносу або вібрації) пасової передачі механізму пересування друкуючої головки в деяких випадках призводить до істотної зміни ширини друкованих символів.

Погрішності кінематики впливають також на міжрядковий інтервал друку, спотворюють зображення друкованих символів. Забруднення чи відсутність змащення в третьових частинах механізму принтера також можуть викликати зазначені вище вади.

У різних положеннях (при настроюванні опорної панелі) змінюється відстань між сусідніми крапками (при кількості голок, яка дорівнює 7, таких відстаней буде 6) у вертикальному напрямку, тобто в напрямку, перпендикулярному руху друкарської головки. Пояснюється це тим, що для економії місця у друкарській головці принтера всі голки розташовані по колу. Тому голки спрямовані в бік панелі не чітко за віссю перетину, яка проходить через середину друкарської головки, а розташована під кутом до центральної вісі. Опорна панель настроюється при збиранні виробу. Її юстирують так, щоб фокус центру осей голок сходився на папері. При подальшій експлуатації опорну панель частіше за все не регулюють, і при її зсуві ми можемо бачити відхилення крапок від вертикальної осі. Ці відхилення є досить стабільними і можуть використовуватися як індивідуальна ознака досліджуваного принтера.

2. Електромеханічні механізми кінематичної схеми принтера функціонують не автономно; вони одержують відповідні сигнали управління від мікропроцесора через пристрої, що мають назву драйверів. Увесь процес передачі електронних сигналів від мікропроцесора до пристроїв описується діаграмою електричних сигналів. Ці сигнали взаємопов'язані, тому перекручення деяких може вплинути на характеристики інших, а це обов'язково відіб'ється на якості друку, і, як наслідок, на друкованому документі з'являться ознаки цього принтера. Най-

поширеніші принтери мають три драйвери. Для матричного принтера послідовної дії це драйвери управління: голками друкарської головки; переміщенням друкарської головки; протяганням паперу. Ці драйвери за певних обставин вносять істотні погрішності у процес друку, що відбивається на якості його результату. Завдання драйвера управління голками друкарської головки — підтримання стабільного значення струму (або напруги) залежно від типу друкарської головки. Стабільного значення ці драйвери надають аналоговим регулюючим елементам, які через властиві їм електричні характеристики визначають індивідуальні статичні й динамічні характеристики роботи цього ланцюга. Драйвери управління двигунами переміщення друкарської головки і просування паперу можуть впливати на реальні кінематичні характеристики двигунів, що відіб'ється на зміні: інтервалу між елементами друкованих символів; інтервалу між символами; міжрядкового інтервалу; тіні на зображенні (змазування). Причому характер цих змін може бути як постійним — вздовж усього рядка (всього документа), так і змінним. У лінійних (рядкових) принтерах вмонтовано спеціальні драйвери, завдання яких — синхронізувати момент удару молоточка з тим моментом, коли потрібна літера буде розташована в потрібній позиції друку. У випадку, коли така синхронізація буде порушена, друкований символ буде зміщено відносно необхідної позиції за вертикаллю або горизонталлю. Ця ознака буде досить стійко виявлятися в даній позиції (в одній чи декількох колонках) друку в усіх рядках друкованого документа доти, доки не буде зроблено юстирування цієї позиції друку.

Перш ніж пояснити особливості утворення на надрукованому документі ознак програмного управління процесом формування повного зображення друкованих символів, повного рядка й особливостей процесу перенесення зображення друкованих символів з літероносія (літероформувача) на сприймаючий носій (паперовий документ), розглянемо і зробимо класифікацію технологій друку ударної дії, які використовуються зараз.

Сьогодні відомі дві технології друку ударної дії: це друк цілого рядка і послідовний друк окремих його символів. У свою чергу, кожна з них поділяється на підгрупи, що розрізняються способом формування образів друкованого символу і друкованого рядка. Друк цілого рядка може здійснюватися як повністю сформованими символами в кожній позиції друку одночасно за один удар (АЦПУ СМ6311), так і шляхом синтезу симво-

лів рядка друку безперервною послідовністю крапок уздовж або поперек рядка — матричний друк рядка (EPSON LX 1050). Причому синтез окремих елементів друкованих символів рядка відбувається поетапно в результаті безлічі ударів, наприклад, зверху вниз і ліворуч чи праворуч таким чином, що в кожен момент часу формування усіх символів рядка однакове. Визначимо три множинності, які утворюють принтери ударної дії:

Символьні літерні принтери — друкують в один момент часу один повністю сформований символ у рядку (АЦПУ-СМ 6317, Robotron).

Рядкові літерні принтери — друкують в один момент часу рядок повністю сформованих символів (АЦПУ-СМ 6361).

Матричні рядкові принтери — формують одночасно (паралельно) всі символи друкованого рядка з окремих крапок, розташованих горизонтально вздовж рядка з подальшим просуванням паперу в так звану крапкову смугу. Тому для друкування повного рядка символів необхідно надрукувати N елементарних рядків, де N — число крапок у матриці знака за вертикаллю (IBM 6400 Series Model 050 і 050P).

Усі символи конкретного алфавіту можна поділити на дві групи. Першу групу становлять ті символи, які не опускаються нижче базової лінії (умовна лінія між 7-ю і 8-ю крапками), а значить, у їх створенні не беруть участь 8-а й 9-а голки і решта. Вони називаються *символами без зниження*: до них у російському алфавіті належать всі великі літери і цифри, також малі літери: а, б, в, г, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, с, т, х, ч, ш, ы, ь, ь, э, ю, я.

Друга група — це *символи зі зниженням*. У російському алфавіті це малі літери д, р, у, щ, ц, ф. Серед символів першої групи виокремлюють у підгрупу ті символи, що друкуються винятково середніми голками — з 3-ї по 7-му. У російському алфавіті це символи на позначення малих літер: а, б, г, е, ж, и, к, л, м, н, о, п, с, т, х, ч, ш, э, ю, я, ь, ь. А якщо врахувати, що ці голки (з 3-ї по 7-му) беруть участь у формуванні абсолютно всіх символів алфавіту, то стане зрозумілим, чому ступінь механічного зносу цих голок значно вищий порівняно з 8-ю й особливо з 9-ю голкою, яка бере участь, як правило, лише у формуванні символу підкреслення.

Тому дослідникам друкованих документів варто приділяти особливу увагу вивченню аномалій у топології тих крапок, що формуються голками з 3-ї по 7-му. Слід також сказати і про зони, у яких друковані крапки не можуть розташовуватися взагалі.

У кожному принтері існує ряд способів формування й перенесення друкованого символу на папір. Цей процес реалізується за допомогою мікропроцесора, що виконує або постійну програму, або програму, створену користувачем. Ця обставина поділяє зазначені множинності на нові підмножини. Таким чином, з'являються достатні ознаки, за якими можлива групова ідентифікація пристроїв друку, а в деяких випадках й ідентифікація конкретного пристрою друку.

Розглянемо фактори, зумовлені особливостями програмного управління процесом формування повного зображення окремо взятого символу 9-голчастого матричного принтеру ударного типу EPSON ESC/P. Відповідно до рекомендацій, викладених у посібнику користувача, при проектуванні гарнітур шрифтів до матричних принтерів використовуються чітко визначені формули для визначення місць розташування як окремих крапок кожного гліфа шрифту, так і розмірів всього друкованого символу на аркуші. Використовуючи їх, експерт може легко обчислити «стандартне» місце розташування окремої крапки гліфа друкованого символу або всього символу, топології їх взаємного розташування.

Проведене нами дослідження документів, надрукованих на матричних 9-голчастих принтерах ударного типу, показало, що різні фірми у своїх принтерах використовують різноманітні гліфи для кириличних шрифтів конкретного виду, наприклад РІСА¹. У результаті ми дійшли висновку, що ці відмінності при порівнянні досліджуваного документа зі зразковим можуть бути: 1) *значними*, коли гліфи істотно відрізняються в більшій частини символів шрифту, що використовується в документі; 2) *незначними*, коли відрізняються гліфи декількох символів, але відмінності ці легко помітні, наприклад за наявності зарубок (серифів) у окремих гліфів або значних відмінностей геометричних пропорцій, а також великої різниці в кількості крапок, які утворюють рисунок гліфа; 3) *малопомітними*. Остання відмінність є найбільш складною. Цю групу ми поділяємо на три підгрупи: а) ті, відмінність яких полягає, наприклад, у зсуві однієї крапки у гліфі на мінімальну відстань (1/120"); б) це ті ситуації, коли розходження гліфів полягає у відсутності (наяв-

¹ Тут і далі будемо розглядати особливості гліфів тільки кириличних шрифтів однієї з найчастіше використовуваних гарнітур РІСА, представлених у матриці 9x9 крапок.

ності) однієї крапки серед десятка інших, розташованих відповідно до оригіналу; в) це горизонтальний зсув на мінімальну відстань усього зображення символу.

Усі ці відмінності (крім зсуву крапки і горизонтального зсуву всього зображення символу) можна визначити візуально з використанням, наприклад, 4-кратного збільшувального скла; зсув крапки і горизонтальний зсув усього зображення символу можна визначити і виміряти його величину за допомогою прецизійного сканування документа й подальшої обробки отриманого зображення комп'ютером.

Проведені нами дослідження дають підставу стверджувати, що зсув, а також поява (або втрата) навіть однієї крапки в друківаному зображенні гліфа хоча б в одному символі гарнітури шрифту, що використовується в досліджуваному документі, — серйозна підстава для ствердження наявності підробки документа. При уважному дослідженні завжди можна виявити досить велику кількість розбіжностей у гліфах шрифтів, що мають, на перший погляд, однакову гарнітуру. Наскільки різноманітний дизайн матричних символів кириличного шрифту гарнітури РІСА, можна побачити на прикладі матричних принтерів п'яти різних фірм.

Завдання виготовити частково підроблений документ, оригінал якого надруковано на матричному принтері, особливо якщо його вже знято з виробництва, дуже складне. Використовуючи комп'ютерні технології, легше виготовити повністю підроблений документ, тому що в більшості випадків поєднати, наприклад, базові лінії тексту справжнього і вдруківаного, підібрати відповідної якості фарбувальну стрічку, гарнітуру шрифту дуже проблематично і зовсім, мабуть, неможливо забезпечити принтер, що використовується для підробки, дефектами друку, котрі властиві принтеру, на якому виготовлено підроблений документ. Можливість повної підробки документа дуже умовна, оскільки жодна абсолютно точна підробка є неможливою. У процесі підроблення документи обов'язково набувають деяких характерних ознак (розбіжностей з оригіналом), виявлення яких дозволяє розпізнати підробку. А знання, які саме технології або окремі процеси (складові фактори) можуть їх формувати і фіксувати на надрукованому документі, дозволяють встановити спосіб, використаний при підробці, а також тип обладнання аж до ідентифікації принтера, застосованого при цьому.

У випадку, якщо для підробки використовувався інший принтер, ніж той, на якому виготовлено оригінал документа, з'являється маса стійких, повторюваних протягом усього тексту документа індивідуальних ознак — як електромеханічної частини принтера в цілому, так і гарнітури шрифту. Це спрощує роботу експерта щодо ідентифікації конкретного принтера, на якому надруковано досліджуваний документ.

З урахуванням вищенаведеного було запропоновано метод вимірювання відхилень крапок від заданих значень при проектуванні гарнітур шрифтів для матричних принтерів. Використовуючи їх, експерт може легко обчислити «стандартне» місце розташування окремої крапки гліфа друківаного символу або всього символу, а також топології їхнього взаємного розташування.

Щоб вирахувати координати крапки, яка нас цікавить, і далі перевірити їх на реальному роздруківаному тексті, відобразимо матриці символів у вигляді однакових прямокутних шаблонів шрифту рівної ширини і розглянемо весь процес розрахунку крапки. Позначимо висоту шаблону «Н», ширину — «W», інтервал — «I». Базовою крапкою відліку будемо вважати центр лівої верхньої крапки будь-якого шаблону, у якому ця крапка зафарбована, тобто передбачається, що в шаблоні зображені великі літери Н, М, Ш, К тощо. Цей шаблон може розташовуватися де завгодно — на початку рядка або в середині, і вимірювати щодо базової крапки можна ліворуч або праворуч. Наприклад, нас цікавить крапка, що знаходиться в четвертому шаблоні у слові «Будет» на припиненні 3-го рядка і 8-го стовпця символу «е». У шаблоні ми позначимо загальну кількість рядків літерою m , а загальну кількість стовпців — літерою n . Обчислимо довжину від базової крапки початкового шаблону до базової крапки в шаблоні, що нас цікавить, за формулою:

$$Z = (L - 1) \times W + (L - 1) \times I,$$

де L — номер шаблону (в даному випадку $L = 4$);

W — ширина шаблону ($W = 1/12''$);

I — інтервал між шаблонами ($I = 1/60''$).

Підставивши значення у формулу, одержуємо:

$$Z = (4 - 1) \times 1/12'' + (4 - 1) \times 1/60'' = 3/10''.$$

Далі обчислюємо довжину від базової крапки в 4-му шаблоні до крапки, що нас цікавить, за формулою:

$$X = W/n \times (P-1),$$

де n — кількість стовпців у шаблоні (в нашому випадку $n = 10$);

P — номер стовпця, у якому знаходиться крапка ($P = 8$).

Підставивши значення у формулу, одержуємо:

$$X = 1/12" \times 1/10 \times (8 - 1) = 7/120".$$

Знайти відстань за висотою в шаблоні ми можемо за формулою:

$$Y = H/m \times (K-1/2),$$

де H — висота шаблону ($H = 1/8"$);

m — кількість рядків у шаблоні ($m = 9$);

K — номер рядка, в якому знаходиться крапка ($K = 3$).

Підставивши значення у формулу, отримуємо:

$$Y = 1/8" \times 1/9 \times (3 - 1/2) = 5/144".$$

Використовуючи отримані значення, ми можемо передбачити координати крапки, яка нас цікавить.

За горизонталлю $Z + X = 3/10" + 7/120" = 43/120"$;

за вертикаллю $Y = 5/144"$.

Розрахункова базова крапка шаблону, що нас цікавить, знаходиться на перетині горизонтальної і вертикальної ліній на відстані $3/10"$ від нульових координат. Координати крапки щодо базової крапки зазначені в місці перетину двох ліній і наведено її розрахункові дані. В окресленому колом місці знаходиться шукана крапка, а при збільшенні ми бачимо, що крапка зміщена вгору щодо розрахункових даних на $1/288"$. Це пояснюється тим, що третя голка зміщена вгору і на роздруківці крапка виглядає нібито зліпленою з другою крапкою. Точно такий же ефект спостерігається між 5-ю й 6-ю голками, за рахунок того, що 5-та голка зміщена і між нею і 4-ю голкою утворився зазор, чітко видимий протягом усього надрукованого тексту.

Процес перенесення зображення друкованого символу на сприймаючий носій (паперовий документ) засновано на перенесенні часток фарби з фарбоносія. Це може бути синтетична стрічка, просякнута чорнилом, або копірка. При ударі по ній у бік паперу виконавчим пристроєм (наприклад, набором голок, що формують заданий знак) на папері залишається відбиток з нанесеними частками фарби стрічки, копіювального папера.

При використанні тонкого спеціального паперу, складеного у два шари (внутрішній і зовнішній, наприклад, у принтері ККМ), друкується відбиток чека на зовнішньому шарі, як звичайно, через картридж. Зовнішній шар подвійної стрічки виходить із ККМ, відривається і віддається покупцеві як чек. На внутрішньому шарі проступає відбиток чека і формується контрольна стрічка, яка залишається в ККМ і намотується на котушку. Зображення на внутрішньому шарі з'являється не від зіткнення з фарбувальною стрічкою принтера ККМ, а внаслідок спеціальних властивостей паперу: зображення з'являється внаслідок тиску голок принтера ККМ на папір. Такий папір називають тензопапером, або капілярним папером, тому що він має спеціальний шар полімерного покриття, який складається з великої кількості маленьких пухирців (капілярів), заповнених особливою фарбою, котрі лопаються від тиску і стають видимими. Такий папір використовують тільки на матричних чи літерних принтерах, там, де є фаза удару.

Нами були досліджені роздруки текстів, виконаних на принтерах різних фірм, з різними принципами перенесення фарбувальної речовини на паперові документи. Наприклад, принтери EPSON моделей LQ і FX використовують картриджі. Контрольно-касові машини EPA, SILEX, DANTECS, МАРІА 101, EPA для роздруку чеків також використовують картридж; ККМ SAMSUNG 250, MINI-600, MP-500, SANYO-182, EPA 501 використовують перенесення зображення за допомогою самокопіювального паперу.

Зараз існує дво-, трьох-, чотирьох-, п'ятишаровий папір, у якого всі шари мають капілярне покриття. З таким папером працюють взагалі без картриджів, що дозволяє уникнути багатьох пов'язаних з ним проблем. Таким чином, між голками матричної головки і папером немає прошарку, що складається зі стрічки, картриджа чи копіювального паперу, а документи, виконані на самокопіювальному папері, не мають тих погрешностей, що вносяться фарбувальною стрічкою в індивідуальні чи групові ознаки. На папері залишаються заглиблення, які є точною копією відбитка поверхні голок. Залежно від глибини відбитка папір фарбується з різною інтенсивністю, всередині фарбування є більш насиченим, а ближче до країв — зменшується. Використовуючи цей факт, за допомогою сканера і графічного редактора «PhotoShop» на текст накладають масштабну сітку. Плавна зміна інтенсивності фарбування кожної крап-

ки символів перетворюється за допомогою редактора 16-ма ступенями градацій тону. Це дає можливість вимірювати з великою точністю (від середини до їх країв) в процентному співвідношенні зміну інтенсивності фарбування як крапок, що стоять поруч, так і віддалених одна від одної. Крім того, за чітко виділеним центром можна проводити вимірювання й судити про відхилення тієї чи іншої крапки від розрахункових значень.

Властивість графічного редактора перетворювати зміни градацій тону в цифрову форму дає можливість засобами статичного аналізу (таких, наприклад, як «Excel») будувати графіки з подальшим використанням їх для наочності при ідентифікації досліджуваних документів.

Підбиваючи підсумок, зазначимо характерні риси документів, виконаних за технологією матричного друку:

1) відсутня можливість якісного графічного друку, мінімальна товщина лінії обмежена товщиною самої голки. Вигнуті лінії, дуги, кола мають виразний ступінчастий характер;

2) необмежені можливості щодо зміни шрифту, хоча зарубки шрифтів мають розміри або визначаються товщиною голки;

3) якість друку визначається зношеністю друкарської голки, картриджа, якістю паперу.

Підробка документа, надрукованого на матричному принтері, може бути зроблена тими ж способами, що й у літерній технології друку. Додається можливість вдрукування текстів або окремих символів у документи.

Рекомендовано до опублікування лабораторією «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» (протокол № 7 від 28 травня 2002 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор *В. О. Коновалова*.

В. В. Голіна, професор, завідувач сектора,
В. С. Батиргарєєва, вчений секретар.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

ЩОДО ДЕТЕРМІНАЦІЇ НЕЗАКОННОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ АБО ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ

Сектором Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України в 2000-2001 рр. було проведене комплексне кримінологічне дослідження злочинів проти особистої волі людини, зокрема пов'язаних з незаконним позбавленням волі або викраденням людини. Слід зазначити, що в Кримінальному кодексі України 1960 р. законодавцем окремо передбачалася кримінальна відповідальність за незаконне позбавлення волі людини (ст.123) та за викрадення або підміну чужої дитини (ст.124). У Кримінальному кодексі 2001 р. дані злочини, за винятком підміни чужої дитини, охоплюються однією статтею (ст.147). Такий підхід, думається, є більш доцільним, тому що незаконно позбавлятися волі або піддаватися викраденню може як доросла людина, так й дитина. Згідно ж з попереднім КК, в разі, якщо викрадалася доросла людина, дії винних отримували кваліфікацію все одно за статтею, що передбачала кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі; коли ж мало місце незаконне позбавлення волі дитини, то такі дії, виходячи з логіки законодавця, повинні були кваліфікуватися за ст.124 КК. Таким чином, існувала деяка неузгодженість. Об'єднання цих дій в один склад злочину дало можливість уникнути деяких суперечностей у кримінальній кваліфікації.

Під час кримінологічного дослідження перелічених злочинів дослідники пильну увагу приділяють вивченню детермінаційних особливостей злочинної поведінки винних. Вивчення детермінації вказаних злочинів передбачає з'ясування важливого питання щодо формування причин і умов їх вчинення. Не вдаючись у детальний аналіз різних точок зору щодо детермінації, які розглянуті й критично проаналізовані у спеціальній

© В. В. Голіна, В. С. Батиргарєєва, 2002

літературі, зазначимо лише, що існує безліч визначень причин і умов вчинення таких злочинів. Під причиною в філософському аспекті слід розуміти явища, які за певних умов з необхідністю викликають інші явища або зумовлюють у них зміни. Що ж стосується умов, то вони самі по собі не викликають наслідків, а лише забезпечують дію, прояв причини. І в цьому значенні вони не відіграють визначальної ролі у вчиненні злочинного діяння. Однак їх значення і роль у причинно-наслідковому ланцюгу не можна применшити, оскільки за відсутності необхідних умов причина не спрацює і залишається лише нереалізованою можливістю.

Причини й умови вчинення злочинів — це складна сукупність негативних соціальних обставин і особистісних рис людини, взаємозв'язок і взаємодія яких породжує у неї злочинну мотивацію. При цьому одним і тим же обставинам може надаватися неоднакове значення. Наприклад, алкоголізм вважають іноді причиною злочинного прояву, а іноді умовою, що сприяє вчиненню злочину. Таким чином, оцінка одних явищ як причини, а інших як умови насправді має відносний характер. Отже, виходячи з того, що причини й умови — це наші уявлення про головні і другорядні (за силою свого впливу в системі детермінант злочину) негативні явища, які в конкретних ситуаціях іноді досить складно розмежувати, то правомірно, як здається, об'єднати їх загальною назвою — обставини. Принциповим залишається лише розуміння того, що вчинення кожного окремого злочину детермінується, з одного боку, сукупністю зовнішніх об'єктивних обставин, а з іншого — особистісними особливостями окремої людини: її потребами, поглядами, інтересами, цілями, мотивами, ставленням до різних соціальних цінностей суспільства, які, взаємодіючи з обставинами об'єктивної дійсності, спричиняють намір і рішучість вчинити злочин.

Кримінологічним дослідженням охоплювалися питання детермінації вказаних злочинів, тобто з'ясування процесу формування причин і умов їх вчинення, на загальносоціальному і конкретному рівнях. У зв'язку з цим, як справедливо зазначає С. Є. Віцин, загальносоціальні причини і умови злочинності трансформуються в індивідуальні, а найбільш типові індивідуальні причини й умови «складаються» в загальносоціальні¹.

¹ Кримінологія и профилактика преступлений: Учебник / Под ред. А. И. Алексеева. — М., 1989. — С. 68.

На загальносоціальному рівні дані злочини детермінуються тими ж криміногенними обставинами, які зумовлюють існування і відтворення всієї злочинності загалом. Це криміногенні чинники, що мають місце в соціально-економічній, організаційно-управлінській, культурно-виховній, морально-психологічній, політичній, правовій та інших сферах життєдіяльності нашого суспільства. Вочевидь, що фактори наростаючої динаміки злочинів проти особистої волі людини, зокрема незаконного позбавлення волі та викрадення людини, необхідно пов'язувати з соціальною кризою нашого суспільства і з тим негативним її впливом на свідомість і поведінку людини, який має місце. Адже не є таємницею, що до недавнього часу незаконне позбавлення волі та викрадення людини не мало такого поширення. Однак з 90-х років, тобто з початком зміни політичного і економічного курсів розвитку країни, визначенням «нових» моральних та соціальних орієнтирів при занепаді багатьох — у більшості християнських за походженням — ідеалів, які все ж таки діяли у цивілізованому суспільстві раніше і були стримуючим фактором, почалося обвальне кількісно-якісне зростання вказаних злочинів.

Традиційно до обставин соціально-економічного характеру, що впливають на кількісно-якісні показники злочинності, в тому числі і на відповідні показники злочинів проти особистої волі людини, відносять:

1. Соціальну стратифікацію населення, яка поєднується, як зазначають багато вчених, політичних діячів, публіцистів, з ідеологією «дикого капіталізму» і правовим нігілізмом, що веде і буде, на жаль, надалі вести до зростання злочинних посягань на особисту волю людини. За отриманими нами даними, перше місце у причинному ланцюгу посідає низький матеріальний рівень винних і, навпаки, занадто високий і нерідко незаконно здобутий достаток потерпілих; конфліктні стосунки між винними і потерпілими в сім'ї, за місцем роботи, у сфері спільного бізнесу; міжособистісні протиріччя стосовно розподілу прибутків (більш як у 60% досліджених випадків).

2. Негативні явища в сфері економічних відносин накладають відбиток і на соціальні відносини в суспільстві, які зачіпають інтереси як окремої особи, так і різних соціальних груп. Кризові явища в економіці спричинили немало гострих соціальних конфліктів. Безробіття, що стало прикметою нашого часу, змусило людей шукати нові форми заробітків. Багато хто

в новій для них ситуації взагалі не мав уявлення, як організувати свій бізнес. Через це не є винятком і ситуація, коли забезпечення високого життєвого рівня людини здійснюється шляхом порушення законів, інших нормативних актів, вчинення злочинів. Порушення принципів законності породило у населення невіру в дійову силу закону, недовір'я до влади, призвело до відчуження основної маси населення від управління державними справами. Політичні, економічні, соціально-управлінські чинники, що детермінують злочинність проти особистої волі людини, так або інакше відбиваються в суспільній свідомості людей, що призводить до того, що люди все частіше починають поблажливо ставитися до фактів протиправної поведінки, і тим самим суспільна свідомість виходить з-під сфери впливу правового регулювання.

3. Під час проведення економічних і політичних реформ була зруйнована стара система правового виховання, а замість неї не було створено нової, орієнтованої в тому числі на формування законослухняної поведінки в сфері міжособистісних відносин і, зокрема, в сфері відносин з охорони особистої волі іншої людини.

У спеціальній кримінологічній літературі існує думка, що соціальні чинники стають причинами і умовами вчинення злочинів не безпосередньо, а через недоліки правового регулювання. Саме через них ці фактори отримують можливість негативно впливати на нормальне функціонування суспільних відносин¹. Таким чином, своєчасне правове регулювання тих чи інших сторін суспільного буття у стабільній державі, тобто усунення протиріч, що виникають, — важливий напрямок нормалізації суспільних відносин. Саме це мав на увазі німецький криміналіст Франц фон Ліст ще на початку ХХ століття, назвавши такий підхід «найкращою кримінальною політикою». Водночас у нестабільній, з точки зору правопорядку, державі ефективно правове регулювання відповідних суспільних відносин здійснювати складно, але відкидати цей впливовий попереджувальний напрямок навіть у сьогоднішніх умовах не можна.

4. До негативних чинників морально характеру, які виступають у ролі «стабільно» діючих обставин, що сприяють вчи-

¹ Див.: Баляба А. В., Виленская Э. В., Дидоренко Э. А., Розовский Б. Г. Криминология: Приглашение к дискуссии. — Луганск: РИО ЛИВД, 2000. — С. 17–18.

ненню досліджуваних злочинів, слід віднести зловживання спиртними напоями (20% серед засуджених за розглядуваний вид злочину); з тих, хто вживав спиртні напої, але при цьому не був побутовим п'яницею, — 54% засуджених; побутове пияцтво спостерігалось у 42%; хронічний алкоголізм — у 4%. Тих, хто взагалі не вживав спиртних напоїв, у масиві вивчених злочинців не було. Безперечно, часто алкогольне обтяження провокує осіб на вчинення злочину, намір про який виник заздалегідь.

5. У сучасних умовах реформування правоохоронних органів є недостатнім і навіть здається, що є неможливим взагалі, контроль з їх боку за криміногенними особами, які раніше були судимі за насильницькі, корисливі, корисливо-насильницькі злочини, хуліганство тощо. Крім того, сьогодні майже повністю відсутні ефективні правові засоби впливу на осіб, які зловживають спиртними напоями, наркотиками тощо, але, як відомо, цей чинник відіграє помітну роль серед соціальних негативних явищ.

6. Слід зазначити, що мають місце й інші недоліки в діяльності правоохоронних органів, зокрема: низький рівень розкриття зазначених та пов'язаних з ними злочинів; послаблення прокурорського нагляду за дотриманням законності при вирішенні заяв про безвісне зникнення громадян; поза прокурорським наглядом залишаються дані медичних і спеціалізованих підрозділів про хворих та інших осіб, які самовільно їх покинули; житлових органів про громадян, котрі вибувають з приватизованого житла у зв'язку з його відчуженням; органів соціального захисту про одиноких громадян, які довгий час не звертаються за отриманням пенсій та іншої соціальної допомоги, тощо¹. Так, наприклад, протягом 1997 р. організована група з чотирьох чоловік вчинила ряд злочинів, пов'язаних з відібранням квартири у літніх одиноких людей у Києві. З цією метою злочинці під обманним приводом доставляли потерпілих в Ірпінь, де їх незаконно утримували доти, поки вони не давали згоди на перепис своєї квартири на ім'я винних. Ніхто з органів соціальної допомоги, соціального захисту чи правоохоронних органів не цікавився долею зниклих людей².

7. Ще однією прикметою нашого часу стала поява на вулицях міст і сіл великої кількості бездоглядних і безпритуль-

¹ Див.: Алиев Х., Гаджизминов Б. Борьба с похищением людей // Законность. — 2000. — № 6. — С. 6.

² Архів Бородяньського районного суду Київської області за 1997 р.

них дітей. А, як відомо, дитина вулиці — це або потенційний правопорушник, або потенційна жертва. За даними столичної кримінальної служби у справах неповнолітніх тільки у Києві кожний тиждень безслідно зникають дві-три дитини. Частіше за все правоохоронні органи стикаються з тим, що діти, залишені без належного нагляду, просто викрадаються. Так, в одному з районних центрів Донецької області двома бомжами з двору будинку була викрадена п'ятирічна дівчинка. Дитину винні використали для жебрацтва в приміських електричках. Коли їм стало відомо, що вживаються активні заходи з розшуку дитини, вони залишили дівчинку прямо в електричці¹.

8. Суттєвими є інформаційні чинники, тобто брак достовірної інформації з проблеми (низький рівень просвітницької і профілактичної роботи серед населення, а то й її повна відсутність, нерозробленість віктимологічних програм попередження корисливих, корисливо-насильницьких, насильницьких злочинів, позиція деяких засобів масової інформації при висвітленні фактів незаконного позбавлення волі і створення не адекватного реальності соціального портрета злочинця, який посягає на особисту волю людини, та ін.).

Внаслідок дії перелічених негативних обставин відбувається загострення криміногенної обстановки в країні. Обставинами ж вчинення конкретних злочинів, що посягають на особисту волю людини, потрібно визнати ті негативні антисупільні погляди, установки, звички тієї або іншої людини, які виникли в її свідомості під впливом несприятливих обставин об'єктивної дійсності і які надалі в поєднанні з даними обставинами зумовлюють високий ступінь імовірності вчинення даною особою незаконного позбавлення волі або викрадення людини.

Більшості обстежених нами винних у вчиненні незаконного позбавлення волі і викрадення дитини властива психологія користюлюбства при ведучій ролі корисливої мотивації, а також мотивація, пов'язана з ворожими міжособистісними стосунками, джерелом яких виступають різні несприятливі життєві ситуації.

У спеціальній літературі з психології, кримінології мотивацію визначають по-різному. Так, одні автори під мотивацією розуміють сукупність поведінки², інші — процес формування і

¹ Архів Шахтарського міського суду Донецької області за 1998 р.

² Див.: Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. М., 1988. С.97.

реалізації спонукань до діяльності, тобто внутрішню детермінацію¹. Таке розуміння мотивації у кримінологічних дослідженнях механізму злочинної поведінки стало домінуючим. Мотивацію нерідко називають внутрішньою причиною злочину.

Вивчення мотивації незаконного позбавлення волі та викрадення чужої дитини показало, що дані злочини дуже близькі за мотиваційним походженням. Це, по-перше, корислива мотивація (63-64%). Цілком закономірно, що в умовах майнової стратифікації нашого суспільства у багатьох людей виникає почуття гострої заздрості, ущемлення власної гідності, розвивається комплекс неповноцінності, що зрештою може відігравати роль пускового соціально-психологічного механізму в генезисі індивідуальної злочинної поведінки, чим нібито компенсується психологічний дискомфорт². Вчиненням злочинів проти особистої волі людини винні в більшості випадків мали намір вирішити свої фінансові проблеми. Тобто людська свобода, а іноді й життя, виступали лише матеріальним еквівалентом потреби винних у чому-небудь. При цьому свобода потерпілого «оцінювалася» від декількох десятків гривень до декількох тисяч доларів. Для винних це був найкоротший шлях і, як вони вважали, «вірний» спосіб задоволення своїх матеріальних претензій. Тут необхідно зазначити, що іноді, на думку винних, такі крайні заходи були «вимушеним» кроком, зробленим з тією лише метою, щоб спонукати потерпілого виконати які-небудь, цілком законні цивільно-правові зобов'язання перед винними. Однак спосіб спонукання зобов'язаної сторони до виконання даних зобов'язань перетворював цивільно-правову операцію на акт злочинної поведінки. Тому тут величезна роль у механізмі злочинної поведінки належить не стільки корисливим спонуканням винного, скільки віктимологічному чиннику.

Другою за «значущістю» питомою вагою є мотивація дій винних, пов'язана з особистими ворожими стосунками між ними і потерпілим або будь-ким з членів його сім'ї. Особливо характерна подібна мотивація для незаконного позбавлення волі. Позбавивши людину волі, винний прагне зігнати на потерпілому яку-небудь образу, злість, досаду за певні дії, які могли раніше робитися потерпілими щодо винного, показати

¹ Див.: Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973. С.368.

² Див.: Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. Москва: Норма, 2001. С. 386.

свою перевагу, принизити потерпілого тощо. Подібне мотиваційне забарвлення може призвести винного до вчинення щодо потерпілого жорстокого насильства, аж до його вбивства або доведення до самогубства. Як свідчить вивчена нами судова практика, у винних у таких випадках особливо яскраво виявлялися схильності садистичного характеру, хоча в буденному житті ці люди, як говориться, «нічого з себе не уявляли». Очевидно, природа цих схильностей має патологічний характер і вимагає найпильнішого вивчення відповідними фахівцями. Наприклад, Г. за попередньою змовою із С, З. і двома невстановленими особами, нібито з метою повернути викрадену горілку, незаконно позбавили волі трьох військовослужбовців термінової служби сусідньої військової частини терміном на три доби в будинку одного з винних. При цьому потерпілих утримували без їжі, влаштовували їм «допити з пристрастю», тримали їх зв'язаними, били, насильно вливали спиртне, нацькували собак тощо. Всі свої дії винні знімали на відеокамеру, назвавши свій «витвір» допитом «партизан». Внаслідок такого поведіння потерпілим були заподіяні не лише фізичні страждання, тілесні ушкодження, але і моральні страждання¹.

Окремо слід зупинитися на такому різновиді мотивації, що має також особистісний відтінок, як бажання «володіти» людиною, спілкуватися з нею, виходячи з добрих намірів. У судовій практиці мав місце такий випадок. Одного дня, наприкінці жовтня 1997 р., близько 17 год. 30 хвил., гр-н З. біля входу до магазину залишив коляску, в якій була його трирічна дитина. Сам З. зайшов до магазину. Скориставшись тим, що дитина залишилася без нагляду, винний Б., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, викрав її. Винний пограв з дитиною у себе вдома, потім, близько 22 години, виніс хлопчика на вулицю і залишив його там одного. Суд кваліфікував діяння Б. як викрадення чужої дитини і залишення в небезпеці, мотивувавши таку кваліфікацію тим, що дитина довгий час перебувала на холоді і тільки завдяки щасливому випадку не загинула від переохолодження. Як пояснював свої дії винний, він сумував по своїх малолітніх дітях, яких забрала у нього колишня дружина. Тому, побачивши в колясці на вулиці залишену дитину приблизно таких же років, як і його власний син, він відчув непереборне бажання якийсь час просто погратися з хлопчиком².

¹ Архів Ужгородського міського суду Закарпатської області за 1995 р.

² Архів Дебальцевського міського суду Донецької області за 1997 р.

Таким чином, на перший погляд, нескладність і навіть побутовий характер вивчених злочинів, не повинні заслоняти того факту, що сукупність розглянутих детермінант у конкретних життєвих умовах може породжувати дуже драматичні події, набрати суспільно резонансного значення і мати трагічні наслідки (вчинення злочину організованою групою, тяжкі наслідки, знущання над потерпілим тощо).

Рекомендовано до опублікування сектором попередження злочинності серед молоді та неповнолітніх (протокол № 1 від 29 березня 2002 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент А. Х. Степанюк.

О. Г. Кальман, доцент, завідувач відділу;
Г. Ю. Дарнопих, доцент, старший науковий
співробітник;
Н. О. Чікіна, доцент, старший науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

МЕТОДИКА АНАЛІЗУ ВПЛИВУ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ЧИННИКІВ ПРИ ПРОГНОЗУВАННІ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Формалізація будь-якого явища чи процесу має на меті забезпечити можливість поглибленого дослідження даного феномену і на цій основі об'єктивність підходів до його вивчення, а також звести до мінімуму прорахунки у висновках і рішеннях.

Проблеми прогнозування економічної злочинності, планування і координацію методів боротьби з нею необхідно розглядати в контексті загальних проблем економічної безпеки держави.

У табл. 1 наведені показники економічної безпеки держави. Ці дані свідчать, що найважливіші показники економічної безпеки нашої країни в більшості своїй перебувають на закритичному рівні. При вивченні причин злочинності ці показники дають можливість одержати об'єктивне уявлення про реальний стан соціально-економічної бази для правопорушень у сфері економіки, організованої економічної злочинності і корупції.

Так, показники 1 (ВВП на душу населення), 5 (рівень безробіття), 11 (частка населення, що перебуває за межею бідності) безпосередньо характеризують рівень життя в країні. Погіршення рівня і якості життя негативно впливає на стан злочинності. Є навіть відома всім фахівцям математична залежність між рівнем безробіття і рівнем злочинності в країні (зростання безробіття на 1% веде до зростання злочинності на 3%).

Ця група показників пов'язана із наступною: показники 3 (обсяг інвестицій у відсотках до ВВП), 4 (асигнування на науку) як складова показника № 3, (грошова маса у відсотках до ВВП) і 7 (зовнішній борг у відсотках до ВВП). Низький рівень життя в країні і загальний обсяг реальних доходів населення

© О. Г. Кальман, Г. Ю. Дарнопих, Н. О. Чікіна, 2002

Таблиця 1
Показники економічної безпеки держави

№ пп	Показники	Межові значення	Фактичний стан в Україні
1.	ВВП на душу населення:		
	– від рівня розвинених країн	≥ 50%	10,1%
	– від середньосвітового рівня	≥ 100%	13,2%
2.	Частка в промисловому виробництві обробної промисловості	≥ 70%	34,5%
3.	Обсяг інвестицій (% до ВВП)	≥ 25%	13,7%
4.	Асигнування на науку (% до ВВП)	≥ 2%	0,4%
5.	Рівень безробіття	≤ 7%	10,0%*
6.	Рівень інфляції за рік	≤ 20%	9,8%**
7.	Зовнішній борг (% до ВВП)	≤ 25%	29,3%
8.	Дефіцит бюджету (% до ВВП)	≤ 5%	4,9%***
9.	Грошова маса (% до ВВП)	≥ 50%	26,6%
10.	Обсяг іноземної валюти відносно гривневої маси	≤ 10 %	23,2 %
11.	Частка населення, що проживає за межею бідності	≤ 10 %	66,0 %*
12.	Рівень продовольчої залежності (частка спожитих імпортованих продуктів)	≤ (30 – 35)%	33,0%

Примітки:

Джерело: [1, с. 4 – 5; 2, с. 12, 35 – 37; 3, с. 72; 4, с. 5, 12, 21, 24 – 25, 32, 40, 48 – 49, 56, 58 – 59, 105 – 106];

* – оцінки незалежних експертів;

** – прогноз уряду на 2002 р.;

*** – прогноз експертів на 2002 р.

суттєво скорочують можливість внутрішнього інвестування економіки. В той же час деяке зростання показника 9 (грошова маса у відсотках до ВВП) – за останні два роки майже у 1,5 рази – при малопомітних змінах показника 3 (загальний обсяг інвестицій) – свідчить про те, що кошти обминають офіційну економіку і обертаються у тіньовій. До речі, саме зниження монетизації (показник 9) є наслідком закритичного обсягу на-

турального та доларизованого товарообігу, включаючи тінювий. За деякими даними, на руках у громадян, що працювали у тінювій економіці, є понад 1 млрд. дол.

Залучення іноземних інвестицій в таких умовах призвело до того, що зовнішній борг, при суттєвому скороченні зовнішнього інвестування, залишається на закритичному рівні.

Враховуючи жорсткі монетаристські умови надання кредитів з боку МВФ, СБ та інших міжнародних організацій, уряд (і нинішній, і попередні) змушений обмежувати перш за все соціальні виплати з метою стримування інфляції і бюджетного дефіциту. Тому показники 6 і 8 в цілому перебувають в безпечних межах. Але економія на соціальній сфері, як відомо, веде до погіршення її загального стану, зростання соціальної напруженості і підвищення криміногенної небезпеки.

Відчуття населенням невпевненості в діях держави підриває довіру до національної грошової одиниці і веде до зростання обсягу іноземної валюти відносно гривневої маси (показник 10). А це є економічною базою правопорушень у валютній сфері.

Навіть такий, на перший погляд, суто економічний показник, як частка в промисловому виробництві обробної промисловості (2), теж пов'язаний із проблемами злочинності. Разом із легкою та харчовою промисловістю він вдвічі перевищує граничний рівень.

У той же час за останні два роки зміцнила позиції металургійна галузь, яка 2000 р. забезпечила 47% всіх валютних надходжень, завдяки чому вдалося зберегти стабільність гривні. Але парадокс полягає в тому, що галузі-експортери зовсім не зацікавлені в такій стабільності, адже відомо, що експорт вигідніше здійснювати (безпосередньо експортерам) при низькому курсі національної валюти. Враховуючи, що курс гривні не знижувався вже два роки, можна зрозуміти позицію експортерів-монополістів, які, до того ж, мають потужну підтримку у всіх гілках влади. А це все разом — вже прямий шлях до корупції.

І тому зовсім не випадковим є намір Нацбанку ініціювати перегляд у 2002 р. середньорічного курсу гривні з урахуванням 5% девальвації.

Однак спеціалісти зазначають, що об'єктивних чинників для цього не спостерігається. Зовнішньоторговельна ситуація може здійснювати тиск на курс гривні, за оцінками експертів, лише протягом першого півріччя року. Крім того, НБУ має багато адміністративних важелів і валютних ресурсів для утримання ста-

більного курсу. І тому така офіційна стратегія Нацбанку законо-мірно наводить на думку про правові аспекти цього питання.

Це лише деякі приклади взаємозалежності економічного і правового поля, загальних проблем економічної безпеки держави.

Аналізуючи конкретні види економічних злочинів (рис. 1–17), доцільно розглянути окремо вплив правових і економічних чинників на динаміку економічних злочинів.

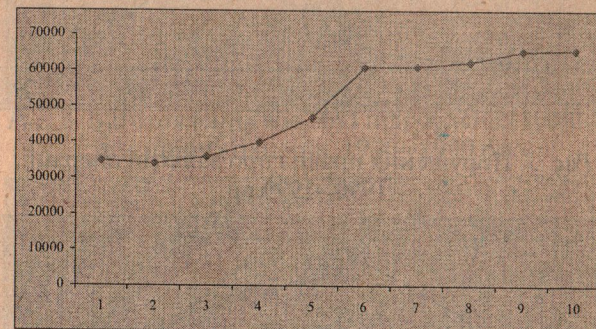

Рис. 1. Злочинність в Україні у сфері економіки, 1990–1999 рр.

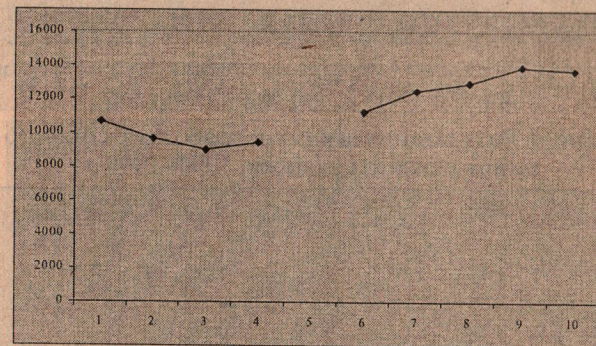

Рис. 2. Розкрадання державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрати чи зловживання службовим становищем, 1990–1999 рр.

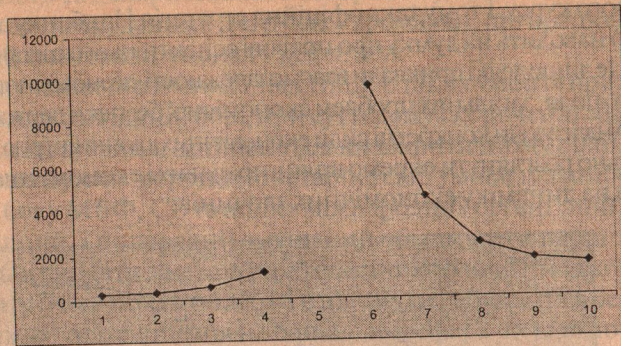

Рис. 3. Порухення правил про валютні операції, 1990–1999 рр.

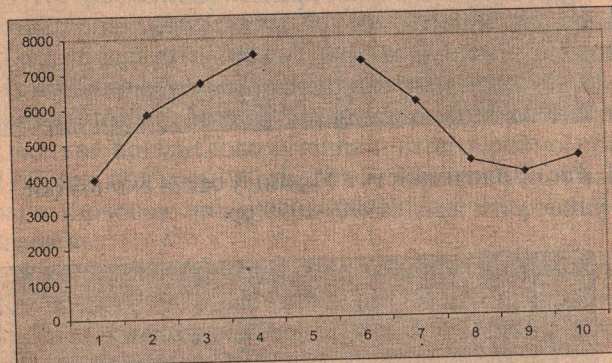

Рис. 4. Розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки, 1990–1999 рр.

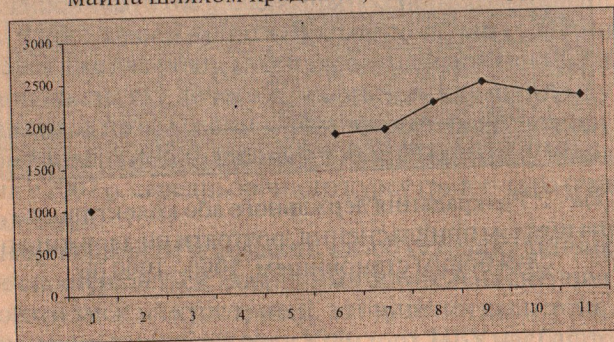

Рис. 5. Хабарництво, одержання і дача хабара, 1990–2000 рр.

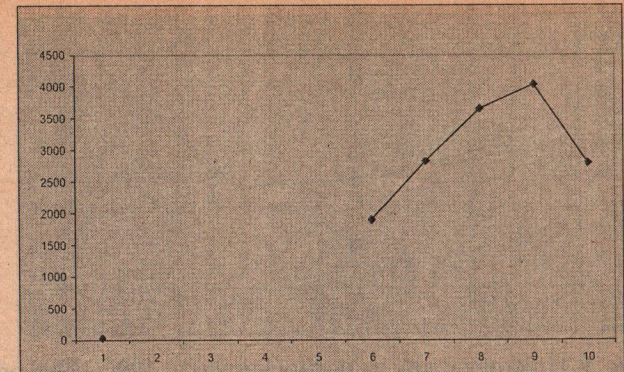

Рис. 6. Виготовлення або збут підроблених грошей або цінних паперів, 1990–1999 рр.

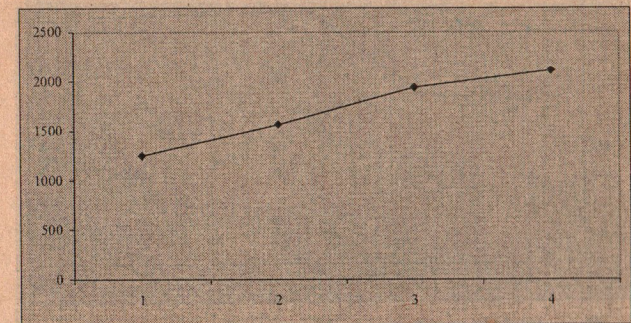

Рис. 7. Розкрадання державного або колективного майна у великих розмірах, 1996–1999 рр.

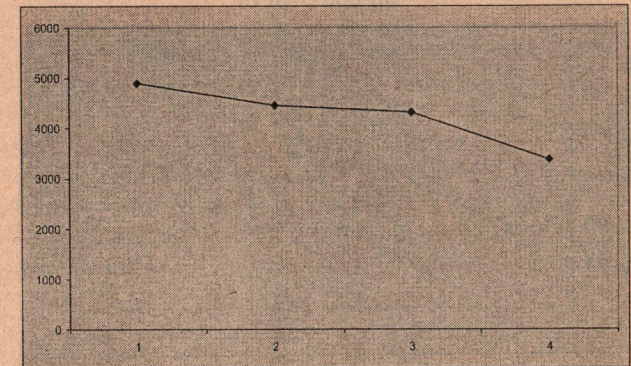

Рис. 8. Розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах, 1996–1999 рр.

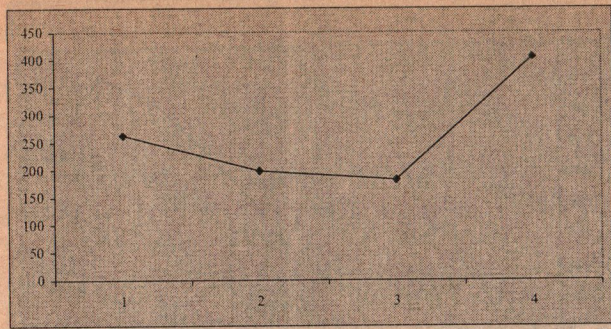

Рис. 9. Приховування валютної виручки, 1996–1999 рр.

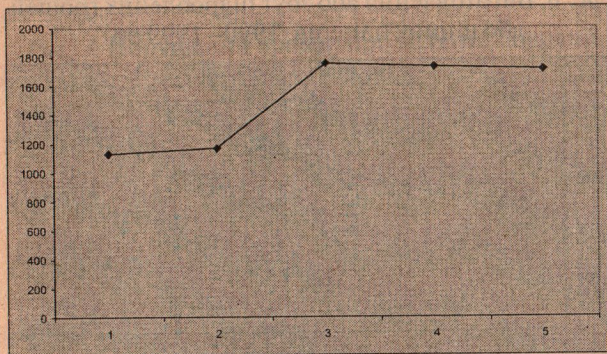

Рис. 10. Шахрайство з фінансовими ресурсами, 1995–1999 рр.

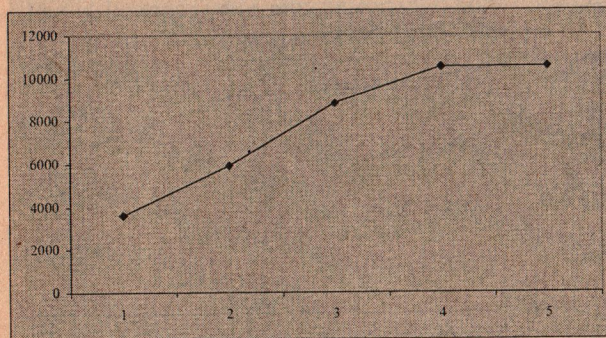

Рис. 11. Ухилення від сплати податків, 1995–1999 рр.

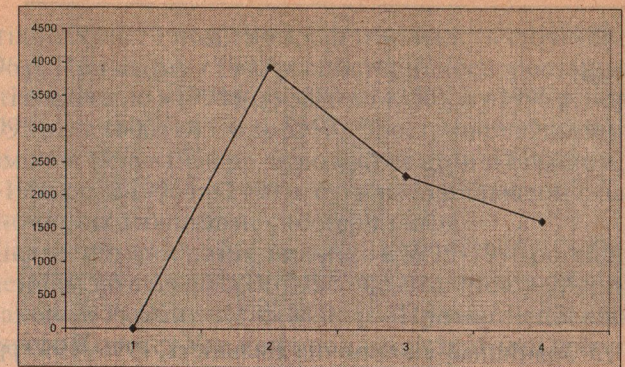

Рис. 12. Незаконна торговельна діяльність, 1996–1999 рр.

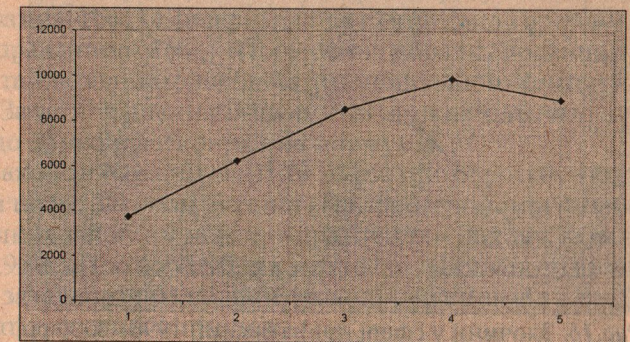

Рис. 13. Злочини у фінансово-кредитній сфері, 1996–2000 рр.

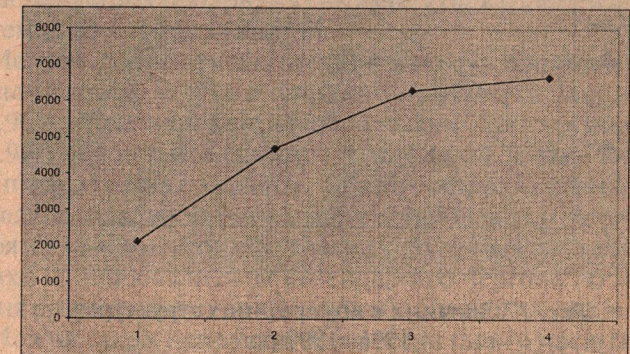

Рис. 14. Злочини в банківській сфері, 1996–1999 рр.

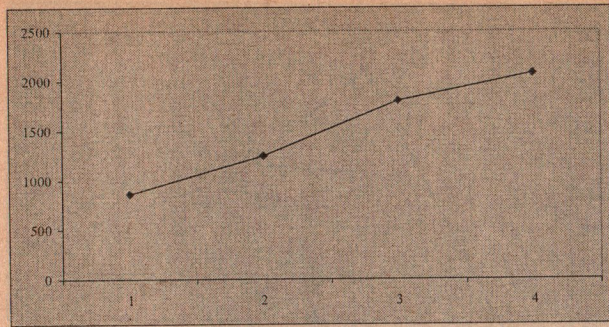

Рис. 15. Зовнішньо-економічна діяльність, 1996–1999 рр.

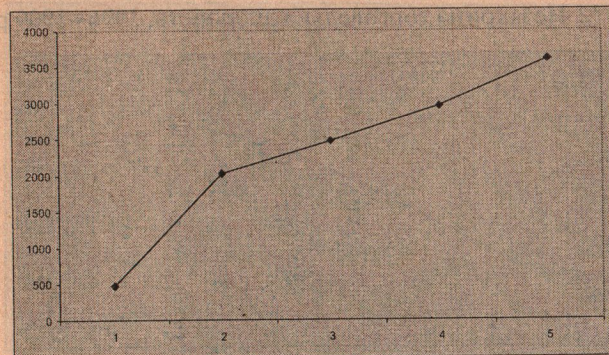

Рис. 16. Злочини у сфері приватизації, 1996–2000 рр.

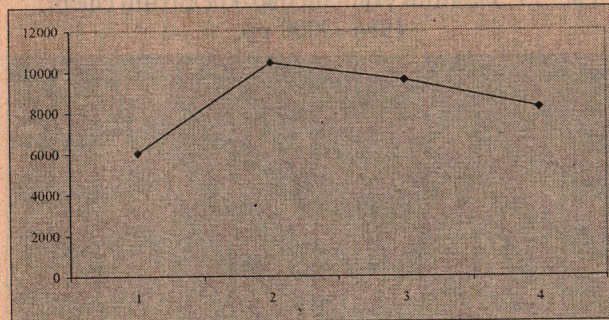

Рис. 17. Злочини в комерційних структурах, 1996–1999 рр.

Згідно із рис. 1 помітно зростає кількість злочинів з 1994 по 1996 р. При цьому у 1995 р. спостерігалось зростання їх кількості порівняно з 1994 р. (з 3800 до 4350), а у 1996 р. порівняно з 1995 р. на 1600 (з 4350 до 5950). Зростання злочинів у сфері економіки в 1995–1996 рр. було майже втричі більшим, ніж в 1994–1995 рр. З 1996 по 1999 р. суттєвого збільшення кількості економічних злочинів не спостерігалось.

Цікаво, що зростання злочинів в 1995–1996 рр. збіглося з посиленням заходів по боротьбі з економічною злочинністю. Так, Законом України від 05.04.95 р. «Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення» доповнено статті 166-1 «Зловживання монопольним становищем на ринку», 166-2 «Неправомірні угоди між підприємствами», 166-3 «Дискримінація підприємств органами влади і управління», 166-4 «Порушення порядку подання інформації та виконання рішень Антимонопольного комітету України». За всі порушення за цими статтями передбачені штрафи від 6 до 30 неоподатковуваних мінімумів.

Законом України від 05.10.95 р. «Про боротьбу з корупцією», а також Законом України «Про внесення змін і доповнень до деяких законів у зв'язку з прийняттям Закону України від 05.10.95 р. «Про боротьбу з корупцією» посилено відповідальність за аналогічні і подібні правопорушення від 5 до 100 неоподатковуваних мінімумів.

Протягом 1995 р. і першої половини 1996 р. було прийнято також чимало більш конкретних і локальних нормативних актів, але тенденція продовжувала зберігатись (приблизно ті ж самі темпи зростання злочинів).

Можна припустити, що припиненню зростання економічної злочинності у 1996 р. сприяло прийняття Законів від 07.06.96 р. «Про захист від недобросовісної конкуренції» і від 28.06.96 р. «Про внесення змін до п. 4 ст. 24 Закону України «Про підприємства в Україні»». Згідно з останнім підприємствам надали можливості самостійно встановлювати черговість і напрями списання коштів з власних рахунків. Раніше всі розрахунки здійснювалися за календарною черговістю надходження розрахункових документів або строків платежів.

Можна також припустити, що подія такого масштабу, як прийняття Конституції України 28 червня 1996 р., зумовила суттєві зміни у всіх сферах суспільних відносин і у свідомості представників всіх гілок влади, всіх суб'єктів економіки і бі-

льшості громадян України. З одного боку, відчуття (принаймні, очікування) прогресивних ринкових перетворень, можливо, вплинуло на активність протиправної економічної діяльності. З іншого боку, очікування радикальних змін у правовій сфері у ході реалізації конституційних норм і положень змусило переглянути напрямки і масштаби діяльності «в стані» економічного криміналітету. Така його «стратегічна поведінка» є непрямим свідченням глибокої структурованості організованої економічної злочинності з наявністю і використанням корупції.

Нормативні акти, що були прийняті після 1996 р. щодо регулювання економічних відносин, не призвели до суттєвих змін у динаміці економічних злочинів.

У той же час не змінилася загальна тенденція зростання економічних злочинів протягом всього часу економічної кризи в Україні у 1991 — 1999 рр. Загальний стан економіки трансформаційного періоду спричинив дестабілізацію господарської діяльності і поширення соціально-економічної бази для злочинності. Підтвердження цього — найважливіші показники економічного розвитку. Підвищення темпів економічної злочинності у 1995 — 1996 рр. збіглося з найбільшим поглибленням кризи. Індекс виробництва товарів народного споживання (1991 р. — 100%) зменшився з 44% у 1995 р. до 38% у 1996 р., індекс капіталовкладень підприємств всіх форм власності — з 24% у 1995 р. до 21% у 1996 р., індекс ВВП (1990 р. — 100%) — з 47,8% у 1995 р. до 43% у 1996 р., індекс сільгосппродукції — з 47,9% у 1995 р. до 37,9% у 1996 р., індекс промислової продукції (1985 р. — 100%) — з 61% у 1995 р. до 58% у 1996 р. [5, с. 12 — 14]. Індекс людського розвитку (за даними Програми розвитку ООН, 1997 р.) з 1992 р. по 1996 р. скоротився з 0,84 до 0,64 [6, с. 6]. З 1995 р. по 1996 р. рівень лише офіційно зареєстрованого безробіття зріс з 0,5% до 1,3% (у 2,6 рази), а рівень навантаження на 1 вакантну посаду — з 2 до 11 (у 5,5 рази) [7, с. 12].

Спад злочинів у 1996 р. збігся з підвищенням середньомісячної зарплати робітників і службовців з 81 грн. у 1995 р. (найнижча за всю історію незалежної України) до 138 грн. у 1996 р. [5, с. 415].

Про різкий спад кількості правопорушень з 1996 р. по 1998 р. свідчить рис. 3 «Порушення правил про валютні операції, 1990 — 1999 рр.». Якщо в 1996 р. було зафіксовано близько 9500 порушень, то в 1997 р. їх було понад 4100, а в 1998 — близько 2000. Тобто з 1996 по 1998 р. щорічно майже вдві-

чі зменшувалася кількість порушень правил про валютні операції.

Така зміна тенденції свідчить про доцільність і своєчасність прийняття і реалізації перш за все законів щодо загального регулювання валютних відносин, зокрема Закону від 19.03.96 р. «Про режим іноземного інвестування», Закону від 10.09.97 р. «Про внесення змін до Закону України «Про цінні папери та фондову біржу», Закону від 30.10.96 р. «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», Закону від 07.05.96 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», Закону від 03.06.97 р. «Про внесення змін до деяких декретів КМУ з питань валютного регулювання», Закону від 10.12.97 р. «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» та деяких інших. Так, Законом України від 10.09.97 р. «Про внесення змін до Закону України «Про цінні папери та фондову біржу» доповнюється ст. 33 Закону ч. 4, де уточнюються функції фондової біржі і розмежовуються її повноваження з іншими фінансово-кредитними організаціями, зокрема з депозитарієм. Закон України «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті» від 07.05.96 р. доповненнями до ст. 2 врегулює відносини між резидентами та нерезидентами, до ст. 4 — передбачається більш сувора відповідальність суб'єктів валютних розрахунків у разі порушення термінів розрахунків.

Зменшенню правопорушень у валютних операціях сприяло введення більш демократичних правил господарювання у вільних економічних зонах. Прикладом може бути Закон України від 13.02.96 р. «Про деякі питання валютного регулювання та оподаткування суб'єктів експериментальної економічної зони «Сиваш»».

Завдяки цим і деяким іншим нормативним актам вдалося не лише кардинально зменшити кількість порушень правил валютних операцій, а й зберегти тенденцію до щорічного їх зниження, що, правда, дещо повільнішими темпами у 1998 — 2000 рр.

Потрібно зазначити і безумовний вплив на цю ситуацію проведення в Україні грошової реформи, яка проходила з 2 по 16 вересня 1996 р.

Зменшення порушень валютних операцій пов'язане із розширенням валютних ринків, що є позитивною рисою сучасних

економічних реформ. Тенденція зростання розміру валютного ринку, що спостерігалася в 1996 р., тривала і у 1997 р.

Уповільнення тенденції зростання темпів розкрадання державного або колективного майна у великих розмірах (рис. 7) у 1998 р., а також суттєве зменшення розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (рис. 8) з 4000 епізодів у 1998 р. до 3200 у 1999 р. збігається із скороченням заборгованості з виплат заробітної плати та соціальних виплат з 8954,3 млн. грн. у 1998 р. до 8056,7 млн. грн. у 1999 р.

Різке збільшення фактів приховування валютної виручки (рис. 9) з 1998 р. пов'язане з тим, що з другої половини 1998 р. внаслідок світової фінансової кризи почався відтік капіталів з банківської системи, збільшився попит на валюту, погіршилась банківська ліквідність, відбулося зростання інфляції. Так, кількість грошей поза банками (грошовий агрегат МО) невпинно зростала — з 6,1 млрд. грн. у 1997 р. до 7,1 млрд. грн. у 1998 р. і 9,6 млрд. грн. у 1999 р. Інфляція у 1998 р. зросла майже вдвічі — 120% проти 110,1% у 1997 р. [7, с. 46, 49].

Збільшення злочинів, що кваліфікуються як шахрайство з фінансовими ресурсами (рис. 10) з 1995 р. по 1997 р. збігається із зменшенням наявного доходу по таких секторах економіки, як нефінансовий: при індексі наявних доходів 1992 р. — 100%, 1995 р. — 10,8%, 1996 р. і 1997 р. — 4,4%; сектор загальнодержавного управління: 1995 р. — 136,5%, 1996 р. — 124,7%, 1997 р. — 112,5%; сектор домашніх господарств: 1995 р. — 47,7%, 1996 р. — 41,9%, 1997 р. — 42,3%. У той же час за цей період збільшився наявний дохід у фінансовому секторі: з 17,8% у 1995 р. до 22,8% у 1997 р. [2, с. 38 — 39].

Розглядаючи правовий аспект цього виду економічних злочинів, слід зазначити, що внаслідок недостатньої якості розробки, відсутності (або недосконалості) механізму реалізації і контролю не спрацювали досить важливі нормативні акти Мінфіну 1996 р., такі як «Про затвердження положення про фінансування та державне кредитування капітального будівництва, що здійснюється на території України» від 23.09.96 р., «Про порядок оцінки вартості дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння під час приватизації» від 14.10.96 р., лист Мінфіну «Про наявність фактів порушення ст. 11 Закону України «Про держбюджет на 1996 рік» (йдеться про порушення ст. 11 в частині використання конфіскованої готівкової іноземної валюти та неотримання вимог «Положення про порядок доставки,

зберігання та подальшу реалізацію конфіскованої готівкової валюти» від 18.12.95 р. № 202/122) від 14.11.96 р.

Після прийняття цих документів наступного, 1997 р., посилюється шахрайство з фінансовими ресурсами (рис. 10).

У той же час більш досконалі та якісні нормативні акти Мінфіну 1997 р., такі як накази «Про впровадження казначейської системи виконання Держбюджету» від 21.03.97 р., за якими впроваджувалася нова система забезпечення цільового використання коштів шляхом здійснення попереднього контролю, використання досконалої бази даних по бюджетних показниках та ін., «Про затвердження механізму управління коштами, що надходять до державного і місцевих бюджетів на фінансування витрат, пов'язаних з будівництвом, реконструкцією, ремонтом і утриманням автошляхів загального користування України» від 10.06.97 р., «Про затвердження Положення про проведення перевірок цільового використання бюджетних асигнувань, передбачених для надання населенню субсидій» від 25.12.97 р., за яким удосконалювався механізм перевірок за пріоритетними напрямками та порядок надання населенню субсидій (втратив чинність 21.07.99 р.), «Про затвердження Порядку повернення коштів, надміру виплачених за призначеними субсидіями» від 29.12.97 р. та деякі інші сприяли припиненню зростання шахрайства з фінансовими ресурсами у 1997 р. і стабілізації цієї тенденції (рис. 10).

Зростання шахрайства з фінансовими ресурсами (рис. 10) у 1995 — 1997 рр. збігалось з загальним зростанням кількості інвестиційних фондів та інвестиційних компаній. Так, з 1.01.96 р. до 1.07.97 р. кількість інвестиційних фондів зросла з 125 до 160, а інвестиційних компаній — з 93 до 144. Разом з тим припинення зростання злочинів у цій сфері у 1997 р. і подальше їх поступове зниження у 1998—1999 рр. може бути пояснено застосуванням заходів щодо впорядкування інвестиційної діяльності. Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку активізувала роботу по ліцензуванню зберігачів цінних паперів і депозитаріїв. З 1.07.97 р. до 1.01.98 р. кількість виданих дозволів на депозитарну діяльність зросла з 6 до 29. [4, с. с. 24, 26].

За рис. 11 «Ухилення від сплати податків, 1995 — 1999 рр.» спостерігався стійкий ріст несплати з 1995 р. до 1998 р. У 1998 р. було прийнято ряд законів України: від 05.02.98 р. «Про внесення змін до Закону України «Про державну податкову службу»»,

від 05.02.98 р. «Про внесення змін до КПК та деяких інших законодавчих актів у зв'язку з утворенням податкової міліції», від 10.02.98 р. «Про внесення змін до ст. 22 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», від 13.02.98 р. «Про внесення змін до Декрету КМУ «Про прибутковий податок з громадян», від 05.03.98 р. «Про внесення змін до Закону України «Про податок на додану вартість». Так, Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну податкову службу в Україні» у ст. 1 упорядковує структуру податкової служби, змінами у ст. 4 визначається чітка підпорядкованість органів державної податкової служби та їх взаємодія з іншими органами, у ст. 5 по-новому регламентується кадрова політика в цій сфері. Все це сприяло більш чіткій організації податкової служби. Зміни в розділі II «Функції органів державної податкової служби» допомогли створити досить ефективний механізм її функціонування. Упорядкуванню внутрішньої дисципліни у податковій системі передували зміни в розділі III «Права, обов'язки і відповідальність органів державної податкової служби». Суттєві зміни в розділі V («Податкова міліція») чітко окреслили її повноваження (ст. 21), а також права (ст. 22) і відповідальність посадових і службових осіб (ст. 25). Підвищенню ефективності діяльності податкової міліції сприяли і зміни у КПК щодо поширення її прав в оперативно-слідчій роботі.

У Законі України від 10.02.98 р. «Про внесення змін до статей Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» передбачені зміни (хоча і незначні) щодо деякого зменшення податкового навантаження на 1998 р. з понижуючим коефіцієнтом 0,6 (замість 0,7).

Законом України від 13.02.98 р. «Про внесення змін до Декрету КМУ «Про прибутковий податок з громадян» у ст. 5 зменшується загальна база оподаткування громадян, зміни у ст. 14 розширюють права щодо обрання способу оподаткування доходів для підприємств, чітко регламентують статус фіксованого податку і порядок отримання патенту.

Законом України від 5.03.98 р. «Про внесення змін до ст. 11 Закону України «Про систему оподаткування» передбачено, що фінансові санкції за наслідками документальних перевірок та ревізій, які здійснюються органами державної податкової служби, застосовуються в розмірах, передбачених законодавчими актами, чинними на день затвердження перевірок або ревізій.

За допомогою цих актів вдалося стабілізувати ситуацію і добитися навіть деякого зменшення несплати податків у 1999 р.

У жорстких умовах банківського кредитування і податкового тиску підприємства використовують прострочену заборгованість як засіб ухилення від сплати податків (рис. 11). За даними графіка з 1995 до 1998 р. спостерігалось зростання (хоча і різними темпами) кількості ухилень від сплати податків. Саме за цей час заборгованість підприємств невпинно зростала і у 1998 р. досягла критичних розмірів. Станом на 1 червня 1998 р. кредиторська заборгованість склала 108,7 млрд. грн. (з неї прострочена 82,8 млрд. грн.), дебіторська — 83,6 млрд. грн. (з неї прострочена 60,8 млрд. грн.). Вільні позичкові кошти відтягуються від інвестицій у виробництво. За станом на 1.04.98 р. вимоги комерційних банків до Уряду, сформовані через механізм внутрішніх державних позик, склали 2,1 млрд. грн., а вимоги банків до суб'єктів господарювання за довгостроковими кредитами — лише 0,99 млрд. грн. Кредит в українській економіці втратив свою капіталоутворюючу функцію [2, с. 34].

Податкові борги підприємств (за винятком підприємств вугільної галузі) регулюються Законом України «Про списання та реструктуризацію боргів станом на 31 березня 1997 року» (ухвалений 5 червня 1997 р.). За цим Законом списуються всі борги, накопиченні до 30 січня 1994 р. Інші борги (за винятком штрафних санкцій) реструктуруються: починаючи з січня 1998 р. підприємства повинні сплачувати заборгованість щомісячно, рівними частинами, протягом наступних десяти років. З метою спонукання керівництва підприємств до виконання зобов'язань Законом передбачене покарання для керівників тих підприємств, які будуть ухилятися від сплати заборгованості.

Значне зменшення незаконної торговельної діяльності у 1997 р. (рис. 12) було досягнуто в тому числі завдяки і змінам у податковому регулюванні, про що свідчать, зокрема, листи ДПА «Про окремі питання щодо застосування Закону України від 27.01.97 р. «Про патентування окремих видів підприємницької діяльності», від 6.03.97 р. «Про визначення терміну «торговельне місце», від 01.04.97 р. «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності», від 22.04.97 р. «Про розгляд листа щодо патентування деяких видів підприємницької діяльності», від 06.05.97 р. «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності», від 27.10.97 р. «Про ліцензування торговельної діяльності» та деякі інші.

Активізація Міністерства фінансів, НБУ і ДПА у 1997 р. сприяла припиненню тенденції до збільшення злочинів у фінансово-кредитній сфері і поступовому їх зменшенню у 2000 р. (рис. 13). Про це свідчать директива Мінфіну «Про затвердження Порядку розпорядження цінними паперами, вираженими у валюті України та іноземній валюті, що переходить у власність держави» від 23.03.99 р.; накази Мінфіну «Про порядок реструктурування простроченої заборгованості перед держбюджетом за кредитами, залученими державою, або під державні гарантії» від 24.03.99 р. і від 15.06.99 р.; листи Державної податкової адміністрації «Щодо оподаткування податком на прибуток товарно-матеріальних цінностей, що вносяться в установленому порядку до статутного фонду підприємства у вигляді прямих інвестицій» від 18.01.99 р. та «Щодо застосування податкового законодавства до підприємств з іноземними інвестиціями» від 30.09.99 р.; лист НБУ «Про затвердження інструкцій про порядок видачі індивідуальних ліцензій на здійснення інвестицій за кордон» від 16.03.99 р.

Зміни в тенденції до зростання злочинів у банківській сфері у 1997 р. і подальший спад темпів їх зростання у 1998–1999 рр. (рис. 14) пов'язані з активною законодавчою діяльністю НБУ. Були розроблені нові «Інструкція з бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами установ комерційних банків України» від 30.12.97 р. та «Інструкція про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків» від 30.12.97 р.; листи НБУ «Щодо збільшення комерційними банками статутних фондів» від 06.02.97 р., «Щодо застосування Інструкції № 10 «Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків»» від 20.03.97 р., «Щодо справлення плати за надання ліцензій комерційним банкам та дозволів філіям на здійснення банківських операцій» від 24.03.97 р., постанови правління НБУ «Про внесення змін та доповнень до «Положення про порядок створення комерційних банків»» від 20.01.97 р. (прийнята у зв'язку з внесенням змін та доповнень до Закону України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності»), «Про внесення змін та доповнень до положень «Про порядок ліцензування банків в Україні», «Про комісію з питань нагляду та регулювання діяльності банків в Україні», «Порядок надання ліцензій НБУ на право здійснення комерційними банками операцій з валютними цінностями» від 20.01.97 р., «Про внесення змін і

доповнень до Положення про застосування НБУ санкцій за порушення банківського законодавства» від 10.04.97 р. (втратила чинність).

Стійка тенденція до збільшення числа злочинів у сфері приватизації (рис. 16) пов'язана з благодатною для цього економічною базою. Зростання кількості недержавних підприємств (станом на 1.01.01 р. форму власності змінили 71877 об'єктів, з них 72,6% становили об'єкти комунальної власності, 27,4% — державної. Після роздержавлення 55673 об'єкти (77,5%) набули колективної форми власності, 16194 (22,5%) — приватної, 10 об'єктів перейшли до власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав) [7, с. 64] не означає дійсного розширення їх самостійності у господарсько-фінансовій діяльності. Фактично підприємства не приватизуються, а формально денационалізуються. Формальна зміна форми власності не додає підприємствам самостійності та можливості приймати і виконувати власні рішення. Дана проблема вимагає глобальних змін у законодавстві у поєднанні зі значними змінами у фінансовій та інституційних сферах.

За даними рис. 16 «Злочини в сфері приватизації, 1996–2000 рр.» кількість злочинів зросла з 500 у 1996 р. до майже 2000 у 1997 р. (у 4 рази). Далі спостерігається суттєве уповільнення темпів зростання злочинів у цій сфері (приблизно на 250 на рік). Це пов'язано, безумовно, з прийняттям і реалізацією Законів України від 15.05.96 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (затверджена його нова редакція), від 18.06.96 р. «Про особливості приватизації майна в АПК», від 05.02.97 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»» (затверджена нова редакція закону). Прийняття цих законів збігається з періодом різкого зниження числа розкрадань державного або колективного майна шляхом крадіжки (рис. 4). Кількість фактів розкрадання невинно зменшувалась: з 7000 у 1996 р. до 5900 у 1997 р. і близько 4000 у 1998 р., тобто наростаючими темпами. Далі цей процес уповільнився і стабілізувався.

Зменшення кількості злочинів у комерційних структурах (рис. 17) у 1997 р. деякою мірою може бути пов'язане з податковим регулюванням з боку ДПА України. У 1997 р. набрали чинності такі нормативні акти ДПА, як «Про оподаткування підприємств з іноземними інвестиціями» від 10.01.97 р., «Про

застосування штрафних санкцій» від 13.02.97 р., листи ДПА «Щодо стягнення штрафів, накладених на підприємства згідно з постановою КМУ від 14.12.94 р. № 840» від 04.02.97 р., «Щодо стягнення штрафних санкцій» від 24.03.97 р., «Про суб'єктів підприємницької діяльності (юридичні особи) — резидентів, які здійснюють роздрібну торгівлю виключно продукцією власного виробництва (фірмова торгівля)» від 17.04.97 р., за яким для цих суб'єктів передбачається безкоштовний торговельний патент, та деякі ін.

З економічної точки зору доцільно вважати, що зменшення числа злочинів у фінансово-кредитній сфері з 1999 р. (рис. 13), уповільнення зростання злочинів у банківській сфері з 1998 р. (рис. 14), у зовнішньоекономічній діяльності з 1998 р. (рис. 15) і стійка тенденція зниження кількості злочинів у комерційних структурах з 1997 р. (рис. 17) прямо чи не прямо пов'язані із зменшенням питомої ваги бартеру та підвищенням питомої ваги грошових розрахунків у реалізованій продукції промисловості. Так, бартерні розрахунки склали у 1998 р. — 42,5%, у 1999 р. — 32,7%, у 2000 р. — 17,1%, а грошові — у 1998 р. — 41,9%, у 1999 р. — 49,1%, у 2000 р. — 69,2% [7, с. 26].

Література

1. Глазьев С. Основа обеспечения экономической безопасности страны — альтернативный реформационный курс // Российский экономический журнал. — 1997. — № 1. — С. 3 — 19.
2. Концепція економічної безпеки України. — К.: Логос, 1999. — 56 с.
3. Основы экономической безопасности // Государство, регион, предприятие, личность / Под ред. Е. А. Олейникова. — М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-синтез», 1997. — 288 с.
4. Річний звіт Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку. — К., 1997. — 51 с.
5. Статистичний щорічник України за 1996 рік. — К.: Українська енциклопедія, 1997. — 618 с.
6. Україна: відновлення зростання на засадах справедливості. Меморандум про економічний розвиток України. Дослідження Світового банку. — К.: 1999. — 230 с.
7. Україна: 1990-2000. Довідник. — К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2001. — 111 с.

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності (протокол № 1 від 22 травня 2002 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор Г. А. Матусовський.

Л. В. Дорош, доцент, провідний науковий співробітник;
О. О. Перепелиця, доцент, ст. науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОНТРАБАНДУ (ст. 201 КК УКРАЇНИ)

Перехід України від тоталітарної до демократичної системи, орієнтованої на ринкову економіку, лібералізація господарської діяльності і зокрема зовнішньоекономічних зв'язків викликали чимало явищ і процесів, що призвели до несприятливих економічних наслідків. Не заперечуючи важливої ролі ринкових трансформацій, зазначимо, що такими негативними наслідками є загострення соціально-політичних і економічних протиріч та високий ступінь криміналізації вітчизняної економіки. Усвідомлення суспільно небезпечного характеру і реальних масштабів загрози (розростання тіньової економіки, розкрадання стратегічно важливої сировини, відмивання злочинних капіталів) примушує шукати адекватні заходи протидії проявам економічної злочинності, одним із складників якої є контрабанда.

Термін «контрабанда» має італійське походження (contra — проти, bando — урядовий указ).

Чинним кримінальним законодавством відповідальність за контрабанду встановлена в ст. 201 КК України:

1. Контрабанда, тобто переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України, —

карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років з конфіскацією предметів контрабанди.

©Л. В. Дорош, О. О. Перепелиця, 2002

2. Ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, —

караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна.

П р и м і т к а. Контрабанда товарів вважається вчиненою у великих розмірах, якщо їх вартість у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Кримінальна відповідальність за контрабанду була передбачена і за КК 1960 р. (ст. 70), але з прийняттям КК 2001 р. ця норма зазнала суттєвих змін і доповнень:

по-іншому вирішено питання щодо її місця в системі Особливої частини КК. Якщо в КК 1960 р. стаття про відповідальність за контрабанду була розташована в розділі другому «Інші злочини проти держави» глави I Особливої частини, то в чинному КК її місце визначено у розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності»;

змінено структуру статті. Раніше вона складалася з однієї частини і примітки, а в редакції ст. 201 чинного КК — з двох частин і примітки. Як кваліфікуючі ознаки названо вчинення аналізованого злочину за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею;

за ст. 70 КК 1960 р. предметом контрабанди визнавалися товари, валюта, цінності та інші предмети, а так само історичні і культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброя та боеприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а в сучасній редакції законодавець відніс до предметів контрабанди тільки товари, а перелік спеціальних предметів (вилучених з обігу або обіг яких обмежений) доповнив вказівкою на «стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких встановлено відповідні правила вивезення за межі України;

істотно знижено за ч. 1 ст. 201 КК покарання у вигляді позбавлення волі (з десяти до семи років) і виключена можливість застосування такого додаткового покарання, як конфіскація майна. Водночас за ч. 2 ст. 201 контрабанда карається більш суворо, а саме позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією предметів контрабанди та з конфіскацією майна;

інакше визначено в примітці до ст. 201 КК критерій обчислення великого розміру контрабанди. Якщо в попередній ре-

дакції таким критерієм виступав мінімальний розмір заробітної плати (200 і більше разів), то зараз — неоподатковуваний мінімум доходів громадян (1000 і більше разів).

У зв'язку з наведеним ознаки кримінально караної контрабанди потребують ретельного аналізу.

Передусім слід зазначити, що контрабанда є злочином, який характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпечності. Це пояснюється тим, що він посягає на встановлений порядок переміщення через митний кордон України матеріальних цінностей і може заподіяти істотну шкоду економіці держави, її культурній спадщині, сприяти розширенню тіньового сектора економіки, відмиванню «брудних» коштів тощо.

Суспільна небезпечність даного злочину в сучасних умовах суттєво зросла у зв'язку із збільшенням числа суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, розширенням можливостей громадян по переміщенню з однієї країни в іншу. Контрабанда характеризується, можливо, й не занадто високим ступенем її поширеності порівняно з іншими злочинами у сфері господарської діяльності, але не викликає сумніву високий рівень її латентності. Так, О. О. Кравченко зазначає, що «порушення зобов'язань про транзит (або перерваний транзит) є у більшості випадків латентною формою контрабанди, характерним і найпоширенішим способом діяльності організованих злочинних угруповань»¹.

Крім того, контрабанда завдає великої шкоди економіці, оскільки, незважаючи на всі зусилля і вжиті заходи щодо запобігання та викриття контрабанди, пов'язані з нею негативні процеси мають тенденцію до подальшого загострення. Значний вплив на криміногенну ситуацію мають організовані злочинні угруповання, які займаються вивезенням і ввезенням сировинних товарів (зокрема кольорових та дорогоцінних металів, урану та ін.), культурних цінностей, зброї тощо. За даними МВС лише в 2000 році у громадян з незаконного обігу вилучено понад три тисячі одиниць вогнепальної зброї, у тому числі 11 гранатометів, 223 кулемети, 60 автоматів, 464 гвинтівки, 457 пістолетів, які на територію України потрапили контрабандним шляхом. Це відповідним чином позначається на криміналізації суспільства, під загрозу ставляться не лише економічні відносини, а й громадська безпека та народне здоров'я.

¹ Кравченко О. О. Кримінально-правові норми про контрабанду потребують реконструкції // Вісник Верховного Суду. — 2000. — №1. — С. 51.

Судова практика свідчить про те, що наслідки контрабанди надалі стають все відчутнішими. Якщо раніше при переміщенні зброї йшлося про вогнепальну зброю, то на сьогодні переміщуються стартові ракетні установки, інша військова техніка. Зокрема, у Харківській області в 2000 році працівниками Служби безпеки України спільно з магістральною митницею було вилучено антенно-шогловий пристрій, який використовується в системах управління вогнем ракетного комплексу вартістю близько 60 тис. грн.¹ У Жмеринському відділенні Південно-західної залізниці співробітники вінницької податкової міліції заарештували і конфіскували 27 вагонів з брухтом чорних металів військового походження, а саме розібрані стартові ракетні комплекси «СС-20». Вантаж, на який були відсутні будь-які документи, експерти оцінили в 291 тис. грн.² Отже, стала реальністю зміна не кількісних показників, а якісної характеристики контрабанди. Насторожує той факт, що все частіше простежується зворотно пропорційна залежність між кількістю вчинених злочинів і розміром шкоди, яка завдається економіці, національній безпеці України, її культурній спадщині. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти кількість порушених кримінальних справ по контрабанді і вартість переміщуваних товарів. У 1995 р. було порушено 1530 кримінальних справ на суму 20 млн. грн., в 1996 р. — 1021, але на суму 44 млн. грн. Нарешті, в 2000 р. 462 кримінальні справи на суму 138 млн. грн.³

Контрабандна діяльність набуває дедалі більш організованих та досконалих форм. Можливість отримувати надприбутки і не сплачувати митні платежі приваблює все більше й більше суб'єктів. Розширюються міжрегіональні та міжнародні зв'язки злочинців, зростає їх агресивність, одержувані прибутки стимулюють подальшу незаконну діяльність. Незрідка контрабанда пов'язана із вчиненням інших, не менш небезпечних злочинів. Викликає занепокоєння зростання кількості фактів втягування у протиправну діяльність працівників правоохоронних органів, прикордонних військ та митників. Так, за опублікованими даними, в 1998 р. за вчинені злочини притягнуто до

¹ Див.: Урядовий кур'єр. — 2001. — № 216.

² Див.: Киевские ведомости. — 2001. — вересень.

³ Див.: Руссков В. А. Питання застосування ст. 201 «Контрабанда» КК України. — Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення. — К. — Х.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 137.

кримінальної відповідальності та засуджено 38 працівників митних органів, а 248 осіб звільнено зі служби з негативних мотивів¹. Тож законодавець цілком обгрунтовано відніс контрабанду до тяжких злочинів (ст. 12 КК).

З огляду на наведене важливо розкрити зміст ст. 201 КК і висловити конкретні пропозиції щодо її застосування.

Родовим об'єктом контрабанди є суспільні відносини у сфері господарської діяльності, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, робіт і послуг.

Що стосується **основного безпосереднього об'єкта** цього злочину, то питання про нього не однозначно вирішується у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Різноманіття точок зору з приводу визначення безпосереднього об'єкта контрабанди викликано економічними реформами, що відбуваються на теренах колишнього Союзу РСР.

Так, проф. В. Я. Тацій свого часу зазначав, що контрабанда є злочином, який завдає істотної шкоди монополії зовнішньої торгівлі СРСР².

З переходом до ринкової економіки зникла необхідність у кримінально-правовій охороні суспільних відносин, що забезпечують монополію зовнішньої торгівлі. Більше того, в нинішніх умовах монополія зовнішньої торгівлі і фактично, і юридично ліквідована, на що обгрунтовано звернув увагу в своєму дисертаційному дослідженні Д. Д. Давітадзе³.

Переважає більшість фахівців вважає, що таким об'єктом є встановлений порядок переміщення відповідних предметів через митний кордон України⁴. Такою ж є позиція Пленуму Верховного Суду України, який підкреслив, що контрабанда

¹ Див.: Боротьба з контрабандою — проблема сьогодення // Юридичний вісник України. — 2–8 грудня 1999 р. — С. 3.

² Див.: Уголовное право Украинской ССР на современном этапе // Под ред. проф. А. Я. Светлова, В. В. Сташиса. — К.: Наукова думка. — 1985. — С. 43.

³ Див.: Давітадзе Д. Д. Уголовная ответственность за контрабанду: вопросы квалификации (по материалам Республики Грузия): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Х.: УАЮ. — 1992.

⁴ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємництва: Навчальний посібник / За ред. Хавронюка М. І. — К.: Атіка, 2001. — С. 21; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / Під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. — К.: Форум, 2001—Особлива частина. — С. 261.

посягає на встановлений порядок переміщення матеріальних цінностей і може завдавати збитків економіці держави, її культурній спадщині, сприяти розширенню тіншового сектора економіки, а в окремих випадках поєднуватися із вчиненням інших тяжких злочинів¹. Інші вчені-криміналісти виходять з того, що контрабанда порушує встановлений порядок зовнішньоторгової діяльності, економічні інтереси держави, її митну політику².

Остання точка зору здається більш прийнятною, але й вона потребує уточнення.

На нашу думку, враховуючи, що порушення встановленого порядку здійснення зовнішньоекономічної діяльності поєднане з ухиленням від сплати митних платежів і податків, основним безпосереднім об'єктом контрабанди слід визнати суспільні відносини, що забезпечують нормальний товарообіг через митний кордон України і внесення до бюджету мита та зборів.

Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом можуть виступати громадська безпека (при контрабанді вибухових речовин, зброї та бойових припасів), а також здоров'я населення (у разі переміщення отруйних, сильнодіючих, радіоактивних речовин).

Для правильної кваліфікації контрабанди важливе значення має визначення предмета даного злочину.

Предметом контрабанди можуть бути, по-перше, будь-які товари (як продовольчі, так і не продовольчі), тобто речі, цінності, які відповідають юридичному поняттю товару, а також ті об'єкти, які відповідно до чинних нормативно-правових актів підлягають митному контролю, митній ідентифікації або декларуванню.

По-друге, до предметів контрабанди законодавець відносить предмети, які або вилучені з цивільного обігу, або обмежені в цивільному обігу, або не обмежені в цивільному обігу на території України, але порядок переміщення яких встановлюється не тільки Митним кодексом, але й нормативно-правовими актами України. Вичерпний перелік таких предметів контрабанди встановлюється безпосередньо в диспозиції ст. 201 КК. До них належать історичні і культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні або вибухові речовини, зброя та боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових

¹ Див.: Вісник Верховного Суду України. — 1999. — № 2 (12). — С. 2.

² Див.: Волженкин Б. В. Экономические преступления. — СПб.: Изд-во Юридический центр Пресс, 1999. — С. 181–182.

припасів до нею), а так само стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України.

Таким чином, предмети контрабанди поділяються на дві групи:

а) *предмети, незаконне переміщення яких через митний кордон України законодавець пов'язує з певними ознаками, названими в диспозиції статті (розмір);*

б) *предмети, переміщення яких через митний кордон України не залежить від будь-яких умов¹.*

На день прийняття нового КК, тобто на 5 квітня 2001 р., диспозиція ст. 70 КК 1960 р. як предмет контрабанди називала товари, валюту, цінності, інші предмети та історичні і культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброю та боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї і боєприпасів до неї). В останньому випадку йшлося про предмети, вилучені з вільного обігу або на які поширюється дозвільний порядок переміщення.

Таке окреслення кола предметів контрабанди в цілому задовольняло правозастосовувачів, труднощі викликало хіба що тлумачення диспозиції в частині «історичні і культурні цінності». Одні вважали, що предмет має бути водночас й історичною, і культурною цінністю. Інші вбачали склад злочину і тоді, коли предмет мав тільки, наприклад, історичну цінність. У статті 201 нового КК коло предметів *першої групи* окреслено поняттям «товар», а перелік предметів *другої групи* законодавець доповнив вказівкою на стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України.

Товари — будь-яка продукція, що переміщується через митний кордон України, в тому числі і продукція, на яку поширюються права інтелектуальної власності, послуги, роботи, які є об'єктом купівлі-продажу або обміну, а також інші немайнові права, призначені для відчуження (п. 11 ч. 1 ст. 15 Митного кодексу України, абз. 7 ч. 1 ст. 1 Закону від 13 вересня 2001 р. «Про порядок ввезення (пересилання) в Україну, митного оформлен-

¹ В узагальненні судової практики розгляду кримінальних справ про контрабанду Верховним Судом України зазначається, що «переміщення історичних і культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних, вибухових речовин, зброї і боєприпасів є злочином незалежно від розміру» (Вісник Верховного Суду України. — 1999. — № 2(12). — С. 26–29).

ня і оподаткування особистих речей, товарів і транспортних засобів, які ввозяться (пересилаються) громадянами на митну територію України». Наприклад, у 2001 р. в Чернівецькій області було вилучено дорожні прикраси загальною вагою 5,11 кг і вартістю близько 200 тис. грн.¹ В іншому випадку в Донецькому аеропорту працівниками СБУ і митниками було вилучено у жителя Донецька, який повернувся з Таїланду, близько 6 кг золотих і срібних виробів, загальна вартість яких, за даними СБУ, перевищила 50 тис. грн.²

Досить поширеною залишається контрабанда, предметом якої є транспортні засоби, тютюнові та алкогольні вироби.

З прийняттям нового КК визначення поняття предмета як «товар» поставило питання, а чи охоплюються цим поняттям валюта, валютні цінності та інші предмети, чи їх переміщення через митний кордон України декриміналізовано? Доречно зауважити, що аналіз законодавчої бази не дає підстав для однозначної відповіді.

Згідно зі ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» валюта України, іноземна валюта та банківські метали є різновидами валютних цінностей. Залишається з'ясувати, чи є вони товаром. Митний кодекс РФ містить пряму вказівку, що названі предмети охоплюються поняттям «товар». Кодекси України (ні Митний, ні Кримінальний) відповіді на поставлене запитання не дають.

Вивчення нормативних актів показало, що на сьогодні існує сім законів і три підзаконних нормативних акти, які містять визначення даного поняття, серед них Закон України «Про зовнішню економічну діяльність» (від 16 квітня 1991 р.); «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» (від 22 грудня 1998 р.); «Про захист економічної конкуренції» та ін. Вміщені у них визначення поняття «товар» не збігаються, але у всіх випадках названо як обов'язкову ознаку предмета його призначення для продажу. Так, Закон України від 18 лютого 1998 р. «Про обмеження монополізму та недопущення недоброякісної конкуренції у підприємницькій діяльності» зазначає, що товар — це будь-яка продукція, призначена для продажу. Водночас Закон України від 17 травня 2001 р. «Про підтвердження

¹ Див.: Факты и комментарии. — 2002. — 21 лютого.

² Там само. — 26 березня.

відповідності» вважає продукцією «науково-технічну продукцію, продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного споживання». Отже, з наведеного випливає, що валюта, щодо якої Національний банк України здійснює такі операції, як купівля і продаж (ст. 42 Закону України «Про Національний банк України» в редакції від 7 грудня 2000 р.), хоча і є товаром, але це товар особливого роду, який є еквівалентом при обміні товарів, є для них формою вартості і виконує специфічну функцію вимірювання величини вартості товарів та послуг і є платіжним засобом. З урахуванням цього валюта не є предметом контрабанди. Саме це мали на меті розробники нового Кримінального кодексу України, виключаючи валюту з диспозиції статті «Контрабанда». Її переміщення через митний кордон поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах, злочином не є і тягне за собою відповідальність за статтями 115, 116 або 118 Митного кодексу (далі — МК).

Перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту через митний кордон поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю підробленої національної валюти України, іноземної валюти, державних цінних паперів або білетів державної лотереї слід кваліфікувати за ст. 199 КК.

Що стосується інших валютних цінностей, зокрема банківських металів, то на сьогодні вільному продажу підлягають срібло, золото, платина, паладій у зливках, які згідно з Інструкцією про переміщення валюти України, іноземної валюти, банківських металів, платіжних документів, інших банківських документів і платіжних карток через митний кордон України, затвердженою постановою Правління Національного банку України від 12 липня 2000 р. № 283¹, підлягають декларуванню і дозволяються до ввезення в Україну і вивезення за межі України загальною вагою до 100 г на одну особу незалежно від віку, є товаром, а отже, предметом контрабанди.

Не є предметом цього злочину речі, які згідно з законодавством України не підлягають обов'язковому декларуванню митними органами і не обкладаються митом; речі, які вивозяться (переміщуються) у разі переселення громадян на постійне місце проживання в Україні; речі, які вивозяться (переміщу-

¹ Збірник систематизованого законодавства. — Бухгалтерія. — 2001. — № 13 (428). — С. 128—135.

ються) громадянами і входять до складу спадщини, відкритої за митним кордоном України на користь резидента (за наявності консульської легалізації відповідних документів).

Переміщення *товарів* через митний кордон України, як це прямо впливає з диспозиції ст. 201 КК, є злочином лише за умови, що воно вчинено у *великих розмірах*. Згідно з приміткою до цієї статті контрабанда визнається вчиненою у великому розмірі, якщо вартість товарів у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Вартість предметів контрабанди визначається у національній валюті України на підставі нормативних актів про ціну й ціноутворення на відповідні товари, вільних ринкових цін на них, а у разі відсутності таких цін – на підставі висновку товарознавчої експертизи. Зокрема митна вартість товарів та інших предметів, які незаконно переміщуються через митний кордон України, визначається відповідно до затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1598 Порядку визначення митної вартості товарів та інших предметів у разі переміщення їх через митний кордон України. Дії особи, яка мала умисел на незаконне переміщення товарів через митний кордон України у великому розмірі, але перемістила їх невеликими частинами, слід розглядати як продовжуваний злочин і кваліфікувати за ст. 201 КК.

Загальне поняття *культурних цінностей* містить ст. 1 Конвенції про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (ратифікована Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 10 лютого 1988 р.)¹.

Культурні цінності – це об'єкти матеріальної і духовної культури, які мають художнє, історичнє, етнографічне і науковє значення і підлягають зберіганню, відтворенню й охороні згідно із законодавством України. Предметом контрабанди можуть бути як культурні цінності України, так і культурні цінності інших держав (статті 1, 3 Закону України від 21 вересня 1999 р. «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей»). Належність того чи іншого предмета до культурних цінностей та його вартість встановлюється на підставі висновку експертизи (п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду Укра-

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1988. – № 8. – С. 211.

їни від 26 лютого 1999 р. № 2 «Про судову практику в справах про контрабанду та порушення митних правил»). Вивезенню з території України не підлягають: культурні цінності, занесені в Державний реєстр національного культурного надбання; культурні цінності, включені в Національний архівний фонд; культурні цінності, включені в Музейний фонд України.

Історичні цінності є частиною культурних цінностей. Цей висновок впливає безпосередньо з тексту вже названого Закону України від 21 вересня 1999 р. «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей». Логічним наслідком стало уточнення на законодавчому рівні предмета контрабанди, а саме: в диспозиції ст. 70 КК 1960 р. в редакції Закону від 17 травня 2001 р., тобто вже після прийняття нового КК, але до набрання ним чинності, законодавець визначив як предмет контрабанди серед усіх інших культурні цінності, а слова «історичні цінності» вилучив. На сучасну редакцію ст. 201 КК 2001 р. цей закон, на жаль, не вплинув, оскільки з прийняттям нового КК 2001 р. автоматично втратив силу.

Отруйні речовини – це отрути, токсини (лікарські, бойові та ін.), які при попаданні в організм людини навіть у мікродозах здатні викликати смерть або розлад здоров'я. Такими вони визнаються Міністерством охорони здоров'я України на підставі Закону України від 4 квітня 1996 р. «Про лікарські засоби». Перелік отруйних речовин містить додаток № 56 до наказу МОЗ України від 18 серпня 1995 р. № 153 «Про затвердження нормативних актів-переліків лікарських засобів», зареєстрований Міністерством юстиції України 6 жовтня 1995 р.¹ Крім того, існує перелік лікарських засобів, що підлягають предметно-кількісному обліку в аптечних і лікувально-профілактичних закладах, затверджений наказом МОЗ України 30 червня 1994 р. № 117 і зареєстрований Міністром України 28 липня 1994 р., який також містить деякі отруйні речовини. Вони можуть бути мінерального (миш'як, сулема, стрихнін), рослинного (наприклад, отрута, виділена з блідої поганки), тваринного (зміїна отрута) або змішаного чи штучного походження.

Перелік *лікарських* отруйних речовин визначається МОЗ України. Він включає клофелін, прозерин, промедол та ін. До *бойових* отруйних речовин належать речовини загальноотрутного, нервово-паралітичного, шкіряно-наривного, задушливо-

¹ Юридичний вісник України. – 1996. – 17–24 квітня.

го, подразнюючого, психогенного та нейротропного впливу (фосген, іприт, зарин, зоман та ін.).

До отруйних не можуть бути віднесені ті речовини, які згідно із законодавством визнаються наркотичними засобами, психотропними речовинами, прекурсорами або сильнодіючими речовинами. Не є отруйними загальнодоступні речовини (алкоголь та його сурогати, хлорофос, дихлофос, бензин тощо), хоча фактично вони можуть викликати отруєння.

Сильнодіючі речовини — побутові, промислові та інші хімічні речовини, здатні викликати опік або інші ушкодження організму (кислоти, їдкі луги тощо), а також деякі лікарські препарати (снодійні, знеболюючі та ін.), які при передозуванні можуть завдати шкоду здоров'ю або навіть викликати смерть. Перелік сильнодіючих речовин містить додаток № 6 до вже згаданого наказу МОЗ України від 18 серпня 1995 р. № 153.

Під **радіоактивними речовинами** слід розуміти ядерні матеріали, як вони визначені в ст. 1 Закону України від 8 лютого 1995 р. «Про використання ядерної енергії і радіаційну безпеку» (ядерне паливо, здатне виділяти енергію шляхом ланцюгової реакції поза ядерним реактором, радіоактивні продукти і відходи) і речовини природного або штучного походження, що містять у своєму складі радіоактивні ізотопи, здатні до випромінювання (руда уранова або торієва, уран 233, плутоній 239, америцій 242), а також ті, які стали радіоактивними внаслідок впливу інших радіоактивних матеріалів. Отже, йдеться про речовини, які мають здатність до іонізуючого розпаду, що веде до електромагнітного або корпускулярного випромінювання в дозах, шкідливих для життєдіяльності та структури живих організмів (радій, уран, стронцій, цезій та ін.). Ці речовини можуть перебувати у будь-якому фізичному стані, в установці або виробі, будь-якому іншому вигляді (див.: Положення про основні принципи організації перевезення радіоактивних матеріалів через територію України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1997 р. № 1332).

Вибухові речовини — порох, динаміт, тротил, нітрогліцерин та інші хімічні речовини, їх сполуки або суміші, здатні до вибуху без доступу кисню, здатні до вибуху внаслідок запалювання, удару, детонації, виготовлені фабричним шляхом або саморобні (див.: Інструкцію про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обміну, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної та холодної зброї, пристроїв вітчизняного вироб-

ництва для відстрілу патронів, знятих гумовими або аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами смертельної дії, і вказаних патронів, а також боєприпасів до зброї і вибухових речовин, затверджену наказом МВС від 21 серпня 1998 р. № 622).

Зброя — предмети (пристрої), призначені для ураження живої цілі. Зброя може бути різних видів: вогнепальною — всі види бойової, нарізної, мисливської (крім гладкоствольної), для проведення пострілу з якої використовується сила тиску газів, що утворюється при згорянні вибухової речовини (пороху або інших спеціальних горючих сумішей), холодною — знаряддя і пристрої, які відповідають стандартним зразкам або історично виробленим типам зброї, або інші предмети, що мають колючий, колючо-ріжучий, рубаючий, роздроблюючий або ударний ефект (багнет, стилет, ніж, кинджал, нунчаку, кастет тощо), ядерною, хімічною, біологічною, нейтронною, лазерною, газовою (нервово-паралітичної дії), електрошоковою та ін.

Боєприпаси — пристрої або предмети, конструктивно призначені для стрільби із вогнепальної зброї відповідного виду чи для вчинення вибуху.

Як уже зазначалося, з прийняттям нового КК 2001 р. коло предметів контрабанди було розширено за рахунок включення до нього **стратегічно важливих сировинних товарів**, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України. На жаль, однозначне розуміння даного поняття відсутнє. Літературні джерела виходять з того, що таким предметом є сировинні товари, що мають виключно військове значення, тоді як аналіз переліку таких товарів, затвердженого Кабінетом Міністрів України (Перелік корисних копалин та їх мінімальні запаси або перспективні ресурси, що вважаються перспективно важливими для економіки України, затверджені постановою КМУ від 15 липня 1998 р. № 742 «Про надання спеціальних дозволів (ліцензій) на користування ділянками надр з метою біологічного вивчення та видобування стратегічно важливих копалин»¹), дозволяє дійти висновку, що такими товарами є й ті, що мають важливе господарське значення.

Отже, **стратегічно важливі сировинні товари** — це товари, щодо яких Президентом і (або) Урядом України встановлені спеціальні правила вивезення, особливо важливі з точки зору завдань

¹ Див.: Офіційний вісник України. — 1997. — № 29. — С. 26

забезпечення економічної безпеки України. Предметом контрабанди виступають не будь-які контрабандні товари, а тільки ті з них, які є сировинними товарами, за умовами їх вивезення за межі України. Такими товарами, крім тих, експорт яких підлягає ліцензуванню або квотуванню (див. Закон України від 16 квітня 1991 р. «Про зовнішньоекономічну діяльність»; Декрет КМУ від 12 січня 1993 р. № 6-9), є також окремі види сировини, які можуть бути використані для створення зброї, військової і спеціальної техніки, які підлягають державному або експортному контролю відповідно до Положення про державний експортний контроль в Україні, затвердженого Указом Президента України від 13 лютого 1998 р. № 117/98. Дозвіл на вивезення з України таких сировинних товарів видається службою експортного контролю, а в окремих випадках такий дозвіл видається за рішенням Кабінету Міністрів України або Ради національної безпеки і оборони.

Традиційно до стратегічно важливих сировинних товарів відносять сиру нафту та продукти її переробки, рідкоземельні та кольорові метали, коштовне каміння, окремі види морепродуктів тощо.

Привертає увагу вказівка законодавця на те, що йдеться про стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила *вивезення* за межі України.

Виникає запитання, а якщо йдеться про ввезення таких самих товарів, то виходить, що такі дії не є кримінально караними? Вважаємо, що тут необхідно уніфікувати термінологію і використати термінологічний зворот «правила переміщення».

Аналіз предмета контрабанди дає підстави зробити висновок, що до другої групи предметів належать такі матеріали і речовини, переміщення яких становить значно більшу суспільну небезпеку, ніж переміщення товарів першої групи. Водночас предмети обох груп розташовані в одній і тій же частині ст. 201 КК, а отже, покарання передбачено в межах її санкції, що навіряд чи відбиває ступінь суспільної небезпеки вчиненого. На наш погляд, доцільно було б встановити відповідальність за переміщення предметів, цивільний обіг яких обмежено, в ч. 2 цієї статті, а ч. 2 відповідно вважати за ч. 3.

Незаконне ввезення на територію України або транзит через її територію відходів або вторинної сировини не утворює складу контрабанди, оскільки тут відсутній предмет цього злочину. Такі дії слід кваліфікувати за ст. 268 КК.

Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів тягне за собою відповідальність за ст. 305 КК (п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 лютого 1999 р. № 2 «Про судову практику у справах про контрабанду і порушення митних правил»).

Незаконне переміщення осіб через державний кордон України (так звана «контрабанда людей») тягне за собою відповідальність за ст. 332 КК.

Об'єктивна сторона злочину виражається в переміщенні через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю предметів контрабанди.

Під *переміщенням* слід розуміти ввезення на митну територію України, вивезення з цієї території або транзит через територію України товарів та інших предметів будь-яким способом, включаючи використання з цією метою трубопровідного транспорту і ліній електропередачі (п. 3 ст. 15 МК).

Митний кордон — це межі митної території України. Митний кордон співпадає з державним кордоном України за винятком меж спеціальних митних зон. Межі території спеціальних митних зон є складовою частиною митного кордону України (ст. 4 МК).

Митний контроль — це контроль, який здійснюється з метою забезпечення дотримання державними органами, підприємствами, посадовими особами, а також громадянами порядку переміщення через митний кордон товарів та інших предметів.

Переміщення товарів або інших предметів, зазначених в ч. 1 ст. 201 КК, через митний кордон України поза митним контролем має місце в таких випадках:

1) переміщення предметів поза визначеними митними органами України місцями розташування митниць (митних постів).

2) переміщення предметів поза встановленим часом здійснення митного оформлення;

3) переміщення предметів через митний кордон України в пунктах пропуску з незаконним звільненням від митного контролю (ст. 116 МК в редакції Закону від 17 травня 2001 р. «Про внесення змін у деякі законодавчі акти України про боротьбу з контрабандою і з порушеннями митних правил»).

Переміщення предметів через митний кордон України в пунктах пропуску з незаконним звільненням від митного контролю має місце, наприклад, коли службова особа митниці за

хабар або з дружніх стосунків, особистих симпатій дозволяє переміщення товарів без митного оформлення. Сюди ж відносяться і випадки переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон шляхом його «прориву» в місці пропуску, тобто відкритого переміщення (ввезення або вивезення) через митний кордон товарів, транспортних засобів всупереч митній забороні присутньої при цьому службової особи, яка здійснює митний контроль.

Відповідно до ст. 115 МК переміщення предметів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю має місце шляхом:

- 1) використання тайників або інших засобів, які ускладнюють виявлення предметів;
- 2) надання одним предметам вигляду інших;
- 3) надання митному органу України як підстави для переміщення предметів підроблених документів;
- 4) надання документів, які одержані незаконно;
- 5) надання документів, що містять неправдиві відомості;
- 6) надання документів, що є підставою для переміщення інших предметів.

Під *тайниками* слід розуміти як спеціально виготовлені для контрабанди сховища, так і обладнані і пристосовані з цією метою на транспортних засобах конструктивні місткості і предмети, які попередньо піддавалися монтажу та розбиранню.

Використанням інших засобів, що ускладнюють виявлення предметів, визнається приховування останніх у валізах, одязі, взутті, головних уборах, речах особистого користування, на тілі або в організмі людини або тварини.

Надання одним предметам вигляду інших — це зміна їх зовнішніх ознак (форми і стану, упаковки, ярликів, етикеток тощо).

Підставою для переміщення предметів через митний кордон України є передбачені нормативними актами документи, без яких неможливо одержати дозвіл митниці на пропуск предметів через митний кордон, зокрема, це може бути митна декларація, коносамент, ліцензія, квота, товаросупроводжувальні документи, дозвіл відповідних державних органів та ін. Такі документи, як дозвіл служби екологічного контролю, сертифікати про проходження товарів, фітосанітарні, ветеринарні сертифікати, сертифікати відповідності, банківські документи про розрахунки за контрактами, довідки про проведення деклара-

вання валютних цінностей, документи про доходи і майно, що належать резиденту України і перебувають за межами України, та ін., хоча і необхідні для здійснення митного оформлення, однак вони не є власне підставою для переміщення товарів через митний кордон. Тому використання таких підроблених документів не утворює складу контрабанди і може кваліфікуватися за наявності для цього підстав за ст. 358 КК.

Підробленими слід вважати як фальшиві документи, так і справжні, до яких внесено неправдиві відомості чи окремі зміни, що перекручують зміст інформації щодо фактів, які ними посвідчуються, а також документи з підробленими відбитками печаток, штампів, підписами тощо.

Під незаконно одержаними розуміють документи, які особа отримала за відсутності законних підстав або з порушенням встановленого порядку.

Документами, що містять неправдиві дані, є такі, в яких відомості, щодо суті угоди, найменування, асортименту, ваги, кількості чи вартості предметів, щодо їх відправника чи одержувача, щодо держави з якої вони вивезені чи в яку переміщуються, не відповідають дійсності (п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 лютого 1999 р. № 2 «Про судову практику у справах про контрабанду і порушення митних правил»).

Приховуванням від митного контролю з використанням документів, що містять неправдиві дані, судовою практикою визнаються випадки, коли предмети умисно ввозять в Україну як транзит через територію (наприклад, легкові машини іноземного виробництва), а фактично з метою їх реалізації на Україні.

Використання завідомо підроблених документів при переміщенні предметів через митний кордон України охоплюється ст. 201 КК і додаткової кваліфікації за ч. 3 ст. 358 не вимагає.

Під незаконним переміщенням історичних і культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних, вибухових речовин, зброї та боєприпасів, стратегічно важливих сировинних товарів через митний кордон слід також розуміти їх переміщення поза митним контролем (ст. 116 МК) або з приховуванням від митного контролю (ст. 115 МК).

Наприклад, співробітники податкової міліції Києва в ході крупномасштабної операції затримали 33 автофургони, навантажені зливками міді і алюмінію вагою понад 640 тон і вартістю понад 4 млн. грн. Згідно з документами зливки були вироблені підприємствами Донецької області і оформлені як підлого-

ві плити для промислових приміщень. Таким чином підприємці намагались завуалювати незаконне вивезення металу. Зливки експортувалися в США за допомогою двох київських приватних підприємств, оформлених на підставних осіб, які не мали відповідних ліцензій.

Злочин вважається закінченим з моменту фактичного переміщення предметів через митний кордон України. Затримання в межах митного кордону України в момент його перетинання з предметами контрабанди кваліфікується як замах на цей злочин.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом. Мотив і мета вчинення контрабанди значення не мають. Якщо метою незаконного переміщення товарів через митний кордон було ухилення від сплати митних платежів і зборів або податків і зборів на території України, дії винного можуть кваліфікуватися за сукупністю злочинів — статті 201, 212 КК за наявності всіх інших ознак цих злочинів (абз. 5 п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1999 р. № 5 «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів»).

Суб'єктом контрабанди може бути особа, яка досягла 16 років. Вчинення контрабанди з використанням свого службового становища необхідно додатково кваліфікувати за ст. 344 КК. Дії службової особи, яка сприяла незаконному переміщенню предметів через митний кордон, належить розглядати як пособництво в контрабанді, вчинене шляхом приховування від митного контролю, «якщо ця особа, не входить до групи осіб, які вчиняють контрабанду за попереднім зговором, та відповідний службовий злочин» (п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 лютого 1999 р. № 2 «Про судову практику в справах про контрабанду та порушення митних правил»).

Якщо дії особи, крім ознак контрабанди, передбаченої ст. 201 КК, містять ознаки й іншого складу злочину, наприклад, у випадках переміщення через митний кордон предметів, грошових коштів та іншого майна, завідомо здобутих злочинним шляхом (статті 198-209 КК), або коли вони поєднані з незаконним перетинанням державного кордону (ст. 331 КК), або незаконними діями з отруйними і сильнодіючими речовинами (ст. 321 КК), радіоактивними матеріалами (ст. 265 КК), вибуховими речовинами, зброєю, боєприпасами (ст. 263 КК), вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю відповідних злочинів.

Контрабанда, пов'язана з вивезенням за межі України сировини, матеріалів, обладнання, технологій, які можуть бути використані для створення ракетної, ядерної, хімічної, інших видів зброї, військової та спеціальної техніки, кваліфікується не тільки за ст. 201 КК, але й за ст. 233 КК.

Частина 2 ст. 201 передбачає відповідальність за контрабанду, вчинену за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за контрабанду. Згідно із ч. 2 ст. 28 КК злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

Раніше судимою за злочин, передбачений ст. 201 КК, визнається особа, яка раніше була засуджена за ч. 1 або ч. 2 ст. 201 КК і судимість якої не знята або не погашена в установленому законом порядку.

З огляду на викладене слід зауважити, що ситуація у сфері боротьби з контрабандою залишається складною, а нормативне забезпечення протидії цим злочинам потребує удосконалення.

На наш погляд, ст. 201 КК повинна бути сформульована в такій редакції:

Стаття 201. Контрабанда

1. Контрабанда, тобто переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах, або з обманним використанням документів чи засобів митної ідентифікації, або поєднане з недекларуванням чи недостовірним декларуванням, — карається...

2. Незаконне переміщення через митний кордон України культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлені відповідні правила переміщення через митний кордон України, якщо це діяння вчинене поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю чи з обманним використанням документів або засобів митної ідентифікації чи поєднане з недекларуванням або недостовірним декларуванням, — карається...

3. Ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, —

караються...

Примітка. Контрабанда товарів вважається вчиною у великих розмірах, якщо їх вартість у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Рекомендовано до опублікування сектором кримінально-правових проблем боротьби з злочинністю (протокол № 4 від 23 травня 2002 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент В. М. Киричко.

А. Х. Степанюк, доцент, завідувач сектору;
Т. К. Любжина, науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ У ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Впродовж багатьох років пенітенціарна система України була повністю закрыта для громадськості, що не давало суспільству дійсного уявлення про характер її діяльності. З моменту одержання Україною незалежності в кримінально-виконавчій системі багато чого змінилося на краще. Цілеспрямоване реформування системи виконання покарань було визначено постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 року № 88 «Про основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи в Україні». У третє тисячоліття система увійшла як самостійна структура, що безпосередньо забезпечує виконання кримінальних покарань.

З 1991 року до Виправно-трудового кодексу України були внесені істотні зміни та доповнення. Відповідно до вимог міжнародно-правових актів скасовано смертну кару, альтернатива їй — довічне ув'язнення. Практично всі напрямки реформування, що були затверджені Урядом у 1991 році, зараз або реалізовані, або вимагають нових підходів у вирішенні. Реформування системи ведеться за чотирма основними напрямками:

1. Законодавче забезпечення.
2. Покращення матеріальної бази.
3. Зміна змісту роботи із засудженими.
4. Кадрове забезпечення

На семінарі для персоналу установ виконання покарань у травні 1999 року підкреслювалося, що головне у тюремній системі — і це одне із основних положень — люди, які в ній працюють¹. Від персоналу залежить, яким буде вплив тюрми на засуджених.

© А. Х. Степанюк, Т. К. Любжина, 2002

¹ *Радов О.* Персонал та взаємодія тюрми та суспільства // *Тюрма та суспільство.* — Донецьк. 2000 — С. 16.

Якщо мова зайшла про персонал, то слід зазначити, що узагальнюючого визначення поняття персоналу у фаховій літературі ще остаточно не дано. У документах можна знайти різні назви осіб, що виконують рішення суду про покарання у вигляді позбавлення волі. Вчені та практики протягом тривалого часу використовують декілька понять, які мають однаковий зміст: рядовий і начальницький склад, особовий склад, співробітники, службовці, працівники, робітники, посадові особи, персонал та інші. У Положенні про Державний департамент України з питань виконання покарань знаходимо: «особи рядового начальницького складу, працівники кримінально-виконавчої системи»¹, у Правилах внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ — «адміністрація виправно-трудових установ»², у Положенні про наставництво в органах і установах кримінально-виконавчої системи: «особовий склад»³, у ст. 127 ВТК України знаходимо термін «персонал», у ст. 128 ВТК України — «працівники виконавчо-трудових установ».

Таким чином, при визначенні персоналу цілісної картини не вимальовується, тому що узагальнюючими виступають поняття: адміністрація, співробітники, особовий склад, кадри, персонал. Отже, при аналізі сучасного стану щодо узагальнюючого поняття суб'єкта органів та установ виконання покарань виявляється різноманітність назв. Необхідно з'ясувати, яке ж поняття є найбільш доцільним, тому розглянемо тлумачення деяких з них.

Адміністрація — «виконавчо-розпорядчий орган, що здійснює керівництво підприємством, установою, організацією у межах прав, що надаються йому законодавством. Представником адміністрації є керівники підприємства, установи, організації, директор, його заступники, керівники служб та підрозділів, яким надано право від імені підприємства, установи та організації укладати договори, виступати в судах, арбітражно-му суді, інших державних органах»⁴.

¹ Положення Про Державний департамент з питань виконання покарань. Указ Президента України № 827 від 31.07.98 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 31.

² Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ. Гл. 3, п. 14 / Виправно-трудовий кодекс України. Серія: Закони України. — Харків, 2002. — С. 124.

³ Положення про наставництво в органах і установах кримінально-виконавчої системи. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи: Навчальний посібник. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 28.

⁴ Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права / Под ред. Н. И. Панова. — Харьков, 1993. — С. 8.

Як бачимо, адміністрація — це керівники, які очолюють будь-який колектив підприємства, установи, організації, тобто лише частина колективу.

Співробітник — це 1) той, хто працює разом з кимось, помічник; 2) назва працівників деяких професій, а також взагалі службовців¹.

Отже, співробітники у розглядуваній системі — це усі, хто працює із засудженими, мають свої посадові обов'язки, але їх поєднують та пов'язують у спільній праці загальні цілі покарання, які визначені у ст. 50 ВТК України, а термін «помічник» вказує на існування ще когось, кому помічник допомагає. Іншими словами, «співробітники» — це лише складова частина цілого; про це ж свідчить і п. 2, де «співробітники» визначаються як працівники деяких професій, а не усіх у даному випадку притаманних кримінально-виконавчій системі, «взагалі службовців» також вказує на те, що це знов-таки складова частина колективу.

Особовий склад: залежно від присвоєних спеціальних звань, які були визначені Постановою Верховної Ради України від 22 квітня 1993 року, особовий склад поділяється на рядовий, молодший начальницький, середній начальницький, старший начальницький складу.

У колективах системи, що розглядається, крім вищевказаного складу працюють державні службовці, службовці, робітники, вчителі та інші.

Кадри: це поняття неоднозначне. Його трактують у вузькому та широкому значенні. Так, у вузькому значенні деякі автори відносять до кадрів осіб, «які зайняті виробленням та організацією виконання керівних рішень»².

У широкому значенні скористаємося визначенням: до «кадрів органів внутрішніх справ належать особи, які постійно або тимчасово за основною професією чи спеціальністю та за плату виконують певні трудові функції в органах, установах, підприємствах системи МВС»³, але поняття «кадри» більш широке, адже воно включає як вже працюючих, так і тих, хто влаштовується на роботу, навчається.

¹ Ожегов С. Словарь русского языка. — М.: Русский язык, 1975. — С. 691.

² Гербер Р., Юнг Г. Кадры в системе социального управления. — М.: Прогресс, 1970. — С. 9.

³ Основы руководства в органах внутренних дел: Учебник. — М., 1999. — С. 210.

Персонал: особовий склад, колектив працівників якої-небудь установи, підприємства тощо; штат — група працівників установи, підприємства, що працюють в одному відділі, на одній ділянці або виконують ті самі функції, мають той самий фах»¹.

В умовах, коли Україна стала членом Ради Європи та приєдналася до всіх міжнародних конвенцій та угод з питань захисту прав і свободи людини, визнала міжнародні стандарти і правила поведінки посадових осіб, видається більш доцільним використовувати згідно з Рекомендацією Ради Європи R(97)12 «Про персонал, який виконує покарання та заходи»², саме поняття «персонал».

Залежно від фінансування персонал поділяється на співробітників, у яких оплата праці надходить з державного бюджету, та тих, у кого оплата праці залежить від виробничої діяльності підприємства. Цей факт викликає непорозуміння та задрощі останніх до перших, заважає спільній праці. Якщо погано працюють засуджені, то це відразу відбивається на оплаті праці виробничого персоналу. Якщо засуджені не працюють, то виробничий персонал взагалі не отримує грошей, їх заробітна плата залежить від праці засуджених, тому тут маємо очікувати перевищення посадових обов'язків по застосуванню примусових засобів щодо залучення засуджених до праці, вступ у неслужбові стосунки із спецконтингентом. З іншого боку, цей факт — ще одне свідчення примусового характеру праці засуджених.

Інститутом вивчення проблем злочинності АІПрН України було проведено дослідження, у ході якого опитано 500 представників персоналу установ виконання покарань. На запитання про шляхи вдосконалення професійної діяльності 9,3% опитуваних відповіли, що на їх думку необхідно впровадити незалежність оплати праці виробничого персоналу від праці засуджених та фінансування всього персоналу з джерел державного бюджету.

Вимоги до персоналу. До особового складу, який виконує основну функцію — реалізацію вироку суду про покарання у вигляді позбавлення волі, ставляться певні вимоги, тоді як працівники за трудовим договором приймаються на роботу, працюють та звільнюються на загальних підставах.

¹ Новий тлумачний словник української мови. — Т. 3. — К., 1998. — С. 324.

² Рекомендації Ради Європи R(97)12 «Про персонал, який виконує покарання та заходи» // Система виконання покарань в Україні та стандарти Європи // Матеріали регіонального семінару. — Донецьк, 2000. — С. 111.

На службу в кримінально-виконавчу систему на посади рядового та начальницького складу можуть бути прийняті громадяни України, які досягли 18-річного віку, мають середню освіту, які відслужили строкову службу в Збройних Силах та за станом здоров'я придатні до служби. Практика свідчить, що на службу у 18 років приймаються дуже рідко. Чоловіки у 18 років призиваються на строкову службу в Збройні Сили чи в інші формування та звільняються через 1,5 роки, коли їм виповниться 19-20 років, а от дівчата, які не призиваються на строкову службу, — рідке явище тому, що після закінчення школи вони ще не мають життєвого досвіду, досвіду спілкування. Вони психологічно ще не готові до протидії старших за себе та більш досвідчених злочинниць, їм потрібен тривалий час для адаптації у новому колективі. За останні 10 років по Харківській області було прийнято на службу лише чотири дівчини, яким тільки виповнилося 18 років. З однією з них почалися негаразди, її психіка не витримала важкого перевантаження, їй довелося звільнитися.

Якщо звернутися до міжнародного досвіду, то у додатку до Рекомендації Ради Європи R(97)12 «Про персонал, який виконує покарання та заходи» у п. 7 вказується на необхідність стажу роботи за спеціальністю, а також на чітко виражену мотивацію щодо того, чому вони прагнуть працювати саме на цій роботі»¹, тобто кандидати мають можливість працювати у будь-якому колективі, вчитися спілкуванню, вчитися вмінню протистояти негативному впливу на себе та вирішити, усвідомити причину свого прагнення працювати саме в кримінально-виконавчій системі. До речі, коли було поставлено запитання до особового складу про причину, яка привела до роботи в установі (опитано 500 співробітників), було одержано такі відповіді:

- випадковість — 29,1 %;
- порада родичів та близьких — 39,4%;
- близько від установи розташовано житло — 2%;
- неможливість знайти іншу роботу — 2,5%;
- не відповіли на запитання — 26%,
- зацікавленість системою до початку служби була лише у 1% опитуваних.

Не приймаються на службу в кримінально-виконавчу систему:

¹ Рекомендації Ради Європи R(97)/2 «Про персонал, який виконує покарання та заходи».

- кандидати, стосовно яких або їх близьких родичів за спеціальною перевіркою отримані серйозні компрометуючі матеріали (про наявність судимості тощо);

- кандидати, які не пройшли військово-лікарську комісію, не мають висновку професійно-психологічного обстеження;

- кандидати, які мають недостатню фізичну підготовку.

Особливі вимоги ставляться до рівня освіти кандидатів. Рядовий та молодший начальницький склад повинен мати середню освіту, середній та старший начальницький склад — відповідно середню спеціальну та вищу.

Згідно з обраним напрямком діяльності ставляться вимоги до освіти. Якщо обирається оперативно-режимна діяльність, то у кандидата повинна бути юридична освіта, якщо соціально-психологічна діяльність — то середня спеціальна або вища педагогічна, якщо виробничо-технічна — то вища технічна освіта, якщо педагогічна діяльність (школи ВТК) — вища педагогічна, якщо лікарська діяльність — то середня спеціальна або вища медична.

Дані дослідження вказують на такий склад рівня освіти персоналу Державного департаменту з питань виконання покарань Харківської області:

Середня — 13,1%;

Вища — 49,2%;

середня технічна — 23,5%;

педагогічна — 18%;

середня спеціальна — 3,1%.

юридична — 19%;

технічна — 60%;

медична — 3%.

Не відповідали на запитання — 21%.

При прийомі кандидатів на службу перевіряється рівень їх фізичної підготовленості, а також професійні якості. Необхідно пам'ятати, що персонал у своїй повсякденній діяльності постійно спілкується із засудженими, реалізує владні повноваження, які властиві покаранню у вигляді правообмежень. Влада, яка надана персоналу УВП, накладає на нього підвищену відповідальність. Стаття 127 ВТК України вимагає, щоб персонал неухильно дотримувався законів України, особливо це стосується порядку і умов відбування покарання.

Працівникам УВП доводиться постійно стикатися з різними формами протидії з боку засуджених, які негативно ставляться до персоналу. При анкетуванні 1050 засуджених 5% з них вказали на відносини з персоналом у формі протидії, 27,8%

— на запитання не відповідали, лише 11,4% вказали, що відносини складаються у формі співробітництва.

Для подолання протидії з боку засуджених персоналу необхідно мати певні здібності, вміння уникати конфлікту (тобто потрібні знання психології, конфліктології), вміння протистояти негативним проявам, бути переконаними у соціальній необхідності (престижі) обраної професії, але 35% представників персоналу УВП вважають свою професію неprestижною, 32% не відповідали на це запитання, 33% вважають свою професію престижною. На запитання щодо вибору майбутньої роботи своєю дитиною у цій же системі 61% відповідали негативно, не відповідали 27%, лише 12% дали позитивну відповідь.

Ці дані вказують на невідкладну необхідність вирішення питання щодо підвищення престижу роботи кримінально-виконавчої системи.

Особливості діяльності персоналу УВП обумовлюють вимоги до їх професійних та особистих якостей. Інструкція «Про порядок добору, вивчення, оформлення кандидатів на посади рядового і начальницького складу і проведення спеціальної перевірки осіб, прийнятих на службу (роботу) в кримінально-виконавчу систему» дає змогу виділити групи вимог, яким повинні відповідати усі, хто служить у кримінально-виконавчій системі, а саме:

- ділові та моральні якості;

- особисті (психологічні, психофізичні) якості;

- спеціальні професійні якості (підготовка, організаторські здібності).

Формування необхідних ділових, особистих та професійних якостей, свідомого ставлення до вимог, які стоять перед працівниками кримінально-виконавчої системи, відбувається з участю керівників підрозділів, помічників начальників установ по роботі з особовим складом, безпосередніх начальників відділів або груп, шляхом проведення професійної підготовки.

Професійна підготовка особового складу здійснюється на підставі Положення «Про організацію підготовки рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи» (2000 р.). Професійна підготовка забезпечує: первинну підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації, стажування, службову і бойову підготовку працівників.

Первинна підготовка. Працівники, вперше прийняті на службу, до самостійного виконання службових обов'язків проходять

спеціальний курс навчання — первинну підготовку за місцем служби в ознайомчий період та курсове навчання в училищі (не пізніше 6 місяців з часу прийняття на службу).

У забезпеченні високого професіоналізму важливе місце посідає первинна підготовка. За даними анкетування 88% молодших інспекторів УВП пройшли первинну підготовку на курсовому навчанні (в училищі або у військовій частині); 38% середнього та вищого начальницького складу пройшли первинну підготовку на курсовому навчанні; 15% — за місцем служби; 18% — не пройшли первинну підготовку (стаж роботи більше 6 місяців). Без відповіді — 21%.

Останні декілька років через відсутність необхідних коштів первинну підготовку почали проводити за місцем служби. Ця форма проведення занять має свої позитивні моменти:

1. Навчання проводять практики на практичних прикладах.
2. Не потрібно нікуди виїжджати, залишати дім та сім'ю.
3. Заощаджуються кошти, бо за місцем служби керівникам, які проводять навчання, ця їх робота не оплачується.

Негативний бік такого навчання полягає в такому:

1. Недоотримання персоналом необхідних теоретичних знань, які можуть бути надані лише спеціалістами-викладачами (юристами, психологами, педагогами та ін.).

2. Обов'язки з проведення занять первинної підготовки покладуються на безпосередніх керівників, у яких, як правило, великий обсяг роботи. Отже, готуватись до занять і проводити їх доводиться або за рахунок робочого часу, або часу відпочинку.

Навчання повинно проходити за кількома напрямками, усіх дисциплін керівник охопити не в змозі, тому до цієї справи залучають інших спеціалістів, знов-таки відволікаючи їх від виконання своїх посадових обов'язків. У деяких підрозділах плінність кадрів складає 80-100%, в цих випадках можна припустити, що керівники весь час повинні проводити заняття з первинної підготовки.

Беручи до уваги вищевказане, вважаємо, що первинну підготовку необхідно проводити лише з професійними викладачами на курсовому навчанні або залучати викладачів з навчальних закладів, як це робили в Харківській області. До проведення занять залучалися викладачі Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого та педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Перепідготовка повинна проводитися за місцем служби або на курсовому навчанні у навчальних закладах Департаменту

та міністерств і відомств. (Практично перепідготовка останнім часом не проводиться.)

Стажування проходять особи, які закінчили вищі навчальні заклади освіти, після призначення їх на посади; працівники, зараховані у резерв кадрів для просування по службі; особи, які вперше прийняті на службу на посади середнього і старшого начальницького складу. Стажування проводиться за місцем служби (тривалість 1 місяць).

Стажування відбувається під керівництвом безпосередніх начальників за окремими планами. Щорічно складаються списки осіб, зарахованих у резерв, розробляються плани стажування, які затверджуються начальником УВП або вищим керівником. Мета цієї форми навчання — всебічно підготувати стажера до самостійної роботи на конкретній посаді. Однак на практиці буває інакше. Як приклад можна навести підсумки стажування резерву кадрів на висування керівного складу Качанівської виправної колонії в Харківській області, в якій за останні 10 років, один за одним, були призначені 4 начальники установи, жоден з яких не працював в цій установі та не був зарахований до резерву кадрів для просування. За ці ж 10 років змінилося 4 перших заступники начальника установи, 4 заступники начальника з соціально-психологічної роботи із спецконтингентом, 4 заступники начальника установи з інтендантського та комунально-побутового забезпечення. З 16 вказаних працівників лише 1 працював у цій установі та висувався в резерв кадрів для просування і був призначений на посаду, на якій проходив стажування.

Щороку протягом 10-річчя готувалися списки та інші документи, необхідні для проведення стажування, проводилося стажування, отримувалися позитивні відгуки по закінченні стажування, а призначалися на посади інші, ті, хто ніколи не працював в установі. Було підготовлено та затверджено 10 списків осіб, зарахованих до резерву кадрів для просування, 40 планів стажування, отримано 40 позитивних відгуків, і з цієї купи документів лише один виявився необхідним.

Наведені факти призначення на посади керівного складу свідчать про формальне ставлення вищих керівників до цієї справи або про те, що практика вносить свої корективи, і дійсно, немає необхідності щорічно проводити стажування осіб, які висуваються у резерв кадрів, а проводити стажування тоді, коли в цьому є потреба, коли постає питання про заміщення

певної посади. До того ж співробітники, які проходили стажування протягом кількох років і мали позитивні відгуки, втратили надію на просування по службі, а незадоволеність службою може впливати на плінність кадрів.

При вивченні цього питання 19% опитаних виявили незадоволеність службою через відсутність перспективи росту; 7% — через посаду, яку посідають; 7% — через відсутність у роботі новизни.

Службова і бойова підготовка організується керівниками підрозділів у певний робочий час, день тижня з 1 вересня по 31 травня.

Підготовкою документації, контролем за проведенням занять займається інструктор бойової та службової підготовки (БСП). Інструктор БСП повинен мати певний досвід роботи в установі, знати потреби персоналу та вимоги до нього. Він залучає до проведення занять більш підготовлених спеціалістів з числа персоналу установи. Але не завжди заняття, які проводяться, задовольняють слухачів. Вони вказують на деякі недоліки цих занять:

- повторення відомих положень — 25%;
- слабкий зв'язок з потребами практичної роботи — 28%;
- недостатнє вивчення передового досвіду — 29%;
- недостатнє залучення до занять вчених юристів, психологів — 49%;
- недостатня підготовка осіб, які ведуть заняття, — 11% та інші.

Слухачі вказували на необхідність у підвищенні рівня знань з психології, педагогіки та конфліктології — 28%; з юридичних дисциплін — 55%.

Викладене свідчить про те, що службова та бойова підготовки потребують неформальної постійної уваги, методичної допомоги, залучення спеціалістів до проведення занять як з числа персоналу Державного департаменту з питань виконання покарань, так і з числа викладачів середніх спеціальних та вищих закладів.

Рекомендовано до опублікування сектором попередження злочинності серед молоді і неповнолітніх (протокол № 2 від 16 травня 2002 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор *В. В. Голіна*.

Трибуна докторанта і аспіранта

Н. В. Сібільова, доцент, завідувач сектора.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

Судова влада в системі поділу влади

Сторіччя кращі уми людства намагаються відповісти на питання, що являє собою держава, яка її природа, в чому її призначення. Більше двох тисячоліть тому Арістотель, розмірковуючи щодо цього, дійшов висновку: «Оскільки... будь-яка держава є свого роду спілкуванням, будь-яке ж спілкування організується заради певного блага... то, очевидно, все спілкування прагне до того або іншого блага, причому більше за інші і до вищого з усіх благ прагне те спілкування, яке є найважливішим з усіх благ і обіймає собою все інше спілкування. Це спілкування і називається державою або спілкуванням політичним» (переклад наш. — *Н. С.*)¹.

Видатний російський юрист і філософ Б. Н. Чичерін, досліджуючи питання про природу держави, зазначав, що держава є союзом людей, який створює єдине, постійне і самостійне ціле. У ньому ідея людського суспільства досягає вищого свого розвитку. Таким чином, всі елементи людського співжиття поєднуються тут у союзі, пануючому над іншими². Саме тому, писав він, держава є верховним союзом, йому надається верховна влада. Однак це не означає, що вона цілком повинна належати одній особі. Єдина, по суті своїй, державна влада може розподілятися між різними особами. Цей розподіл пов'язаний з поділом влади на окремі галузі, які впливають із самого її призначення. Ці галузі є суттю влади законодавчої, судової й урядової. Перша є ставленням влади до закону, друга — до свободи, третя — до державної мети³. Б. Н. Чичерін відносив виявлення цих конструкцій до сфери філософії, у даному разі — до філософії права. Що ж до реалізації їх у сфері реального

© Н. В. Сібільова, 2002

¹ Арістотель. Сочинения: В 4 т. — М.: Мысль, 1984. — Т. 4. — С. 376.

² Див.: Чичерин Б. Н. Философия права. — СПб.: Наука, 1998. — С. 233.

³ Там само. — С. 247.

буття, то він проводив чітку межу між державою, як ідеальною, юридичною особою, яка власної думки і волі не має, і органами, що відбивають цю волю і думку. Тому їм надається *реальна* (виділено нами. — Н. С.) верховна влада як представникам ідеального цілого. Привласнення верховної влади тими або іншими особами, як представниками держави, є питанням не філософського, вважає він, а позитивного права. Вирішення його залежить від реальних умов державного життя. Із суто юридичної точки зору верховна влада належить тому, кому вона надається позитивним законом¹.

Державу як явище, як соціальний феномен можна розглядати в різних аспектах: філософському, соціологічному, юридичному. Але і в юридичному аспекті держава сприймається багатомірно, що зазначають і сучасні автори, пояснюючи це впливом системи об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Об'єктивні чинники зумовлені, передусім, самим часом, у рамках якого держава виникає і розвивається, а, отже, рівнем розвитку суспільства, суспільної свідомості і мислення; суб'єктивні чинники — неоднаковим сприйняттям одних і тих же державно-правових явищ різними людьми, а, крім того, складністю, багатогранністю самої держави як явища².

Існує щонайменше три визначення терміну «держава», який застосовується для позначення: а) державно-організованого співтовариства; б) апарату державної влади як цілого; в) системи державних органів. В усіх цих випадках йдеться про організацію і функціонування публічної політичної влади як влади державної, але в різних її аспектах³.

Приступивши на початку 90-х років ХХ століття до побудови власної державності, Україна проголосила, що бачить себе суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Однак закріплення на конституційному рівні таких характеристик ще не означає повного і загального втілення їх у реальну дійсність, становлення їх як невід'ємної складової соціаль-

¹ Див.: Чичерин Б. Н. Философия права. — С. 243 — 245.

² Див.: Четвернин В. А. Понятия права и государства: Введение в курс теории права и государства: Учебн. пособие для вузов. — М.: Дело, 1997 — 120 с.

³ Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Норма—Инфра М., 1999. — С. 516 — 517.

ного життя суспільства. Значно важливішим є інше — саме визнання ідеї правової держави, нормативне закріплення, що стало програмою дій для всіх основних інститутів державної влади.

Орієнтація на формування і розвиток правової держави зумовлені об'єктивними потребами соціально-політичного розвитку України посттоталітарного періоду. І в цьому вона не відрізняється від більшості держав, що виникли після розпаду СРСР. Але разом з тим різний досвід державності, національні і духовні традиції, неоднаковий ступінь політичної і правової культури не можуть не позначатися на особливостях побудови правової держави. І все ж ці відмінності не є такими, що визначають основні риси правової держави.

Досвід політико-правових досліджень природи і ознак правової держави налічує більш двох тисячоліть: від Платона й Арістотеля до наших днів. У сучасних вченнях про державу і право сформувався досить однаковий підхід до визначення характерних принципів правової держави, який включає такі:

- верховенство права, правового закону, не лише формальне, але й реальне панування правового закону, що означає в усіх сферах життя суспільства розширення сфери його прямого, безпосереднього впливу на суспільні відносини;

- встановлення і підтримка взаємної відповідальності держави і громадянина, гарантованість і непорушність прав і свобод громадян;

- реалізація принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову;

- визнання і дотримання невідчужуваних прав і свобод людини, створення механізму їх повної гарантованості та всебічної захищеності.

Є й інші ознаки і риси, що характеризують правову державу і принципово відрізняють її від неправової¹.

Однак сучасний стан України як держави характеризується тим, що вона є державою перехідного періоду². Перехідні стани не є чимось незвичайним або винятковим, притаманним

¹ Див.: Общая теория государства и права: Академический курс в 2 т. / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. — Т. 1. Теория государства. — М.: Зерцало, 1998. — С. 374—380; Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов. — С. 676 — 678.

² Див.: Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодіки. — К.: Український центр правничих студій, 1999. — С. 63.

якійсь країні або регіону. Це явище спільне для всіх держав і правових систем, існує об'єктивно, виникає при переході від одного типу держави і права до іншого. Звичайно, перехідний стан сучасного суспільства, а разом з ним держави і права, значно відрізняється від перехідного стану, через який пройшли країни більш ранніх століть. Проте виділяються спільні риси і ознаки, а також умови виникнення і розвитку держави і права перехідного періоду незалежно від часових або будь-яких інших чинників їх існування і функціонування.

У теорії права виділяють характерні риси держави і права перехідного періоду, знання яких дозволяє зменшити небезпеку зміни стратегічного курсу на побудову правової держави. Так, всі держави і правові системи перехідних типів виникають не інакше як внаслідок соціальних потрясінь — революцій, війн, невдалих радикальних реформ. Саме тому перехідний стан держави і самого суспільства містить у собі кілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної і державно-правової матерії, розвитку держави, права і суспільства по тому або іншому шляху. Це дає можливість владній еліті, що визначає долю країни і народу на конкретному історичному відрізку часу, вироблення власного бачення шляху розвитку держави, права і суспільства з урахуванням історичних та інших традицій країни, рівня розвитку економіки і культури суспільства, особливостей побуту народу і т. п.

Крім того, перехідний стан держави, права і самого суспільства, на базі якого вони розвиваються, неминуче пов'язаний із різкою зміною характеру і масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовим розладом економіки, послабленням матеріальної основи держави і правової системи.

Однією з найбільш характерних рис перехідного періоду є тимчасове послаблення соціальних і політичних основ держави і права через переоцінку соціально-політичних цінностей, яка відбувається в країні.

Перехідний тип держави і права відрізняється, як правило, домінуванням виконавчо-розпорядчої влади в системі поділу державної влади. Обумовлюється це як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Серед об'єктивних чинників — природа і характер виконавчої влади, її мобільність, оперативність, дієвість. У числі суб'єктивних чинників велике значення мають економічні, політичні та інші інтереси окремих груп людей або конкретних осіб, що справляють вирішальний вплив

на виконавчу владу, а також професійні й особисті якості людей — носіїв виконавчої влади. Серед особливостей держави і права перехідного типу виділяються зростання в державно-правовому механізмі елементів старого і нового та ін.¹

Перехідні періоди в новітній історії обчислюються вже не сторіччями, а десятиріччями, тобто протягом одного покоління можливий перехід від неправової держави до правової. Але, будуючи правову державу, необхідно розуміти, що, незважаючи на певні специфічні риси, вона залишається державою з усіма притаманними їй функціями та інститутами публічної влади. Однак ці функції мають більш виражену гуманістичну суть.

Формування правової держави передбачає становлення права, яке не тільки декларується і проголошується державою, але й реально домінує в усіх сферах життя суспільства. Тому надзвичайно важливо в перехідний період сформувати стереотип поведінки, в основі якої лежить глибока повага до права у сфері публічної влади.

По суті це абсолютно новий спосіб поведінки для нашої політичної дійсності, оскільки ідеологія природних і невідчужуваних прав людини, свобода і формальна рівність суб'єктів як базові принципи правового регулювання, презумпція зв'язаності держави правом породжені не вітчизняною соціальною практикою. Вони і досі належно не сприйняті масовою і професійною правосвідомістю. Навіть і сьогодні багато з них є чужими для нашого суспільства².

Наша нинішня система реалізації державної влади характеризується постійним прагненням кожної з її гілок перерозподілити обсяг повноважень, особливо тих, які прямо або непрямо зачіпають їх інтереси, на свою користь³.

Безумовно, Конституція України закріпила нову систему організації державної влади. Однак вона не припинила (і не могла припинити) не лише спроб інтерпретації тих або інших по-

¹ Див.: *Марченко М. П.* Государство и право переходного периода // Проблемы теории государства и права. — М.: Проспект, 1999. — С. 110 — 119.

² Див.: Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов. — С. 719 — 720.

³ Див.: *Серьогіна С.* Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 4 (23). — С. 54 — 65; *Кривенко Л.* Законодавча влада в системі державної влади // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 1 (24). — С. 58—71.

ложень (що зумовлено неповнотою, нечіткістю, суперечністю або схематичністю деяких з них), але і спроб зміни конфігурації гілок влади. Заради справедливості слід зазначити, що останнє не виходило від судової влади і не поширювалося на неї.

При цьому найважливіші завдання, спрямовані на формування правової держави, Конституція все ж вирішила, про що свідчать принципові вимоги ряду статей Конституції України:

— «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3);

— державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову; органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6);

— органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19).

Отже, Конституція України сприйняла ідеологію природних і невідчужуваних прав і свобод людини, які визнаються існуючими об'єктивно і тим самим такими, що обмежують державну владу. Вона закріпила важливу особливість побудови правової держави — принцип поділу влади, основне значення якого полягає в розмежуванні функцій, повноважень і сфер діяльності, щоб кожна з гілок вирішувала певне коло справ. Необхідна при цьому їх взаємодія може і повинна здійснюватися лише у чіткій відповідності з принципом поділу влади.

Однак це нове для України розуміння ролі і місця держави і права не означає його автоматичної самореалізації в сфері реальної дійсності. Цей процес повинні супроводжувати правова і судова реформи, які спрямовані на побудову правової держави, організованої відповідно до принципів поділу влади, і забезпечують захист природних і невідчужуваних прав і свобод людини.

Супроводжувати цей процес повинне осмислення і наукове обґрунтування шляхів руху від держави перехідного типу до правової держави, в іншому випадку внаслідок консервативності масової і професійної правосвідомості ця мета, цей напрямок розвитку може і не реалізуватися.

У вирішенні цих завдань важливу роль виконують дослідження природи судової влади і правового регулювання її організації та діяльності.

Проблемою влади, особливо влади державної, займалися і займаються філософи, політологи, соціологи, юристи. Це пояснюється тим, що в системі взаємовідносин «державна — громадянин» ставлення громадян до влади взагалі і до її окремих гілок та інститутів характеризує ступінь довіри до влади, самопочуття громадянина в умовах функціонування її інститутів, тобто зрештою в сукупності наповнює конкретним змістом суб'єктивну сторону взаємовідносин. Ця суб'єктивна сторона має надзвичайно важливе значення в період пошуку нових форм або наповнення новим змістом тієї або іншої гілки публічної влади, тобто в періоди утвердження її легітимності.

Щоб влада мала значення публічної влади, вона повинна характеризуватися рядом формальних ознак.

Так, публічна влада на відміну від сімейної, економічної, релігійної та інших видів особистої і соціальної влади, реалізовується за територіальним принципом, тобто охоплює всіх суб'єктів, що перебувають на певній території, незалежно від їх соціального статусу та існуючих між ними соціальних зв'язків.

Для публічної влади характерним є те, що вона здійснюється в інтересах благополуччя суспільства, з метою регулювання суспільних відносин, досягнення і підтримання стабільності і порядку. Тобто ця влада не лише публічна, але і політична.

Публічна політична влада здійснюється певною групою людей, які професійно займаються реалізацією влади і складають апарат публічної влади. (У широкому значенні апарат влади охоплює законодавчі, урядово-адміністративні і фінансові органи, поліцію, збройні сили, суд, каральні установи, у вузькому — виключає законодавця і суд.)

Апарат публічної влади має монополію на примушення аж до насильства на всій підвладній території і відносно всього населення. Тільки апарат публічної політичної влади може видавати закони та інші загальнообов'язкові акти. Всі накази цієї влади є обов'язковими для виконання¹.

І хоча організація публічної політичної влади та її функціонування, як правило, регламентуються законом, реалізація публічно владних відносин може відрізнитися від його духу і бук-

¹ Див.: Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов. — С. 517 — 518.

ви. Звичайно це відбувається в період пошуку або утвердження легітимності тієї або іншої гілки публічної влади, як правило, на шкоду іншим, щодо чого є чимало свідчень в історії державного будівництва в Україні останніх десяти років і що, на жаль, є невід'ємним явищем держави перехідного періоду.

Джерела більшості сучасних поглядів на природу влади, її джерела, функції ґрунтуються на концептуальних ідеях, висловлених вченими Дж. Локком і Ш.-Л. Монтеск'є.

Перший у своїй роботі «Два трактати про державне правління», проголошуючи необхідність розвитку влади, все ж вважав, що в конституційній державі, яка спирається на свій власний базис і діє відповідно до своєї власної природи, тобто задля збереження суспільства, може бути *усього одна верховна влада* (виділено нами. — Н. С.), а саме законодавча, якій всі інші підкоряються і повинні підкорятися¹.

Ідеї, запропоновані Дж. Локком, були покладені його послідовниками в основу організаційно-правової теорії єдності державної влади, коли відкидається поділ влади і органом державної влади визнається тільки певний вид органів. У дещо зміненому варіанті така теоретична конструкція була реалізована в усіх Конституціях СРСР, у тому числі і Української РСР, де закріплюється положення про те, що народ здійснює державну владу через ради народних депутатів, які складають політичну основу держави. Всі інші органи держави перебувають під контролем рад і підзвітні їм. Історичний досвід показав, що організаційно-правова єдність влади у вказаному варіанті має два види наслідків, і обидва негативного характеру. У першому випадку вона породжує безконтрольність у діяльності державних органів, вихід за межі навіть окресленої законом компетенції, регулювання відносин, що входять в предмет діяльності інших органів, вплив на функціонування цих органів. У другому випадку, коли не проголошена, а реальна влада належить не представницьким органам, а політичній структурі, яка має владні повноваження, а де-юре є громадською організацією, організаційно-правова приналежність влади представницьким органам є нічим іншим, як фікцією.

Саме такий варіант державної влади був реалізований в СРСР і в Українській РСР як його складовій частині. Ради усіх рівнів, у тому числі Верховна Рада УРСР, лише надавали фор-

¹ Див.: Локк Дж. Сочинения: В 3 т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 349.

му закону рішенням, прийнятим вищими партійними органами. До того ж ці органи приймали рішення з питань державного життя без оформлення їх правовими актами, які однак виконувалися, як і правові.

Цей негативний досвід, що став тенденцією внаслідок здійснення вказаного підходу до реалізації державної влади не лише в СРСР, але і в інших країнах «соціалістичного табору», стимулював поновлення інтересу до ідей Монтеск'є та їх розвитку в сучасних вченнях про державу і організацію спочатку в науковому плані, а потім і в плані теоретичного обґрунтування ідеї побудови правової держави.

У роботах, присвячених історії теорії поділу влади, процесу її становлення і розвитку, справедливо вказується, що незважаючи на спільність багатьох положень, висловлених Локком і Монтеск'є, вчення Монтеск'є про поділ влади мало значну новизну порівняно з концепціями, що йому передували¹.

Це проявилось в тому, що він об'єднав ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму поділу влади і більш категорично обґрунтував триєдність влади, що підлягає розмежуванню на законодавчу, виконавчу і судову. Таким чином, Монтеск'є першим обґрунтував самостійність і незалежність судової влади. Він писав: «Якщо влада законодавча і виконавча будуть об'єднані в одній особі або установі, то свободи не буде, оскільки можна побоюватися, що цей монарх або сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб також тиранічно застосовувати їх. Не буде свободи і в тому разі, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої і виконавчої. Якщо вона поєднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян опиняться у владі свавілля, бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем» (переклад наш. — Н. С.)².

З розвитком і становленням теорія поділу влади одержувала визнання не лише в наукових колах, але і в практичному застосуванні. Спочатку у Великобританії і США, а потім у Західній Європі прямо або опосередковано положення теорії втілювалися в правові приписи основоположного характеру. У русло цих тенденцій на початку 90-х років увійшла й Україна. Однак

¹ Наприклад, див.: История политических и правовых учений / Под ред. О. Э. Лейста. — М., 1997. — С. 233.

² Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения. — М., 1955. — С. 290.

нормативне закріплення поділу влади не знизило актуальності досліджень з цієї проблеми, а, навпаки, інтенсифікувало їх внаслідок вказаних нами раніше причин.

Визнаючи принцип поділу влади, необхідно уявити значення цього поділу. Що це — розподіл праці з державного управління або принцип організаційної структури державного апарату?

В Україні і до 1991 року існували законодавчі, виконавчі та судові органи. Але їх наявність ще не свідчила про поділ влади. Отже, концепція розподілу праці з державного управління пояснює лише наявність законодавчих, виконавчих і судових органів, а не поділ влади.

До розуміння єдності державної влади є різні підходи. Так, на думку одних, «державна влада єдина ... вона просто в різних формах впливає на різноманітні аспекти життя суспільства. ... Зроблений акцент на поділ влади в процесі здійснення державної влади дозволяє розглядати її як єдине ціле з взаємодіючими інститутами»¹.

Інші вважають, що єдину державну владу здійснює державний апарат, який являє собою систему державних органів, у рамках якої розрізняються три підсистеми, створюючи законодавчу, виконавчу і судову гілки апарату державної влади. В основі такої структурної будови апарату лежить функціональна диференціація державної влади².

На думку третіх, яку поділяємо і ми, державна влада єдина в тому значенні, що вона здійснюється державним апаратом загалом (інституційним елементом держави) і що не існує декількох «державних влад». Державна влада складається з трьох відносно самостійних гілок: законодавчої, виконавчої і судової, які відокремилися як три основоположні інституційно-правові форми публічно-владної діяльності. Відокремлення саме цих гілок влади і відповідних їм форм не є простим проявом певної доцільності, що упорядковує управління суспільством. Це прояв *правової* (виділено нами. — Н. С.) природи державності взагалі та природних відмінностей трьох напрямків і форм публічно-владної діяльності. Бо саме ці три гілки влади вичерпують призначення держави — публічно-владне забезпечення свободи, безпеки, власності³.

¹ Тихомиров Ю. А. Публичное право: Учебник. — М.: Бек, 1996. — С. 84—85.

² Див.: Спиридонов Л. И. Теория государства и права. — С. 69.

³ Див.: Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов. — С. 574.

Разом з тим необхідно зазначити, що висловлюються певні погляди стосовно того, що вказана природа була властива лише певним історико-часовим умовам. Відтоді суспільне життя значно ускладнилося, почали відгалужуватися нові напрямки державної діяльності¹. Так, на думку В. Є. Чиркіна, в умовах сучасної держави колишня тріада виявляється недостатньою, розвивається процес виділення четвертої, контрольної гілки влади, яка має значну своєрідність як з точки зору структури органів, так і методів їх діяльності². Критично оцінюючи такий підхід, В. А. Четвернін вважає, що якщо механізм держави побудований на поділі влади, то є тільки органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Там, де є поділ влади, там не буває влади президентської, яка не співпадає з виконавчою, і самостійної контрольної влади, що виходить за межі контрольних повноважень законодавчої, виконавчої або судової. Якщо спеціальні контрольні (наглядові) органи відіграють самостійну роль в апараті держави, навіть стоять в одному ряду з парламентом, урядовими органами і судами, то це ще не означає особливу «контрольну» гілку влади. Тому існування в країнах з недостатньо розвиненою державністю таких органів, які не вкладаються у поділ влади, на законодавчу виконавчу і судову свідчить про те, що в цих країнах або взагалі немає поділу влади, або він принципово порушений³.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності (протокол № 6 від 22 травня 2002 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, професор, І. Є. Марочкін

¹ Див.: Денисов С. А. Формирование контрольной ветви государственной власти и ограничение коррупции // Государство и право. — 2002. — № 3. — С. 9—16.

² Сравнительное конституционное право / Кол. монограф. под ред. А. И. Ковлера, В. Е. Чиркина, Ю. А. Юдина. — М.: Изд-во Манускрипт, 1996. — С. 433.

³ Див.: Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов. — С. 579 — 581.

О. Г. Кальман, доцент, завідувач відділу,
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

АНАЛІЗ СЕЗОННИХ КОЛИВАНЬ У ДИНАМІЦІ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Дослідження, спрямовані на виявлення закономірностей і тенденцій у динаміці економічної злочинності, є важливим елементом їх кримінологічного пізнання.

Як правило, у рамках цих досліджень за наявними статистичними даними проводиться й аналіз сезонних коливань у динаміці економічної злочинності [1, 2, 4].

Протидія економічній злочинності при всіх відмінностях економічної структури й умов розвитку різних країн має багато подібного. Характерним при цьому є те, що процес економічного розвитку в різних державах відбувається нерівномірно і регулюється законодавством на основі сформованих у тій або іншій країні економічних відносин. Певні відмінності є не лише між країнами з розвинутою ринковою економікою і тими, що тільки стали на цей шлях, але й усередині першої і другої груп таких країн.

Сформований у світовій практиці досвід боротьби з економічною злочинністю не міг не вплинути на аналогічні дії, що проводяться в країнах із ринковою економікою, яка розвивається.

З початком процесу формування ринкових відносин в Україні були прийняті перші закони, що регулюють економічний розвиток. Однак численні прогалини у законодавчих актах і недоліки їх застосування відкрили можливість для правопорушень, обходу закону, до того ж постійно присутнім і активно діючим фактором є кримінальна діяльність у рамках урегульованих законом економічних відносин.

У 1991-1995 рр. у статистичній звітності структура виявлених і розслідуваних злочинів, вчинених у сфері економіки в Україні, в основному була представлена такими видами: фальшивомонетництво, розкрадання, спекуляція, незаконні валютні операції, незаконна торгова діяльність, порушення правил торгівлі. З 1996 р. структура статистичної звітності у зв'язку зі

© О. Г. Кальман, 2002

змінами в КК розширюється за рахунок таких діянь, як шахрайство з фінансовими ресурсами, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки тощо, а в 1997 р. — порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю, фіктивне підприємництво, незаконна торгова діяльність та ін.

Правова статистика, як відомо, не охоплює всі вчинені злочини, а обмежується лише врахуванням зареєстрованих фактів. Латентна злочинність у показниках правової статистики не відбивається, хоча за допомогою статистичних методів можна виявити деякі види латентних злочинів, у тому числі в економічній сфері.

Дані правової статистики, що кількісно характеризують рівень злочинності, з математичної точки зору являють собою часові ряди.

Існує дві основні мети аналізу часових рядів: визначення природи ряду і прогнозування (передбачення майбутніх значень часового ряду за дійсними і минулими значеннями).

Обидва ці мети потребують, щоб модель ряду була ідентифікована і формально описана. Як і більшість інших видів статистичного аналізу, аналіз часових рядів припускає, що дані мають систематичну (невипадкову) складову (яка звичайно містить декілька компонент) і випадковий шум (помилку). Більшість методів дослідження часових рядів включає різноманітні засоби фільтрації шуму, що дозволяють побачити систематичну складову більш чітко.

Частіше за все невідповідна складова часових рядів може бути розкладена на такі три компоненти: 1) тренд, або основна тенденція в динаміці ряду; 2) коливання відносно тренда; 3) сезонна складова.

Тренд являє собою загальну систематичну лінійну або нелінійну компоненту. При цьому, говорячи про тренд, тобто про основну тенденцію в поведінці ряду, варто вказувати часовий інтервал, у рамках якого дана тенденція має місце, тому що тенденція ряду може змінюватися в часі під впливом різноманітних чинників.

Сезонна складова — це така, що періодично повторюється, компонента систематичної складової. Її наявність говорить про існування певного виду закономірності в динаміці досліджуваного показника злочинності. Виокремивши основну тенденцію в динаміці ряду і періодичну (сезонну) складову, одержимо часовий ряд, який характеризує коливання відносно тренда. Ці три

компоненти звичайно наявні у вихідному ряді одночасно. Наприклад, у третьому кварталі, як правило, спостерігається сплеск злочинності в агропромисловому секторі, пов'язаний із реалізацією сільськогосподарської продукції. Природно, що цей сплеск відбивається на динаміці злочинності в цілому і, більш того, може призвести до зміни тенденції в поведінці ряду.

Тому якщо в аналізованому часовому ряді, що характеризує динаміку економічної злочинності, спостерігаються стійкі відхилення від загальної тенденції як у бік збільшення, так і у бік зменшення кількості злочинів, то можна припустити наявність у ряді динаміки деяких коливальних процесів. Особливо це помітно, коли досліджуване явище має сезонний характер: сплеск злочинності або різке її зменшення в певну пору року.

При аналізі сезонних коливань одна важлива обставина полегшує вирішення задачі і одна другорядна заважає вирішенню: полегшує те, що ми знаємо — період коливань дорівнює одному року; заважає вирішенню задачі та обставина, що спостереження звичайно проводяться лише через певні інтервали: щокварталу — щомісяця. Тому більшість висновків, які стосуються сезонних коливань протягом року, може бути адекватно поширена і на циклічні процеси з іншим періодом.

Часто сезонність виражена настільки чітко, що немає необхідності доказувати її існування. Проте іноді виникають такі ситуації, коли ми не впевнені, чи не обумовлена еволюція членів ряду випадковими коливаннями, накладеними на тренд, або коливаннями нециклічного характеру. Тому потрібен критерій для перевірки наявності сезонності.

Існують два загально визнані підходи до оцінки рівнів сезонності:

за допомогою спеціально розробленої методики обчислення індексів сезонності;

моделювання рядів динаміки методами гармонійного аналізу, що враховує основну тенденцію в динаміці ряду (тренду) і сезонні коливання.

У рамках першого підходу аналізуються спеціально розроблені показники досліджуваного часового ряду — індекси сезонності, що фіксують, у скільки разів фактичний рівень ряду в даний момент часу або протягом деякого інтервалу часу більший за середній рівень ряду або більший за рівень, обумовлений моделлю тренда. Вибір індексу сезонності для характеристики періодичної складової конкретного часового ряду зале-

жить від наявності або відсутності основної тенденції в динаміці цього ряду.

Для виявлення сезонної складової в динаміці показників економічної злочинності був створений часовий ряд, що відбиває динаміку злочинності за кварталами. При цьому аналізувалися дані з 1997 по 2001 рік про динаміку і структуру злочинності (статті 155, 156, 148 КК) по лінії ДСБЕЗ за підсумками трьох, шести, дев'яти і дванадцяти місяців кожного року по Харківській області (табл. 1). При складанні табл. 2 кількість злочинів враховувалася поквартально.

Таблиця 1
Кількість зареєстрованих економічних злочинів

Рік	Місяці			
	3	6	9	12
1997	1202	2531	3718	4274
1998	1516	2567	3815	4641
1999	1317	2171	3206	3880
2000	1278	2290	3086	3597
2001	794	1560	2192	?

Таблиця 2
Кількість зареєстрованих економічних злочинів

Рік	Квартали			
	1	2	3	4
1997	1202	1329	1187	556
1998	1516	1051	1248	826
1999	1317	854	1035	674
2000	1278	1012	796	511
2001	794	766	632	?

Графіки даних у табл. 1 по роках близькі до прямої. Іншими словами, має місце лінійний тренд.

Аналіз часового ряду, побудованого за табл. 2, показав незначний тренд (рис. 1). Тому відповідно до обраної методики

аналізу сезонних коливань для кожного кварталу визначалося значення індексу S_t сезонності за формулою:

$$S_t = \frac{\bar{y}(t)}{y_{cp.}}$$

де $\bar{y}(t)$ — середній рівень показника економічної злочинності за однойменними кварталами за ряд років;

$y_{cp.}$ — загальний середній рівень досліджуваного показника економічної злочинності.

При цьому для забезпечення усталеності розрахункових показників ми брали часовий ряд з якомога більшою кількістю членів. У даному разі довжина часового ряду складала 19 одиниць поквартальних даних щодо рівня економічної злочинності по Харківській області.

Аналіз даних табл. 2 (кількість злочинів, що враховуються поквартально, за 1997-2001 рр.) показав наявність у динаміці ряду сплесків злочинності. Обчислення індексів сезонності підтвердило наявність сезонної складової. Найбільше значення індексу $S = 1,3$ і відповідає 1 кварталу; найменше $S = 0,62$ і відповідає 4 кварталу, що можна пояснити деякими особливостями реєстрації економічних злочинів у цей період.

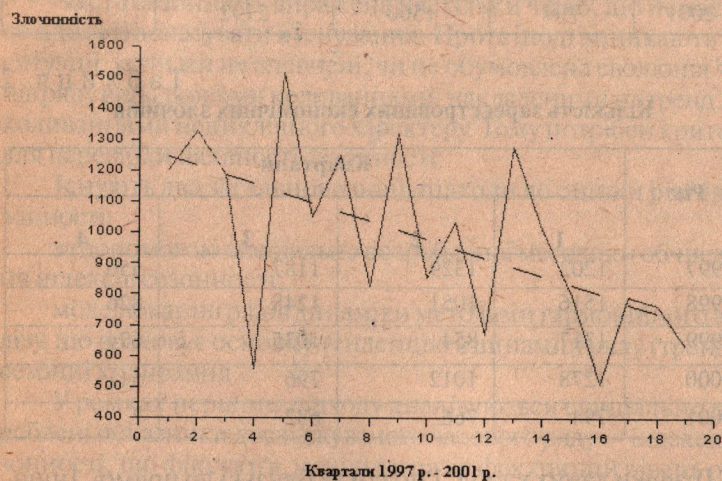

Рис. 1. Динаміка економічної злочинності по Харківській області за 1997-2001 рр. (за даними ДСБЕЗ)

Другий за розміром індекс сезонності $S = 1,3$ відповідає 3 кварталу, що підтверджує незначний сплеск злочинності в цей період року. Ці закономірності мали місце протягом усього інтервалу спостереження з 1997 по 2001 р., що підтверджується їхнім статусом закономірностей (рис. 2).

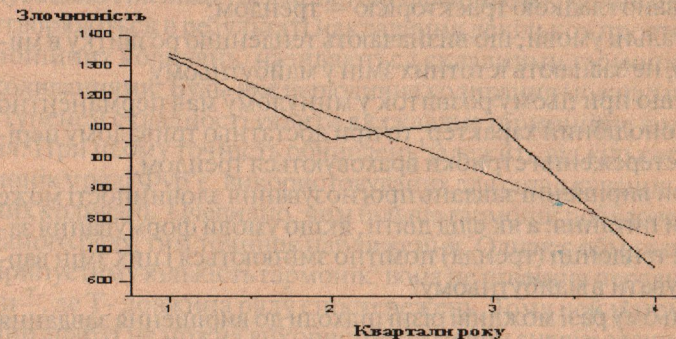

Рис. 2. Загальна характеристика динаміки економічної злочинності протягом року

Застосування подібних методів дослідження динамічних рядів дає масу інформації, яка підтверджує наявність закономірностей у динаміці економічної злочинності. Вони також почасти дають характеристику рівня латентної злочинності, оскільки для сплеску злочинності у певний час повинні бути не лише статистичні, але і соціально-економічні показники розвитку. Іншими словами, аналіз коефіцієнтів сезонності дає можливість опосередкованої оцінки латентної злочинності, що надзвичайно важливо враховувати в завданнях прогнозу.

Один із найбільш поширених методів кримінологічно-статистичного прогнозування — це метод екстраполяції. Сутність його полягає в продовженні в майбутнє тенденції, що спостерігалася в розвитку явища в минулому. Екстраполяція тенденцій динамічних рядів порівняно широко застосовується в практиці через її простоту, можливість здійснення на підставі відносно невеликого обсягу інформації, ясності прийнятих допущень. Саме відсутність іншої інформації, крім окремо аналізованого динамічного ряду, часто є вирішальною при виборі цього методу прогнозування.

При такому підході до прогнозування передбачається, що значення показника, який характеризує економічну злочинність,

формується під впливом багатьох чинників, які не можна розділити за ступенем їхнього впливу. Тому динаміка злочинності пов'язується не з якими-небудь чинниками, а з плином часу.

Метод екстраполяції базується на деяких апріорних припущеннях. Основні з них такі:

розвиток явища може бути з достатньою підставою охарактеризовано гладкою траєкторією — трендом;

загальні умови, що визначають тенденцію розвитку в минулому, не зазнають істотних змін у майбутньому.

Якщо при цьому розвиток у минулому мав перманентно стрибкоподібний характер, то при достатньо тривалому періоді спостереження стрибки враховуються трендом.

При вирішенні завдань прогнозування злочинності може постати питання: а як слід діяти, якщо умови формування загальної тенденції (тренда) помітно змінюються і цих змін варто очікувати в майбутньому?

У цьому разі можливі різні підходи до вирішення завдання прогнозування. Наприклад, тренд можна «підправити», скорочуючи період спостереження, відсікаючи члени ряду, що сформувалися за явно інших умов і викривлюють нову тенденцію. Щоправда, при цьому не завжди можна провести чітку межу в часі, яка розділяє нові і старі умови, що впливають на динаміку показників економічної злочинності.

У деяких випадках мова може йти не про зміну тенденції в розвитку процесу, а про вплив деякої періодичної складової. У подібній ситуації доцільно будувати моделі рядів динаміки показників економічної злочинності з урахуванням тренда і сезонних коливань. Таке моделювання проводиться з використанням гармонійного аналізу.

Згідно з методологією гармонійного аналізу передбачається, що часовий ряд містить три компоненти: тренд, сезонні коливання і випадкову складову. Сгладжування сезонних коливань провадиться в цьому випадку для рядів:

$$q(t) = y(t) - \bar{y}(t),$$

де $y(t)$ — значення вихідного часового ряду в момент часу t , $\bar{y}(t)$ — оцінка відповідного значення тренда.

Рівняння тренда для цього ряду, зображеного на рис. 1, має вигляд:

$$y(t) = -29,66 \cdot t + 1274,72.$$

Оскільки сезонні коливання являють собою циклічний, повторюваний у часі процес, то в якості функцій, що згладжують, використовується гармонійний ряд (тригонометричний ряд Фур'є) [3].

Як відомо, просте гармонійне коливання зображується синусоїдою і називається простою гармонікою. Коливання, що утворюються в результаті накладення декількох простих гармонійних коливань, називаються складними гармонійними коливаннями. Будь-яке періодичне коливання можна з певним ступенем складності уявити як складне гармонійне коливання. При цьому точність обчислень залежить від кількості гармонік у ряді Фур'є, використовуваних для сгладжування сезонних коливань. Очевидно, чим більше гармонік побудовано для даного ряду, тим точніше наближення. Однак є обмеження на припустиму кількість гармонік: вона не повинна перевищувати $\frac{T}{2}$, де T — довжина ряду спостережень. Тому цей математичний апарат не можна використовувати при аналізі злочинності за рік при наявності тільки поквартальних даних. Проте його можна провести для ряду, зображеного на рис. 1.

Довжина ряду дозволяє взяти 9 гармонік для сгладжування сезонних коливань злочинності. Результати обчислень показали, що моделі гармонійного аналізу дають хороший результат наближення, що показано на рис. 3.

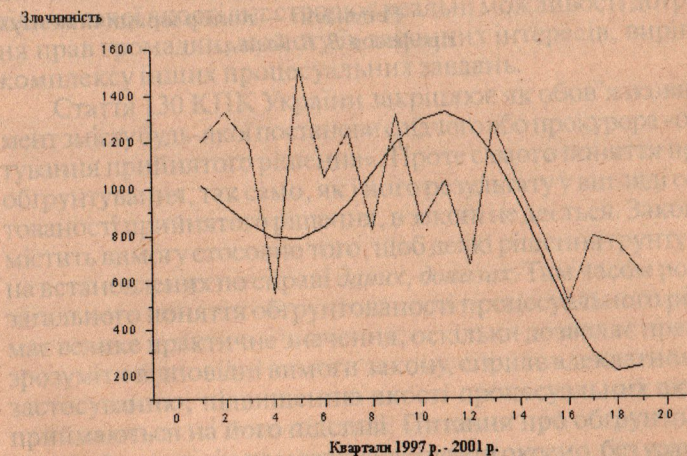

Рис. 3. Динаміка сезонних коливань економічної злочинності

Безумовно, наявність подібної моделі полегшить завдання прогнозування можливих сплесків економічної злочинності як протягом усього часу спостереження, так і в кожному сезоні окремо.

Таким чином, принципова необхідність розробки кількісних методів прогнозування стрибків базується на можливості екстраполяції моментів настання стрибків у динаміку показників, які характеризують економічну злочинність, що дозволить у ряді принципово важливих питань здійснювати планування заходів боротьби зі злочинністю.

Література

1. Лбов Г. С. Методы обработки разнотипных экспериментальных данных. — Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1981.
2. Тейл Г. Прикладное экономическое прогнозирование. — М.: Прогресс, 1970.
3. Серебрянников М. Г., Первозванский А. А. Выявление скрытых периодичностей. — М.: Наука, 1965.
4. Brown R.-G. Smoothing Forecasting and Prediction of Discrete Time series. — N. Y. Prentice Hall, 1963.

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності (протокол № 12 від 29 травня 2002 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна.

Н. В. Глинська, аспірантка.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ПРОБЛЕМА ОБҐРУНТОВАНОСТІ ПОСТАНОВИ СЛІДЧОГО ПРО ПРИТЯГНЕННЯ ОСОБИ ЯК ОБВИНУВАЧЕНОГО

Притягнення особи як обвинуваченого посідає особливе місце в структурі досудового слідства. Воно підводить підсумок виконаної до даного моменту роботи слідчого, багато в чому визначає напрямок подальшого провадження по кримінальній справі. Зібравши докази, що свідчать про вчинення злочину певною особою, слідчий притягає цю особу як обвинуваченого, про що виносить вмотивовану постанову (ст. 131 КПК). З цього моменту у справі з'являється нова процесуальна фігура, яка має специфічний набір прав та кореспондуючих їм обов'язків.

Притягнення особи як обвинуваченого пов'язане з негативними для неї наслідками, які полягають у можливості застосування запобіжних заходів, усунення з посади, накладення арешту на майно, банківські внески та застосування інших заходів процесуального примусу. Вирішення питання про обґрунтованість названої постанови має визначальне значення, тому що тільки такої якості акт створює реальні можливості дотримання прав громадян, захисту їх законних інтересів, вирішення комплексу інших процесуальних завдань.

Стаття 130 КПК України закріплює як обов'язковий елемент змісту будь-якої постанови слідчого або прокурора «обґрунтування прийнятого рішення». Проте самого поняття процесу обґрунтування, так само, як і його результату у вигляді обґрунтованості прийнятого рішення, в законі не дається. Закон лише містить вимогу стосовно того, щоб деякі рішення ґрунтувалися на встановлених по справі даних, доказах. Тим часом розробка загального поняття обґрунтованості процесуального рішення має велике практичне значення, оскільки дозволяє правильно зрозуміти відповідні вимоги закону, сприяє адекватному його застосуванню, підвищенню якості процесуальних актів, що приймаються на його підставі. Питання про обґрунтованість вказаної постанови не можна аналізувати окремо, без урахування

загальної природи кримінально-процесуальних рішень. Викладене зумовлює необхідність визначення поняття обґрунтованості процесуальних рішень взагалі та обґрунтованості постанови про притягнення особи як обвинуваченого зокрема.

У теорії кримінального процесу в трактуванні поняття обґрунтованості кримінально-процесуальних актів виявилось декілька підходів. Одні автори вимогу обґрунтованості рішень розкривають з позиції її співвідношення з істинністю та розглядають при цьому названі поняття як тотожні [1, с. 9; 10, с. 18]. Інші автори інтерпретують обґрунтованість з точки зору підстав кримінально-процесуального акту [5, с. 86; 10 с. 58]. Нарешті, третя група вчених це поняття пов'язує з наявністю у справі достатніх доказів, що підтверджують правильність зроблених на їх підставі висновків [2, с. 123; 3, с. 65; 8, с. 150].

Слід при цьому звернути увагу на те, що незалежно від обраного підходу до названого поняття всі вчені вважають, що невід'ємною ознакою поняття обґрунтованості кримінально-процесуального рішення є встановлення обставин, необхідних для винесення конкретного акту, достатня сукупність доказів, отриманих з передбачених законом джерел. Такий підхід до розуміння обґрунтованості видається правильним. Проте для отримання повного знання про назване явище необхідне вивчення його різних аспектів: логічного, гносеологічного, психологічного, соціального та правового. На жаль, обсяг цієї статті не дозволяє детально розглянути усі сторони зазначеного поняття. Тому в аспекті проблеми, що розглядається, акцентуємо увагу на такому.

Як логічна категорія «обґрунтованість» означає «таку якість правильного логічного мислення, яка свідчить про те, що в мисленні усі думки спираються на інші думки, істинність яких доведена» [7, с. 396]. Таке розуміння явища, що розглядається, припустиме і для відповідної його характеристики у кримінально-процесуальній діяльності. Інакше кажучи, з логічного боку обґрунтованість висновків по справі означає доведеність відповідних обставин, які становлять сутність акту, що приймається. Для виконання останнім свого функціонального призначення достатньою є констатація самого факту його обґрунтованості. При цьому зазначимо, що для логіки є не обов'язковим зовнішній логічний вираз процесу обґрунтування отриманого висновку, що приводить до такої якісної його визначеності. Внаслідок специфіки кримінально-процесуальної

діяльності обґрунтування усіх висновків особою, яка веде процес, підлягає обов'язковій фіксації у відповідному процесуальному документі, що дозволяє пересвідчитися у його наявності кожному, хто ознайомлюється з прийнятим процесуальним рішенням. Викладене обумовлює правомірність виділення двох аспектів обґрунтованості процесуальних актів: *внутрішнього (або змістовного) і зовнішнього (або лінгвістично фіксованого)*.

Внутрішній аспект обґрунтованості відбиває зміст переконання особи, яка веде процес, у правильності прийнятого нею рішення. Внутрішнє переконання правозастосовувача формується під час його пізнавальної діяльності. Остання характеризується логічною побудовою та розумовим моделюванням на підставі наявних у справі доказів, що встановлюють обставини події, яка відбулася, її подальшу ідентифікацію з відповідною нормою КК. Безумовно, що тільки наявність внутрішнього переконання правозастосовувача є невід'ємною умовою законності та обґрунтованості усіх найважливіших рішень, що приймаються у справі, в іншому випадку може виникнути небезпека механічно-формального підходу до формулювання цих рішень. Слід при цьому зазначити, що хоча правозастосовувач і переконаний у правильності прийнятого ним рішення, цього все ж недостатньо для того, щоб воно функціонувало нормально, тобто забезпечувало виконання власне процесуального призначення. Не випадково в літературі зазначається, що «рішення, правильне по суті, може породити сумнів у його обґрунтованості, якщо воно викладене таким чином, що немає чіткого уявлення стосовно його підстав і мотивів. Таке рішення не може мати виховного впливу, воно у деяких випадках може бути сприйняте як рішення необґрунтоване, а тому і несправедливе» [8, с. 161]. Внаслідок того, що кримінально-процесуальна діяльність часто пов'язана з обмеженням прав і законних інтересів громадян, усі дії посадових осіб, які ведуть процес, у тому числі прийняття ними рішень у справі, можуть контролюватися як іншими учасниками процесу, так і посадовими особами, які здійснюють відомчий контроль та прокурорський нагляд за законністю провадження по конкретній кримінальній справі. Так, наприклад, рішення про притягнення особи як обвинуваченого може бути оскаржене прокурором особою, стосовно якої приймається конкретний акт. Однак незалежно від того, чи є скарга на вказаний акт, прокурор дізнається про її наявність у зв'язку з отриманням копії даної постанови, яку слідчий зобо-

в'язаний згідно із законом направити прокурору негайно після її прийняття (ч. 3 ст. 132 КПК). Висновок щодо законності та обґрунтованості даної постанови залежить від того, чи переконав прокурора правозастосовувач у правильності свого рішення. Досягти такого результату можна лише за наявності у зазначеному процесуальному акті необхідних для цього лінгвістично виражених приводів, мотивів, аргументів, що переконують інших осіб в обґрунтованості прийнятого рішення. Саме такий аспект обґрунтованості рішення дозволяє розглядати і називати його *зовнішнім аспектом обґрунтованості*.

У реальному кримінальному процесі обґрунтування прийнятого рішення відбивається зовні у вигляді мотивування складеного процесуального акта. Мотивування як сукупність мотивів, що наводяться в обґрунтуванні прийнятого рішення, виконує подвійну функцію. З одного боку, воно переконує кожного, хто ознайомлюється з прийнятим рішенням, у його законності та обґрунтованості, а з іншого боку, будучи відбитим у змісті конкретного акта, забезпечує зовнішній прояв його обґрунтованості, тобто виконує своєрідну демонстративну функцію. Остання робить обґрунтованість рішення «наочною», переконливою, що, як правило, підвищує його здійсненість, функціональну ефективність, створює умови для реальної можливості оскарження такого акта особою, яка вважає, що прийняте рішення порушує її інтереси.

Два названих аспекти обґрунтованості перебувають в об'єктивному взаємозв'язку і взаємозалежності, і тільки їх фактична єдність забезпечує реальну обґрунтованість прийнятих рішень. З урахуванням викладеного під *обґрунтуванням* слід розуміти таке рішення, в якому усі твердження правозастосовувача про істотні обставини справи та кваліфікацію вчиненого діяння підтверджені переконливими доводами, що ґрунтуються на конкретних нормах права та доказах, відображених у встановленій законом формі у певному процесуальному акті.

Обґрунтованість кожного процесуального рішення має власну специфіку, яка визначається місцем і призначенням цього акта у загальній системі кримінального судочинства. Постанова про притягнення особи як обвинуваченого є вихідним актом обвинувачення, в якому слідчий вперше зазначає факт вчинення певною особою конкретного суспільно небезпечного, протиправного, винного діяння у формі дії або бездіяльності. Оскільки досудове слідство на даний момент не завершено,

збирання та дослідження доказів продовжуються, висновок про вчинення обвинуваченим певного злочину не є остаточним, не виключено, що після притягнення особи як обвинуваченого під час подальшого розслідування справи будуть встановлені обставини, які видозмінять обвинувачення або навіть спростують його, що в першому випадку спричинить зміну обвинувачення, а в другому — закриття справи. Звідси однак не випливає, що вказане рішення може базуватися на хитких, неперевірених даних. Таке рішення повинне ґрунтуватися на сукупності зібраних і перевірених доказів, що викривають дану особу у вчиненні злочину, та бути в конкретній ситуації єдино правильним, оскільки цей акт істотно впливає на подальше провадження у справі, визначає його напрям, межі здійснення, хід і, нарешті, вихід, тобто кінцевий результат провадження.

Для правильного вирішення питання про обґрунтованість постанови про притягнення особи як обвинуваченого слід визначити, що саме необхідно обґрунтувати при прийнятті вказаного рішення. Мова, отже, йде про предмет обґрунтування в структурі названого акта [4, с. 192]. У зв'язку з викладеним зазначимо, що будь-яка діяльність має свій предмет, при відсутності якого вона була б безпредметною. Обґрунтування — це розумова діяльність, якій також обов'язково властивий свій предмет. Під останнім необхідно розуміти усі твердження правозастосовувача про істотні обставини справи та кваліфікацію вчиненого діяння, що відображені у кримінально-процесуальному рішенні та підлягають обґрунтуванню за допомогою конкретних норм права, доказів і відповідних їм доводів.

Аналіз процесуальних норм свідчить: якщо до моменту закінчення слідства необхідно встановити усі обставини, передбачені ст. 64 КПК, то на етапі притягнення особи як обвинуваченого досить встановити лише ті, які входять до структури конкретного акту обвинувачення. Як видно, предмет обвинувачення, тобто й обґрунтування є значно вужчим від загального предмету доказування по одній і тій же кримінальній справі. До обставин, що підлягають доказуванню на момент притягнення особи як обвинуваченого, належать дані, вказані у пунктах 1 і 2 ст. 64 КПК, тобто, що діяння, яке розслідується, мало місце, воно містить склад конкретного злочину та вчинено це діяння саме даною особою. Отже, при винесенні названого акта необхідно обґрунтувати існування саме вказаних обставин, що мають кримінально-правове значення. Що ж до інших обста-

вин, передбачених ст. 64 КПК, то їх встановлення є обов'язковим лише, оскільки останні охоплюються конструктивними ознаками складу злочину, інкримінованого конкретній особі.

Таким чином, при винесенні постанови про притягнення особи як обвинуваченого предметом обґрунтування є всі твердження слідчого про те, що діяння, з приводу якого ведеться слідство, дійсно мало місце; вчинене воно саме даною особою, і в її діяннях міститься склад конкретного злочину, що кваліфікується за відповідною нормою КК. Важливо при цьому звернути увагу на те, що усі твердження правозастосовувача, відображені у конкретному рішенні, повинні ґрунтуватися на достовірних доказах. Що ж до можливих припущень слідчого, то вони можуть у процесі розслідування відігравати роль орієнтирів для визначення напряму слідства і для висунення тієї або іншої версії, яка підлягає подальшій перевірці. Але прийняття рішення про притягнення особи як обвинуваченого повинне в усіх випадках базуватися на достатній для такого висновку сукупності доказів, отриманих із належних джерел, ретельно перевірених і всебічно оцінених слідчим. Це положення абсолютно ясно відображено в законі, відповідно до якого притягнення особи як обвинуваченого може проводитися тільки за наявності достатніх доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою (ст. 131 КПК). Тим часом дискусійним залишається питання про обов'язковість наведення у постанові слідчого про притягненню особи як обвинуваченого конкретних доказів.

Обґрунтування як сукупність доведень, заснованих на доказах і конкретних нормах права, є обов'язковим елементом змісту будь-якого рішення слідчого або прокурора, вираженого зовні у формі постанови. На це прямо вказує ст. 130 КПК. Разом з тим ст. 132 КПК, що регламентує зміст постанови про притягнення особи як обвинуваченого, вимагає лише вказати в такому акті обставини вчинення злочину, «наскільки вони відомі слідчому». За такої правової регламентації констатація винності особи у вчиненні злочину можлива на підставі викладу злочинних фактів, але без наведення відповідних доказів.

В юридичній літературі питання щодо необхідності наведення в названій постанові відповідних доказів вирішується неоднозначно. Однак більшість вчених дають на дане питання позитивну відповідь [6, с. 10, 18, 65 та ін.]. Рациональність такого підходу до вирішення питання, що розглядається, аргументується тим, що висновок про винність особи у вчиненні

злочину може ґрунтуватися на цілком конкретних доказах і обвинувачений повинен знати не тільки в чому він обвинувачується, але й на чому ґрунтується висунуте проти нього обвинувачення. Прихильники іншої точки зору, обґрутовуючи нецільність наведення у названій постанові відповідних доказів, здебільшого посилаються на те, що вказівка у рішенні на конкретні дані може призвести до передчасного розкриття обсягу тієї сукупності доказів, яку має у своєму розпорядженні слідчий. Остання обставина, на їх думку, може перешкодити успішному розслідуванню кримінальної справи.

Вивчення постанов про притягнення особи як обвинуваченого показало, що у слідчій практиці ще є рідкими випадки наведення в них доказів. Лише у двох зі ста вивчених постанов слідчі посилалися на докази, що обґрунтовують пред'явлене конкретній особі обвинувачення. Між тим рішення без обґрунтованої констатації у ньому фактів, що, на думку слідчого, ніби мали місце, має непереконливий вигляд і не дозволяє іншим учасникам процесу і передусім обвинуваченому та його захиснику оцінити конкретну постанову з точки зору її законності та обґрунтованості. На цю обставину слід звернути особливу увагу, оскільки такий підхід до формулювання обвинувачення суперечить ст. 48 КПК. Остання надає право захиснику, який бере участь у справі, ознайомлюватися не тільки з відповідною постановою слідчого, але й з усіма матеріалами, якими обґрунтовується пред'явлене його підзахисному обвинувачення. Оскільки ж у названій постанові джерела доказів не зазначаються, то захисник позбавляється можливості вимагати у слідчого відповідні документи, що звичайно обмежує можливість ефективного здійснення покладеної на нього законом функції захисту. Виходячи з існуючої правової регламентації, інтересів особи та провадження у справі в цілому можна зробити висновок, що названому праву захисника повинен кореспондувати обов'язок слідчого ознайомити його з матеріалами справи, що підтверджують обґрунтованість висунутого його підзахисному обвинувачення.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що обґрунтованою слід вважати тільки таку постанову про притягнення особи як обвинуваченого, в якій наводяться, з одного боку, достатні докази, а з іншого, відповідні доведення, що переконливо обґрунтовують правильність висновку слідчого про винуватість особи у вчиненні інкримінованого їй злочину. При такому підході до оформлення зазначеної постанови обвинува-

чений і його захисник зможуть предметно заперечувати проти пред'явленого обвинувачення, виявляти слабкі сторони обґрунтування, тобто і в формулюванні обвинувачення прагнути усунення наявних у рішенні слідчого неточностей і помилок.

«Демонстрація» обґрунтованості прийнятого слідчим рішення має велике значення не лише для захисника та обвинуваченого, але й для самого правозастосовувача. З її допомогою слідчий переконує інших осіб у правильності прийнятого акта, а в деяких випадках і примушує обвинуваченого, який негативно ставиться до названого акта, погодитися з прийнятим рішенням, оскільки ні він, ні його захисник не можуть протиставити наведеним доводам протилежні переконливі аргументи. Зазначимо далі, що глибоко обґрунтована постанова дозволяє уникнути в деяких випадках скасування можливо і вірних за суттю, але зовні необґрунтованих рішень. З цієї точки зору можна зробити висновок, що досить обґрунтована постанова забезпечує стабільність обвинувальної діяльності слідчого, є певною гарантією його незалежності та процесуальної самостійності.

Важливо також звернути увагу і на те, що наведення посилань на докази у вказаній постанові має безпосередньо практичне значення і для прокурора. Такий акт дає прокуророві можливість оцінити прийняте слідчим рішення з точки зору його обґрунтованості, забезпечення прав обвинуваченого на слідстві й у разі необхідності вжити необхідних заходів прокурорського реагування.

Висунення до постанови про притягнення особи як обвинуваченого зазначеної вимоги буде сприяти більш відповідальному підходу слідчого до прийняття цього важливого процесуального рішення, дозволить попередити настання багатьох негативних наслідків і, зокрема, необґрунтованого притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Отже, на наш погляд, є необхідним на законодавчому рівні закріпити вимогу про наведення в описово-мотивувальній частині постанови про притягнення особи як обвинуваченого посилань на докази, а також відповідних доводів, на яких ґрунтувався слідчий, дійшовши висновку про винуватість конкретної особи у вчиненні інкримінованого їй злочину.

Література

1. Бажанов М. И. Законность и обоснованность основных судебных актов в советском уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Харьков, 1967. — 34 с.

2. Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. — Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1979. — 144 с.

3. Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы. — К.: Наукова думка, 1984. — 240 с.

4. Зеленецкий В. С. Возбуждение уголовного дела. — Харьков: Крим-Арт, 1998. — 206 с.

5. Карнеева Л. М. Доказывание в советском уголовном процессе и основание процессуальных решений // Сов. гос-во и право. — 1981. — № 10. — С. 85-90.

6. Карнеева Л. М. Привлечение к уголовной ответственности. Законность и обоснованность. — М.: Юрид. лит., 1971. — 220 с.

7. Кондаков Н. П. Логический словарь-справочник. — М.: Наука, 1975. — 720 с.

8. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: их виды, содержание и формы. — М.: Юрид. лит., 1976. — 168 с.

9. Манаев Ю. В. Составление процессуальных актов следствия. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1981. — 104 с.

10. Муратова Н. Г. Процессуальные акты органов предварительного расследования. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1989. — 120 с.

Рекомендовано до опублікування сектором досліджень проблем судової діяльності (протокол № 1 від 27 лютого 2002 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький.

Р. М. Гура, аспірант.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ПРИ ВИКОНАННІ ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВА ОБІЙМАТИ ПЕВНІ ПОСАДИ АБО ЗАЙМАТИСЯ ПЕВНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Ефективне виконання досліджуваного покарання можливе лише за умови постійного і планомірного контролю за діяльністю засудженого. Кримінально-виконавчі інспекції не можуть самостійно здійснювати цей контроль, тому велике значення в процесі виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю набуває взаємодія кримінально-виконавчих інспекцій з іншими органами, які, реалізуючи належні їм повноваження, можуть сприяти виявленню і припиненню порушень порядку виконання-відбування покарання.

Необхідність залучення до процесу виконання покарання органів, для яких ця діяльність не є основною, пов'язана не лише з неможливістю забезпечення дієвого контролю кримінально-виконавчими інспекціями самостійно, внаслідок обмеженості матеріальних і кадрових ресурсів, на що в літературі звертається увага¹, але і з тим, що в багатьох випадках особливості функціонування цих органів, правовий статус їхніх працівників дозволяють використовувати такі засоби і способи контролю, які є недоступними для органів виконання покарання.

Міжвідомча роз'єднаність системи органів, що відають виконанням покарання, склалася багато в чому історично². Створення Державного департаменту України з питань виконання покарань спрямовано на вихід з цієї ситуації. Але, як свідчить

© Р. М. Гура, 2002

¹ Дрьомін В. Соціальні та правові підстави застосування в Україні покарань, альтернативних позбавленню волі // Право України. — 2000. — № 6. — С. 30.

² Наказание и исправление преступников / Под. ред. Антоняна Ю. М. — М.: НИИ МВД РФ, 1992. — С. 62.

практика, обмежити склад контролюючих виконання покарання органів рамками цього відомства неможливо. Тому питання створення стійкої системи взаємозв'язків і взаємодії учасників процесу виконання покарання залишаються до кінця не вирішеними.

Особливістю відбування позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю є те, що засуджені не перебувають у спеціальних установах, адміністрація яких може контролювати їхню життєдіяльність; вони живуть за місцем свого постійного проживання і працюють на різних підприємствах, в установах чи організаціях. Тому для забезпечення ефективного виконання покарання важливо контролювати всю діяльність засудженого, яка протікає в умовах практично повної свободи у виборі місця роботи. Кримінально-виконавчі інспекції об'єктивно не можуть забезпечити такий контроль.

Щоб вирішити цю проблему, можна піти шляхом багаторазового збільшення чисельності працівників органів виконання покарання, розширити їхню компетенцію і повноваження, тобто трансформувати кримінально-виконавчі інспекції. Однак на такому екстенсивному шляху обов'язково виникнуть проблеми відсутності фінансування, теоретичної бази і т. п. Тому раціональнішим, як здається, є залучення до процесу виконання покарання інших державних органів і служб, що вже мають відповідні повноваження і досвід.

Однак об'єднати представників різних відомств, спрямувати зусилля на досягнення загальної мети — досить складне завдання. Цьому перешкоджає ряд проблем.

1. Відмінність задач, що обумовлює різний ступінь зацікавленості в досягненні цілей покарання. Від усіх державних органів вимагається досягнення певних цілей, але для кожного вони є різними за своєю важливістю. Одні вважаються основними, для їхнього досягнення створюється конкретний орган, вони лягають в основу оцінки ефективності діяльності. Зусилля насамперед спрямовуються на досягнення цих цілей, а лише потім на досягнення цілей другорядних, менш важливих для даного органу. Іншими словами, йдеться про ієрархію цілей для конкретного органу, що може не збігатися з ієрархією цілей для суспільства чи держави в цілому.

Контроль за виконанням позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю — основна діяльність лише для кримінально-виконавчих інспекцій. Для інших дер-

жавних органів, що беруть участь у цьому процесі, наприклад підрозділів органів внутрішніх справ, досягнення цілей покарання не ставиться на перший план. Тому дуже важливо переконати працівників органів, залучених до процесу виконання покарання, у значущості кримінально-виконавчої діяльності, як необхідної складової загального процесу боротьби зі злочинністю.

2. Відмінність повноважень, що призводить до відсутності у кримінально-виконавчих інспекцій ефективних важелів впливу на інших контролюючих суб'єктів. Для успішної координації діяльності координуючий суб'єкт повинен мати можливість спрямовувати діяльність інших суб'єктів, залучених до процесу виконання покарання. Враховуючи, що йдеться про представників інших відомств, яким працівники кримінально-виконавчих інспекцій не можуть віддавати обов'язкові для виконання розпорядження, взаємодія може виявитися не досить ефективною, тому що кожен орган керуватиметься наказами свого керівництва.

3. Відсутність розробленого механізму взаємодії різних державних органів, що здійснюють контроль за діяльністю засудженого. Для того щоб взаємодія була ефективною, в її основу потрібно покласти науково обґрунтовані механізми взаємодії, що мають бути детально відображені в законодавстві, і не лише в правових актах Державного департаменту України з питань виконання покарань, які мають внутрішньовідомчий характер, але й в обов'язковому для виконання представниками інших структур виконавчої влади.

Розробка наукової основи механізмів взаємодії суб'єктів, залучених до процесу виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, дозволить створити модель скоординованого контролю за виконанням покарання, заснованого на стійких міжвідомчих зв'язках.

Аналізуючи взаємодію органів, що беруть участь у виконанні покарання, вважаємо за доцільне звернутися до досліджень у галузі державного управління. П. Н. Панченко зазначає, що всяке управління є впливом суб'єкта на об'єкт з метою стабілізації його в заданому стані¹. Виконання досліджувано-

¹ Панченко П. Н. Взаимодействие аппаратов уголовного розыска, иных правоохранительных органов и общественности в борьбе с преступностью. — Омск: Изд-во Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1983. — С. 43.

го покарання також можна розглядати як вплив на засудженого з метою стабілізації його в стані відсторонення на певний строк від обіймання забороненої посади або заняття забороненою діяльністю, тому результати досліджень у галузі державного управління можуть бути використані в науці кримінально-виконавчого права.

З огляду на те, що в контролі за виконанням позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю беруть участь декілька суб'єктів, навряд чи можна говорити про систему органів, залучених до процесу виконання покарання. Як зазначає В. Б. Авер'янов, поняття «система органів» має, принаймні, потрібне значення:

- 1) фіксує відокремленість певної групи державних органів, що входять до конкретної системи, від усіх інших органів;
- 2) окреслює конкретний суб'єктивний склад даної системи;
- 3) підтверджує наявність у цих суб'єктів певних ознак, таких, як єдність цільового призначення, ієрархічність внутрішньої організації, субординаційність взаємозв'язків структурних ланок і т. д.¹

Стосовно органів, що контролюють виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, не можна виділити зазначені особливості.

По-перше, відокремленість групи органів є не чіткою і тимчасовою: Тільки кримінально-виконавчі інспекції відділені від інших, які не виконують покарання суб'єктів, що зумовлено їхнім цільовим призначенням. Інші органи, залучені до процесу виконання покарання, наприклад ДАІ при виконанні позбавлення права керування транспортними засобами, не входять до структури органів виконання покарання. Вони беруть участь у контролі лише в кожному конкретному випадку, тимчасово, тому не можна говорити про чітку і постійну відокремленість системи органів, які контролюють виконання покарання.

По-друге, суб'єктивний склад системи не постійний. Він динамічний і залежить від виду заборони. Залежно від нього орган виконання покарання повинен залучати до контрольного процесу різних суб'єктів, у тому числі в структурі органів внутрішніх справ. Так, статті 9 і 10 Інструкції ставлять як обов'язок органу виконання покарання надсилати до органів вну-

¹ Авер'янов В. Б. Органи виконавчої влади в Україні. — К.: Ін Юре, 1997. — С. 9.

трішніх справ за місцем проживання засудженого повідомлення про необхідність встановлення контролю з боку працівників міліції за діяльністю засудженого, про результати здійснення якого вони щокварталу інформують орган виконання покарання. Але в кожному конкретному випадку в контролі беруть участь працівники різних підрозділів органів внутрішніх справ, що обумовлено видом позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

По-третє, ознаки, що характеризують цих суб'єктів, різні. Їхні функції, задачі і компетенція відрізняються. Вони не складають єдину вертикаль влади і підкоряються різним керівним органам. Загальна задача контролю за виконанням покарання лише на певний час пов'язує ці незалежні і різні за природою державні органи.

Таким чином, суб'єкти, залучені до процесу виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, не складають систему органів, що контролюють виконання покарання, яка б характеризувалася внутрішньою єдністю і загальним керівним центром, а це спричиняє труднощі в організації ефективної взаємодії кримінально-виконавчих інспекцій з іншими державними органами. При створенні стійких зв'язків між кримінально-виконавчими інспекціями та іншими контролюючими органами варто враховувати зазначені об'єктивні умови розбіжностей мети діяльності і компетенції.

В. Б. Авер'янов зазначає, що в апараті управління специфічні взаємозв'язки, взаємодія виражаються в нормативно встановлених моделях взаємовідносин. У них фіксується характер взаємоположення апарату, ступінь і характер участі кожного з них у розподілі праці, завдяки чому забезпечується стійкість, стабільність реальної взаємодії¹. Таку модель варто розробити стосовно контролю за виконанням позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

С. М. Петров констатує, що представлена в кримінально-виконавчому законодавстві модель покарання значною мірою абстрагована від реальної технології його виконання, тобто від динамічної, діючої, в якій представлена організація кримінально-виконавчих структур, їхнього зв'язку з іншими органа-

¹ Авер'янов В. Б. Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационная структура. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 17, 18.

ми держави, суспільними інститутами та організаціями¹. Вирішення проблем взаємодії органів, які контролюють виконання покарання, допоможе наблизити реальну й ідеальну моделі виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю і вказати шляхи її удосконалювання.

Центральне місце в моделі взаємодії контролюючих органів повинне бути відведено кримінально-виконавчим інспекціям, що виступають організуючою ланкою всього процесу виконання цього покарання. Виконання покарання — основна діяльність цих органів, а досягнення його цілей — головна задача, для виконання якої вони повинні залучати інших суб'єктів. Саме на кримінально-виконавчі інспекції лягає основна відповідальність за невиконання чи неналежне виконання покарання.

Для організації взаємодії під час здійснення контролю за виконанням покарання кримінально-виконавчі інспекції повинні мати можливість впливати на залучених до контролю суб'єктів. Мова не йде про наділення їх владою над іншими органами, тобто про обов'язковість виконання розпоряджень, що від них надходять. Йдеться про реальні обов'язки відповідних служб здійснювати систематичний контроль за діяльністю засудженого у відповідь на повідомлення, що надійшло від кримінально-виконавчої інспекції, постійно інформувати про його результати і враховувати критичні зауваження органу виконання покарання.

Щоб зазначені обов'язки виконувалися, не досить згадати про це в тимчасовій (!) Інструкції про порядок виконання покарання у вигляді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю №91/575 від 17.07.99. На наш погляд, для цього повинні бути проведені перетворення на всіх рівнях виконавчої влади.

По-перше, між Державним департаментом України з питань виконання покарань і Міністерством внутрішніх справ варто укласти двосторонню угоду про надання відповідними службами в складі органів внутрішніх справ допомоги в контролі за виконанням позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. До 1999 р. у такій угоді не було необхідності: до 1998 р. інспекції виправних робіт (теперішні — кримінально-виконавчі інспекції) входили до структури орга-

¹ Петров С. М. Государственное управление уголовно-исполнительной системой и пути ее реформирования: Дисс... д-ра юрид. наук: 12.00.08. — М., 1996. — С. 43.

нів внутрішніх справ, а створений у 1998 р. Державний департамент України з питань виконання покарань був тимчасово підпорядкований Міністерству внутрішніх справ. Указом Президента від 12.03.99 № 248/99 він був виведений з цього підпорядкування, що на наш погляд, обумовлює потребу в міжвідомчій угоді.

Як вказує С. В. Кувакін, однією з форм управління органами внутрішніх справ варто вважати укладення адміністративних договорів¹. Інструкція, що регулює порядок виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, хоча і затверджена спільним наказом Державного департаменту України з питань виконання покарання і МВС України, має тимчасовий характер, що явно не відповідає потребам встановлення постійних і міцних зв'язків між зазначеними відомствами. Зі змінами в законодавстві ця інструкція може втратити силу, що обумовить розрив зв'язків органів внутрішніх справ і кримінально-виконавчих інспекцій. Тому укладення безстрокового адміністративного договору дозволить уникнути залежності рівня взаємодії між зазначеними суб'єктами від правової матерії, що постійно змінюється.

По-друге, на законодавчому рівні варто детально регламентувати весь процес взаємодії контролюючих органів. Важливо закріпити як дії кримінально-виконавчих інспекцій, так і відповідні дії суб'єктів, залучених до виконання покарання. Тому, на наш погляд, необхідно або видати окремий нормативний акт щодо взаємодії державних органів при виконанні позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, або присвятити питанням взаємодії деталізований комплекс норм в Інструкції, що регулює виконання покарання, однак, вони повинні мати міжвідомчий характер, тобто діяти відносно всіх суб'єктів.

По-третє, на практиці повинен бути відпрацьований механізм притягнення до відповідальності працівників відповідних служб, які не здійснюють належним чином контроль за виконанням покарання. Приводом можуть бути як повідомлення працівників кримінально-виконавчих інспекцій, що, виявивши порушення, звертаються до вищестоящої посадової особи

¹ Кувакін С. В. Організаційні форми управління органами внутрішніх справ: загальнотеоретичний аспект: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 /Національний університет внутрішніх справ. — Харків, 2000. — С. 5.

відповідного відомства або в органи прокуратури, так і безпосередньо результати внутрішньовідомчих перевірок.

Тільки такі зміни в механізмі взаємодії органів, які контролюють виконання покарання, відкриють шлях до встановлення стійких міжвідомчих зв'язків і обумовлять ефективність усієї контрольної діяльності.

Чільне місце в моделі взаємодії контролюючих органів повинно бути відведене інформаційному обміну. Щоб адекватно реагувати на зміни в поведінці засудженого, насамперед, потрібно мати інформацію про ці зміни. Збір і обмін інформацією відбувається в рамках обліку засуджених, від рівня організації якого багато в чому залежить своєчасність одержання інформації про порушення порядку виконання-відбування покарання й об'єктивність її змісту.

У тлумачному словнику української мови облік визначений як «система реєстрації процесів якої-небудь діяльності в її кількісному і якісному виявах з метою спрямування, контролю»¹. В. М. Бризгалов і В. Т. Коломієць вказують, що облік є засобом одержання інформації про функціонування системи, інформації, аналіз якої дозволяє уточнювати задачі, здійснювати перестановку сил, а також зосереджувати зусилля на вирішенні першочергових задач. Тому однією з умов ефективності діяльності є правильне виділення фактів, подій, даних тощо, що мають істотне значення і підлягають обліку, точне документування і правильний виклад цих фактів².

Без належного обліку неможливо ефективно контролювати діяльність засудженого до позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, тому основною метою обліку засуджених є забезпечення контролю за їх поведінкою. Проте невірно облік цілком укладати в рамки контролю, ніби «підкоряючи» облікову діяльність контрольній. Узагальнення й аналіз інформації, отриманої в ході обліку засуджених, дає можливість виявити тенденції в їхній діяльності, розкрити характерні для процесу виконання-відбування покарання протиріччя, зрештою, коректувати загальний процес боротьби зі злочинами, що вчиняються за посадою або в зв'яз-

¹ Новий тлумачний словник української мови /Укладачі Яременко В., Сліпущко О. — К.: АКОНІТ, 2000. — Т. 3. — С. 24.

² Бризгалов В. Н., Коломієць В. Т. Научное управление исправительно-трудовыми учреждениями. — К.: Киевская высшая школа МВД СССР, 1971. — С. 58.

ку з заняттям певною діяльністю. Тому облік має своє, специфічне значення, крім контролю, що повинно бути відбите в правовому регулюванні виконання покарання.

Питання обліку засуджених у даній роботі порушені не випадково. Ми вважаємо, що для ефективного виконання покарання необхідно організувати взаємодію між різними державними органами не лише в ході контролю, але й у ході обліку засуджених.

Відповідно до п. 7 тимчасової Інструкції про виконання покарання у вигляді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю №91/575 від 17.07.99 працівник органу виконання покарання вносить до журналу обліку засуджених до позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю дані про таку особу, після чого на кожному з них заводиться особиста справа. Надалі в особистій справі зберігаються всі документи, на підставі яких засудженого поставили на облік, і всі матеріали щодо відбування ним покарання. Хоча в Інструкції нічого не сказано про облік засуджених іншими державними органами, що беруть участь у процесі виконання покарання, це не означає, що такий облік не повинен здійснюватися.

Так, якщо засуджений позбавлений права керування транспортним засобом, кримінально-виконавча інспекція направляє до органів внутрішніх справ повідомлення про необхідність установити контроль за засудженим. У даному випадку суб'єктом контролю повинні виступити органи ДАІ. Здійснюючи контроль, їм варто вести облік засуджених позбавлених права керування транспортними засобами, тобто мати спеціалізовану базу даних на цих осіб, щоб не лише перешкоджати їм надалі займатися забороненою діяльністю (експлуатувати автомобіль), але і виключити можливість одержання ними посвідчення водія до закінчення строку заборони.

Кримінально-виконавчі інспекції заводять особисті справи на засуджених. Інші учасники контрольної діяльності не повинні дублювати їхню роботу, тому їм не слід збирати всю інформацію щодо діяльності засудженого. Їх повинна цікавити та частина загального процесу виконання покарання, у якій вони беруть безпосередню участь. Форма обліку в різних службах може відрізнятися, що обумовлено особливістю діяльності цих суб'єктів. Однак вона повинна бути нормативно встановленою і єдиною щодо однакових заборон. Про форми і методи обліку доці-

льно інформувати кримінально-виконавчі інспекції, по-перше, щоб уникнути дублювань у роботі, по-друге, щоб працівники органів виконання покарання могли коректувати облік відповідно до змін у поведінці засудженого. Обов'язок затвердити типові форми обліку доцільно покласти на самі відомства, що будуть здійснювати цю діяльність. У той же час їхнє узгодження з органами виконання покарання дозволить уникнути можливих проблем, тому що вони мають досвід цієї діяльності.

В даний час електронно-обчислювальна техніка досягла високого рівня. Використання її у роботі з інформацією, у тому числі в обліковій діяльності, дозволяє підвищити її ефективність, а також свідчить про бажання «йти в ногу з часом», постійно удосконалюючись і розвиваючись. Тому в роботу кримінально-виконавчих інспекцій варто впроваджувати передові інформаційні технології й ЕОМ. З огляду на завантаженість інспекторів і складність обміну документацією з іншими державними органами їхнє використання є не лише раціональним і доцільним, але і необхідним, тому що в багатьох випадках тільки комп'ютери дозволяють виконати велику кількість роботи з інформацією без шкоди для її якості.

«В основу правоохоронної діяльності, як відомо, покладені процеси збирання, переробки і використання правової інформації, а також інформації юридичного характеру. Тому для підвищення ефективності інформаційної діяльності необхідно, насамперед, збільшити ефективність інформаційних процесів, що, як свідчить практика, забезпечується в результаті взаємодії правових наук з науками інформатики, математично-кібернетичної спрямованості»¹.

На шляху комп'ютеризації стоїть лише одна проблема – відсутність коштів на придбання техніки. Це об'єктивна проблема, і вона перешкоджає боротьбі зі злочинністю на всіх її етапах. Звичайно, вирішення матеріальної проблеми органів виконання покарання не розв'яже усіх протиріч в їхній діяльності, однак від цього залежить можливість підвищення ефективності кримінально-виконавчої діяльності і досягненні цілей покарання.

З викладеного можна зробити певні висновки.

1. Взаємодія між державними органами, залученими до процесу виконання позбавлення права обіймати певні посади

¹ Державне управління: теорія і практика /за ред. Авер'янова В. Б. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 405.

або займатися певною діяльністю, відіграє велику роль у здійсненні контролю за діяльністю засуджених. Недооцінка її обумовлює відсутність розробленого механізму взаємодії в теорії кримінально-виконавчого права і законодавстві, що регулює виконання покарання.

2. Для підвищення ефективності взаємодії необхідно зміцнити міжвідомчі зв'язки органів виконання покарання.

3. З огляду на те, що залучені до контролю суб'єкти не належать до органів виконання покарання, а їхні дії спрямовані головним чином на досягнення інших цілей, їхній обов'язок контролювати діяльність засуджених повинен бути детально регламентований у законодавстві, а сам контроль слід постійно координувати кримінально-виконавчим інспекціям.

4. Основою взаємодії повинні стати налагоджені процеси постійного обміну інформацією про діяльність засудженого. Інформаційні процеси мають бути організовані на високому науково-технічному рівні з використанням передових інформаційних технологій.

Рекомендовано до опублікування сектором проблем кримінально-виконавчого законодавства (протокол № 5 від 6 березня 2002 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук,
доцент А. Х. Степанюк.

Л. М. Демидова, здобувач кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА УЧАСТЬ У ЗЛОЧИННІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ

Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року новий Кримінальний кодекс усунув невідповідність кримінального закону, що діяв раніше, формам і видам організованої злочинної діяльності, що реально склалися на практиці, вперше законодавчо встановив відповідальність за створення злочинної організації та інші форми цього діяння. До розділу IX «Злочини проти громадської безпеки» Кримінального кодексу включена ст. 255 «Створення злочинної організації»:

«Створення злочинної організації з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також керівництво такою організацією або участь у ній, або участь у злочинах вчинених такою організацією, а також організація, керівництво чи сприяння зустрічі (сходці) представників злочинних організацій або організованих груп для розроблення планів і умов спільного вчинення злочинів, матеріального забезпечення злочинної діяльності чи координації дій об'єднань злочинних організацій або організованих груп, — карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років» (ч. 1 ст. 255).

Розглянемо одну з форм об'єктивної сторони цього складу злочину — участь у злочинній організації.

Поняття «участь» в етимологічному смислі означає «виконання разом з ким-небудь якоїсь роботи, здійснення якоїсь справи; спільна дія, діяльність кого-, чого-небудь ...»¹. Вважається, що *участь у злочинній організації означає вступ особи до вже створеної злочинної організації*.

Слід підкреслити, що участь особи у злочинній організації як самостійна форма об'єктивної сторони складу злочину передбачає, що злочинна організація вже існує до моменту вступу до неї даної особи. Сам по собі факт вступу до злочинної

¹ Новий тлумачний словник української мови / Укладачі В. Яременка, О. Сліпушко. — К.: Аконт, 2000. — Т.4. — С. 659.

організації свідчить про те, що така особа стала учасником злочинної організації і може бути використана нею для виконання різних завдань.

Для вступу особи до злочинної організації не має значення, з чієї ініціативи це відбувається, — з власної ініціативи особи, яка вступає до злочинної організації, або на пропозицію інших осіб.

При вступі до злочинної організації досягається угода між особою і злочинною організацією про входження (вступ) її до складу організації. Така угода може бути усною, письмовою або конклюдентною дією. При цьому особа розуміє, що вступає до злочинної організації, а не до якої-небудь іншої групи, а також усвідомлює її злочинну роль.

Прийняття до злочинної організації може здійснюватися в різноманітних формах і бути різним за своїм змістом залежно від традицій злочинної організації, внутрішнього порядку, певних правил та інших чинників. Наприклад, може бути прийняття до складу злочинної організації шляхом «поріднення кров'ю» — участі у вбивстві чи іншому злочині, усної чи письмової клятви, укладанням двостороннього договору із вказівкою наслідків його невиконання, бути підсумком проходження випробування, внесення майнового внеску в «спільну касу» злочинної організації тощо.

Рішення про прийняття до злочинної організації може прийматися в усній або письмовій формі, бути наказом, розпорядженням, рішенням, договором, зобов'язанням, угодою або іншим. Приймати таке рішення про прийняття може керівник злочинної організації або керівник структурного підрозділу злочинної організації, можливо, єдиний керівний центр чи уповноважена особа залежно від порядку, що існує в даній організації.

Якщо між особою і злочинною організацією досягнуто угоду про вступ особи до її складу, то це означає, що така особа стала учасником злочинної організації.

Сам *факт вступу до злочинної організації є закінченим злочином.*

Слід зазначити, що участь у злочинній організації у зв'язку із виконанням завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності належить до обставин, що виключають злочинність діяння за наявності умов, передбачених в ч. 1 ст. 43 КК.

У даному випадку заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка брала участь у злочинній організації з ме-

тою попередження або розкриття злочинної діяльності цієї організації, було вимушеним. Така обставина, що виключає кримінальну відповідальність особи, введена вперше до КК України і продиктована необхідністю застосування спеціальних заходів по боротьбі з організованою злочинною діяльністю.

Але якщо особа, яку введено до злочинної організації за спеціальним завданням, вчиняє у складі злочинної організації особливо тяжкий умисний злочин, поєднаний із насильством над потерпілим, або умисний тяжкий злочин, поєднаний із заподіянням потерпілому тяжкого тілесного ушкодження або настанням інших тяжких чи особливо тяжких наслідків, то згідно з ч. 2 ст. 43 КК вона підлягає кримінальній відповідальності.

Розглянемо, в чому полягає відмінність участі особи в злочинній організації, що створюється, від участі особи у вже створеній злочинній організації.

Коли злочинна організація створюється, то особа дає згоду на спільну злочинну діяльність, об'єднується з іншими особами для спільного вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Тобто при участі особи в злочинній організації, що створюється, має місце *факт об'єднання* такої особи з іншими особами шляхом *попередньої домовленості*. При участі особи в створеній злочинній організації має місце наявність *факту вступу* до вже існуючої злочинної організації шляхом, передусім, *досягнення згоди на такий вступ*.

У тих випадках, коли учасник злочинної організації стає керівником злочинної організації, то відповідальність такої особи настає за керівництво злочинною організацією.

Участь у злочинній організації, як форму об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину, слід відрізнити від сприяння учасникам злочинної організації та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256 КК України).

Основною відмінною ознакою таких діянь є:

1) участь у злочинній організації, визначена ч. 1 ст. 255 КК України, виражається у вступі до злочинної організації як її учасника;

2) діяння, передбачене ст. 256 КК України, вчиняється особою, яка не є учасником злочинної організації.

Слід зазначити, що в російському законодавстві поняття «участь» розуміється більш широко, ніж у Кримінальному кодексі України. За кодексом Російської Федерації (ч. 2 ст. 210) передбачається відповідальність за «участь у злочинному то-

варистві (злочинній організації) або в об'єднанні організаторів, керівників або інших представників організованих груп»¹.

На наш погляд, участь в об'єднанні організаторів, керівників не є участю, а є, передусім, керівництвом злочинною організацією. КК України передбачає участь у злочинній організації і керівництво злочинною організацією як самостійні форми об'єктивної сторони складу злочину, такий поділ дозволяє чіткіше визначити дані поняття.

Рекомендовано до опублікування сектором кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю (протокол № 7 від 17 квітня 2002 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор *В. І. Борисов*.

¹ Див.: Уголовный кодекс Российской Федерации. — М.: Юрайт-Издат, 2002. — С. 100.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДЕПОНОВАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

ДР
УДК 343.3

ДРНТІ

Афанасьєв В. В., Буроменський М. В., Шостко О. Ю., Чаричанський О. О., Зайда В. В. Законодавство європейських держав та США в боротьбі з організованою злочинністю в сфері економіки: кримінологічний, кримінальний, міжнародно-правовий аспекти (науково-практичний посібник) / Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. — Харків, 2001. — 132 с. Бібліогр.: 68 назв. — Укр. — Деп. в ДНТБ України 8.01.2002, № 15 — Ук 2002

Науково-практичний посібник містить аналіз питань кримінологічного вивчення організованої злочинності в сфері економіки у державах Європи та США, розвитку законодавства про боротьбу з «відмиванням» коштів, одержаних злочинним шляхом, в Україні та зарубіжних країнах, положення стосовно визначення поняття легалізації (відмивання) коштів, одержаних злочинним шляхом, об'єкта та суб'єкта такої легалізації. Посібник має прямий зв'язок висновків з потребами вітчизняної правозастосовної практики. Зроблено узагальнення національної та іноземної практики у сфері співвідношення міжнародного та внутрішнього права, розроблено практичні рекомендації з цих питань.

Дослідження особливостей та тенденцій розвитку міжнародного співробітництва у боротьбі з організованою злочинністю, а також шляхів адаптації національного законодавства до світового досвіду є актуальним та важливим для удосконалення вітчизняного законодавства, спрямованого на боротьбу з організованою злочинністю у сфері економіки.

ДР
УДК 343.43

ДРНТІ

Борисов В. І., Голіна В. В., Батиргарєєва В. С. Злочини проти особистої волі людини та їх попередження / Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. — Харків, 2002. — 123 с. — Бібліогр.: 47 назв. — Укр. — Деп. в ДНТБ України 8.01.2002, № 16 — Ук 2002

Науково-практичний посібник присвячений проблемам кримінально-правового аналізу, кримінологічної характеристики та попередження злочинів, що посягають на особисту волю людини. В роботі розгля-

даються види злочинів, що передбачалися Кримінальним кодексом України у редакції 1960 року: незаконне позбавлення волі (ст. 123 КК), захоплення заручників (ст. 123¹ КК), незаконне поміщення в психіатричну лікарню (ст. 123² КК), викрадення чи підміна чужої дитини (ст. 124 КК) та торгівля людьми (ст. 124¹ КК). Значна увага приділяється проблемним питанням кваліфікації розглядуваних злочинів, пропонуються шляхи вирішення цих проблем. У роботі аналізуються кількісно-якісні показники таких злочинів, розглядається особа винного та особа жертви. Аналізуються чинники, що обумовлюють існування в сучасному суспільстві цих явищ. У роботі вміщено пропозиції щодо шляхів подолання злочинів проти особистої волі людини, зокрема розширення процесу міжнародної співпраці з метою подолання такого явища, як торгівля людьми, що в останній час набрало значного поширення.

НАШІ ВІТАННЯ

М. В. САЛТЕВСЬКОМУ — 85 РОКІВ

Юридична громадськість України щиро вітає видатного вченого-криміналіста нашої країни доктора юридичних наук, професора кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Заслуженого діяча науки і техніки України **Михайла Васильовича Салтевського** з 85-річчям від дня народження.

М. В. Салтевський народився 8 листопада 1917 р. у селі Григор'ївка Новосибірської області. Після закінчення неповної середньої школи навчався в медичному технікумі, потім на підготовчих курсах, після закінчення яких екстерном здав іспит за середню школу і вступив до Томського державного вчительського інституту на фізико-математичний факультет. У 1939 р. після закінчення першого курсу був направлений на роботу вчителем середньої школи, і в 1940 р. закінчив інститут заочно.

У червні 1942 р. М. В. Салтевський був призваний у Діючу армію і направлений з Омська на Ленінградський фронт. Командував відділенням розвідки при штабі 91-го артилерійсько-кулеметного батальйону 16-го укріпрайону Ленінграда, потім — 64-го полку 39-ї мінометної бригади РГК. Пізніше був призначений на посаду командира відділення артилерійської розвідки.

Бойові заслуги М. В. Салтевського відзначені багатьма орденами і медалями.

З 1946 по 1962 р. М. В. Салтевський працює у Харківському науково-дослідному інституті судової експертизи ім. М. С. Бокаріуса (молодшим, а потім старшим науковим співробітником, завідувачем відділу). У 1951 р. закінчив Харківський юридичний інститут.

У 1956 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Криміналістична експертиза замків і пломб у судовій експертизі». За сумісництвом викладав у юридичному інституті і на Курсах підвищення кваліфікації Прокуратури СРСР.

З 1962 по 1971 р. Михайло Васильович працює у Харківському юридичному інституті на посаді доцента, в. о. професора, в. о. завідуючого кафедрою криміналістики (1969).

У 1969 р. М. В. Салтевський захистив докторську дисертацію на тему: «Теоретичні основи встановлення групової на-

лежності в судовій експертизі: методичні та правові проблеми». У 1971—1979 рр. працював на посаді начальника кафедри криміналістики Київської ВШ МВС СРСР. З 1989 р. працює професором кафедри криміналістики в Харківському юридичному інституті, нині Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого. Є головним науковим співробітником Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України.

У 1998 р. М. В. Салтевському присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України.

М. В. Салтевський розробив ряд оригінальних методик дослідження речових доказів, новий метод вимірювальної фотографії, ідентифікації людини і звукозаписуючих пристроїв, основи судової акустики, сконструював судово-метричний фотоапарат ФСМ-1. Він є автором понад 300 наукових праць, трьох авторських свідоцтв на винахід, 12 раціоналізаторських пропозицій. У науковому доробку вченого три підручники з криміналістики, співавторство у 8 підручниках, 16 навчальних і практичних посібників, що одержали широке визнання не лише в Україні, але і далеко за її межами. Найбільш вагомими його роботами є: «Криминалистическая одорология» (1976), «Собирание криминалистической информации техническими средствами на предварительном следствии» (1980), «Криминалистика: в современном изложении юристов» (1996), «Криминалистика: Криминалистична техніка» (1999) «Основы методики расследования легализации денежных средств, нажитых незаконно» (2000), «Основы методики расследования злочинів, що вчиняються з використанням ЄОМ» (2001), «Криміналістика: Методика і тактика» (2001).

М. В. Салтевський підготував 42 кандидатів і двох докторів юридичних наук.

Різнобічна і плідна науково-педагогічна та громадська діяльність М. В. Салтевського, ерудованість і доброзичливість здобули йому заслужений авторитет та повагу колег, учнів. Його принципова вимогливість поєднується з найкращими людськими якостями.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю» широко вітає Михайла Васильовича Салтевського з славним ювілеєм і бажає йому міцного здоров'я, щастя, добробуту і душевного комфорту, творчого запалу і подальших успіхів у творчій діяльності.

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Матусовський Г. А., Багинський В. З., Голубев В. О., Файер Д. А.</i>	Криміналістична характеристика способів вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері.....	3
<i>Шепітько В. Ю., Салтевський М. В., Борисенко І. В., Булулуків О. Ю., Губанов В. О., Когут С. О., Могильніков О. М., Виноградов М. М.</i>	Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі	30
<i>Голіна В. В., Батургарєєва В. С.</i>	Щодо детермінації незаконного позбавлення волі або викрадення людини	77
<i>Кальман О. Г., Дарноних Г. Ю., Чікіна Н. О.</i>	Методика аналізу впливу економіко-правових чинників при прогнозуванні економічної злочинності	86
<i>Дорош Л. В., Перепелиця О. О.</i>	Кримінально-правові аспекти відповідальності за контрабанду (ст. 201 КК України)	105
<i>Степанюк А. Х., Любжина Т. К.</i>	Деякі питання діяльності персоналу у період реформування кримінально-виконавчої системи України	125

Трибуна докторанта і аспіранта

<i>Сібільова Н. В.</i>	Судова влада в системі поділу влади	135
<i>Кальман О. Г.</i>	Аналіз сезонних коливань у динаміці економічної злочинності	146
<i>Глинська Н. В.</i>	Проблема обґрунтованості постанови слідчого про притягнення особи як обвинуваченого	155
<i>Гура Р. М.</i>	Теоретичні питання взаємодії державних органів при виконанні позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	164
<i>Демидова Л. М.</i>	Про кримінальну відповідальність за участь у злочинній організації	175
	Інформація про депоновані наукові праці	179

НАШІ ВІТАННЯ

<i>М. В. Салтевському — 85 років</i>	181
--	-----

**Питання боротьби
зі злочинністю**

Випуск 6

Відповідальна за випуск

Л. В. Дорош

Редактор **А. В. Єфименко**

Комп'ютерна верстка

В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 05.12.2002.

Ум. друк. арк. 9,4. Обл.-вид. арк. 9,4. Вид. № 131.

Тираж 1000 прим. Ціна договірна. Зам. 190

Видавництво «Право»

Академії правових наук України

Україна 61002 Харків, вул. Миросицька, 29

(Свідоцтво серії ДК № 559 від 09.08.2001)

Друкарня ПВПП «Слово»

Україна 61024 Харків, вул. Лермонтовська, 27